

Educació i Història

Revista d'Història de l'Educació

Núm. 43 | Gener-Juny | 2024

ISSN: 1134-0258

e-ISSN: 2013-9632

Societat d'Història de l'Educació
dels Països de Llengua Catalana

D'un jovent per a la guerra
a un jovent per a la pau.
Moviments juvenils
i educació (1914-2022).
Passat, present i futur

Educació i Història

Revista d'Història de l'Educació

Núm. 43 | Gener-Juny | 2024

*Societat
d'Història
de l'Educació
dels Països
de Llengua
Catalana*

**Societat d'Història de l'Educació
dels Països de Llengua Catalana**

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans

<https://revistes.iec.cat/index.php/EduH>

Universitat de les Illes Balears

<https://www.uib.cat>

ISSN 1134-0258

e-ISSN 2013-9632

Consell de redacció:

Maria Neves Gonçalves. Universidade Lusófona de Humanidades e Tecnologias
Sara González Gómez. Universitat de les Illes Balears
Juri Meda. Università degli Studi di Macerata
Andrés Payà Rico. Universitat de València

Consell científic:

Antonella Cagnolati. Università degli Studi di Foggia
Ernesto Candeias Martins. Escola Superior de Educação. Instituto Politécnico de Castelo Branco
Marcelo Caruso. Humboldt-Universität zu Berlin
Héctor Rubén Cucuzza. Universidad de Luján
Pauli Dávila Balsera. Euskal Herriko Unibertsitatea
Alejandro M. Dieguez. Arxiu Apostòlic Vaticà
Juan Manuel Fernández Soria. Universitat de València
Joan Florensa Parés. Arxiu provincial de l'Escola Pia de Catalunya
Willem Frijho. Vrije Universiteit Amsterdam
Josep González-Agapito. Universitat de Barcelona
Rita Hofstetter. Université de Genève
Gabriel Janer Manila. Universitat de les Illes Balears
Luis Miguel Lázaro Lorente. Universitat de València
Salomó Marquès Sureda. Universitat de Girona
Alejandro Mayordomo Pérez. Universitat de València
Maitane Ostolaza Mané. Universitat de Perpinyà
José María Muriá Rouret. Acadèmia Mexicana de la Història
Roberto Sani. Università degli Studi di Macerata
Pere Solà Gussinyer. Universitat Autònoma de Barcelona
Joan Soler Mata. Universitat de Vic
Bernat Sureda García. Universitat de les Illes Balears
António Teodoro. Universidade Lusófona de Humanidades e Tecnologias
Alejandro Tiana Ferrer. Universidad Nacional de Educación a Distancia
Antonio Viñao Frago. Universidad de Murcia

Direcció:

Pere Fullana Puigserver. Universitat de les Illes Balears

Secretari:

Sergi Moll Bagur. Universitat de les Illes Balears

Educació i Història és una revista semestral de la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, especialitzada en estudis sobre l'educació des d'una perspectiva històrica. El temes més habituals són: el pensament pedagògic; les institucions educatives; els fenòmens de socialització i l'educació informal; la relació entre política i educació; la història de l'escola; l'educació del lleure; els llibres i materials escolars, les associacions juvenils i la història de la infància i els temes referents a l'ensenyament de la història de l'educació. Va dirigida als investigadors en història de l'educació i es distribueix gratuïtament als socis de la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana.

© dels articles: els autors

© de l'edició: Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona i Universitat de les Illes Balears.

Foto de coberta: Domínio público/Acervo Arquivo Nacional (2 April 1968) Manifestação estudantil contra a Ditadura Militar.

Tiratge: 50

Edició: Edicions UIB. Cas Jai. Campus universitari. Cra. de Valldemossa, km 7.5. 07122 Palma (Illes Balears)

<https://edicions.uib.es>

Impressió: Gelabert - Indústria Gràfica. Carrer Renou 60-64. 07420 Sa Pobla. www.gelabert.eu

ISSN 1134-0258

e-ISSN 2013-9632

DL: B. 14977-1994

La revista *Educació i Història* apareix als següents mitjans de documentació bibliogràfica:

Bases de dades: ISOC, RACO, DIALNET, REDINED, IRESIE, ICIST

Sistemes d'avaluació de revista: InRecs, Latindex, RESH, DICE, CARHUS Plus+, MIAR, CIRC, ERIHPlus, CiteFactor, OAJI, ANVUR

Els continguts d'*Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació* estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari en el text o en el material gràfic— a una llicència Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya (by-nc-nd) de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada.

TEMA MONOGRÀFIC
MONOGRAPHIC THEME

Raúl Navarro Zárate i Ferran Sánchez Margalef
D'un jovent per a la guerra a un jovent per a la pau. Moviments Juvenils i Educació (1914-2022). Passat, present i futur, pàg. 9-14
From a youth for war to a youth for peace. Youth Movements and Education (1914-2022). Past, present and future

Ferran Sánchez Margalef, Isabel Vilafranca Manguán i Liliana Arias Ortiz
Activisme juvenil, dones i educació. Una visió històrica, pàg. 15-34
Youth activism, women and education. A historical vision

Jordi Solé Blanch i Jordi Garcia Ferrero
Subvertir la vida, transformar la societat. Les revoltes juvenils dels anys seixanta als Estats Units i França, pàg. 35-61
Subvert life, transform society. The youth revolts of the sixties in the United States and France

Ramon Naya Ortega, M. Lourdes Prades Artigas i Conrad Vilanou Torrano
Guerra, llengua i joventut. El cas de les Brigades Internacionals a la Guerra Civil (1936-1939), pàg. 63-97
War, language and youth. Case of the International Brigades in the Civil War (1936-1939)

Paolo Scotton i Àngel Pascual Martín
Universidad, juventud y compromiso social: Una mirada histórico-crítica sobre la tercera misión de la educación universitaria, pàg. 99-120
University, youth and social engagement: A historical-critical analysis about the third mission of higher education

Raúl Navarro Zárate i Raúl Arango Pérez

Escoltar el jovent a partir de les seves músiques: desencants, violències i cultura de pau (2008-2020), pàg. 121-143

Listening to young people through their music: disenchantment, violence and peace culture (2008-2020)

Eric Ortega González

Igualtat i democràcia en els moviments juvenils nord-americans de la dècada de 1960: els casos del Black Power i la reivindicació estudiantil mexicana dels Jocs Olímpics de 1968, pàg. 145-158

Equality and democracy in U.S. youth movements of the 1960s: the cases of Black Power and the Mexican student's vindication of the 1968 Olympic Games

INFORMACIÓ SOBRE ELS AUTORS DELS ARTICLES

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS OF THE ARTICLES

NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS PER A L'EDICIÓ

PRESENTATION REGULATIONS OF ORIGINALS FOR PUBLISHING

TEMA MONOGRÀFIC
MONOGRAPHIC THEME

PRESENTACIÓ

D'un jovent per a la guerra a un jovent per a la pau. Moviments Juvenils i Educació (1914-2022). Passat, present i futur

From a youth for war to a youth for peace. Youth Movements and Education (1914-2022).

Past, present and future

Raúl Navarro Zárate

r.navarro@ub.edu

Universitat de Barcelona (Espanya)

Ferran Sánchez Margalef

ferran.sanchez@ub.edu

Universitat de Barcelona (Espanya)

Ens plau presentar el monogràfic «D'un jovent per a la guerra a un jovent per a la pau. Moviments Juvenils i Educació (1914-2022). Passat, present i futur». Aquest treball s'emmarca dins un projecte de recerca que tenia com a finalitat conèixer la transició que s'ha fet a Europa i al context internacional dels diferents moviments juvenils al llarg de la història del segle xx fins a l'actualitat.¹ El monogràfic analitza la trajectòria i evolució dels moviments juvenils des d'una perspectiva historicopedagògica situant, com a punt inicial, els inicis de la Primera Guerra Mundial el 1914, quan molts joves van ser

¹ El projecte va ser finançat per l'Institut Català Internacional per la Pau en la convocatòria: R-ICIP 2022: ICI019/22/000018.

reclutats i entrenats per al combat tot donant lloc, així, als primers moviments juvenils militaritzats, fins a, com a punt final, moviments juvenils contemporanis organitzats de forma internacional i que, en alguns casos, s'han apropiat d'una cultura digital amb objectius com conscienciar sobre el canvi climàtic, la violència armada, la discriminació racial, la inclusió dels col·lectius vulnerables i denunciar les condicions de vida del jovent en el marc de les lògiques del capitalisme contemporani, entre altres. En aquest sentit, el període estudiant es caracteritza per una evolució al voltant tant dels models educatius com dels moviments juvenils que s'han reconfigurat des d'un procés de militarització del jovent fins a l'emergència d'una educació basada en el foment dels valors de convivència pacífica, la resolució de conflictes i la construcció d'una societat més just i equitativa. D'aquesta primera constatació formulem com eix vertebrador del monogràfic la transformació «D'un jovent per a la guerra a un jovent per a la pau» i com a tret característic dels moviments juvenils en el transcurs del segle xx fins a l'actualitat.

Per començar, cal apuntar que transcorreguda la primera dècada del segle xx, quan va esclatar la Primera Guerra Mundial el 1914, igual com havia succeït en les guerres anteriors del vell continent, molts joves van ser reclutats i entrenats per al combat i així es va produir un moviment de militarització del jovent derivat de la Gran Guerra (1914-1918) i que va tenir continuïtat, sobretot als inicis de la Segona Guerra Mundial (1939-1945). En aquest context, la propaganda nacionalista i patriòtica glorificava el sacrifici militar i fomentava un sentit de deure i lleialtat cap a la nació. Les escoles i altres programes educatius estaven estretament vinculats a l'esforç bèl·lic, preparant els joves per a servir en les forces armades i perpetuar el cicle de violència i conflicte. La joventut era vista, en aquest paradigma bèl·lic, com un recurs per a la guerra, i l'educació se centrava a inculcar valors d'obediència i disciplina militar. No obstant això, a mesura que el segle avançava i es tornaven evidents les devastadores conseqüències de la guerra, es va començar a generar una consciència creixent sobre la necessitat de promoure la pau i prevenir futurs conflictes que van dominar la segona part del segle xx.

Finalitzada la Segona Guerra Mundial, i veient que el món s'endinsava en un nou conflicte, com és la Guerra Freda, que podia arribar a provocar catàstrofes nuclears, van sorgir moviments juvenils a tot el món que advocaven per la pau i la reconciliació. Inspirats per l'horror de la guerra i el desig de construir un món més just i pacífic, aquests moviments es van organitzar entorn de principis de desarmament, cooperació internacional i resolució pacífica de conflictes. El jovent, que havia estat testimoni del sofriment

causat per la guerra, es va convertir en una força motriu per al canvi social i polític. A Europa, el moviment juvenil per la pau va ser especialment actiu, amb organitzacions com l'*International Fellowship of Reconciliation* (IFOR) i *World Peace Council* (WPC) que treballaven per a promoure la cooperació entre les nacions i prevenir futurs conflictes. Als Estats Units, com és conegut, van sorgir moviments juvenils contra la guerra, amb l'oposició a la guerra de Vietnam, que va esdevenir un tema central de protesta i activisme en la dècada de 1960.

En la dècada de 1960, el món va ser testimoni d'un renaixement dels moviments juvenils, caracteritzat per la lluita pels drets civils, la igualtat racial, la justícia social i la resistència a la guerra de Vietnam. Els joves van exercir un paper crucial en l'organització de protestes massives i manifestacions pacífiques, exigint un canvi social i polític significatiu. En aquesta dècada, hi haurà la primera revolució juvenil de la història on els i les joves irats contra els condicionats socials i polítics del seu temps es confrontaren amb l'autoritat i s'apropriaren de les places i els carrers mostrant el seu contrapoder.

Durant les dècades següents, els moviments juvenils van continuar exercint un paper important en la promoció de la pau i la justícia social. La caiguda del Mur de Berlín el 1989 i la fi de la Guerra Freda van marcar el començament d'una nova era d'esperança i optimisme en la qual es promovia la cooperació internacional i la resolució pacífica de conflictes. Es van establir programes educatius i organitzacions no governamentals dedicades a fomentar l'educació per a la pau i els drets humans a tot el món. Així mateix, juntament amb un camí que s'obre vers la consecució de justícia social, la ruptura generacional provinent de la dècada dels anys seixanta i la consolidació de les societats de consum compondrà una autèntica revolució cultural. Una revolució on la música, l'art i la moda esdevindran elements centrals d'estils de vida distintius, les anomenades cultures juvenils, des de les quals s'expressen les experiències vitals de les persones joves i els seus processos d'enculturació. Aquestes cultures juvenils, en molts casos, seran llocs i espais des d'on alguns joves expressen el seu malestar amb les lògiques i condicions de la societat que viuen i, des d'una perspectiva històrica, pedagògica i antropològica, una oportunitat per apropiarse al món del jovent contemporani.

Tenint en compte la naturalesa evolutiva i transformadora de la història, observem com —en aquest primer quart del segle XXI— els desafiaments globals com el canvi climàtic, la pobresa, la desigualtat i els conflictes armats han renovat la urgència de pensar i promoure una cultura de pau i solidaritat on els moviments juvenils han estat i continuen ocupant un paper clau en la

transformació de la nostra societat. L'educació, com demostra la història, és un component fonamental de la formació dels joves que amb temps, cura i llibertat els equipa per enfrontar els desafiaments d'aquest segle XXI i, en el millor dels casos, els col·loca en la possibilitat de construir un futur millor per a les noves generacions.

El present monogràfic tracta d'analitzar la trajectòria i l'evolució de diferents moviments juvenils des de començaments del segle XX fins a l'actualitat. Amb aquest propòsit, els articles en conjunt construeixen una visió historicopedagògica de l'activisme i del compromís social del jovent així com de les revoltes dels anys seixanta i l'expressió del malestar social actual, sense oblidar incloure una anàlisi crítica de la relació i el compromís social de la universitat i del jovent.

El monogràfic comença amb l'article d'Isabel Vilafranca, Ferran Sánchez Margalef i Liliana Arias titulat «Activisme juvenil, dones i educació. Una visió històrica» on s'explora l'evolució de diferents moviments juvenils i els models educatius a l'Europa del segle XX. Començant la seva anàlisi a Europa l'article es desplaça territorialment i temporalment per a analitzar els trets característics dels moviments juvenils contemporanis per a enfocar-se en el moviment pacifista català com a moviment antimilitarista i d'insubmissió en el context franquista. A més, es dedica un apartat a l'activisme juvenil i les dones on s'ofereix una relació de militants internacionals prou conegudes per, finalment, aterrar a Catalunya on s'hi troben dones activistes i joves que denuncien les injustícies socials i els excessos socials i ambientals de l'actual neoliberalisme econòmic.

Segueix l'article de Ramon Naya, Lourdes Ortega i Conrad Villanou, on les autors s'apropen als joves que es van incorporar a les Brigades Internacionals que van participar en la Guerra Civil Espanyola (1936-1939). L'article titulat «Guerra, llengua i joventut. El cas de les Brigades Internacionals a la Guerra Civil (1936-1939)» recupera aspectes de la història intel·lectual i es presenta un treball on s'entrecreuen les aportacions que provenen de la història general, de la documentació (especialment del Sistema d'Informació Digital sobre les Brigades Internacionals) i de l'evolució de l'educació. L'article destaca que, malgrat les proclames en favor de la pau i l'harmonia entre els éssers humans, la guerra ha estat una constant històrica que ha mobilitzat els joves d'arreu del món, especialment a partir de la instauració del servei militar obligatori; a més ressalta les relacions entre guerra, llengua i joventut, que en el context de les Brigades Internacionals va donar lloc a una experiència multilingüística i, finalment, aborda els vincles entre la revolució soviètica i l'ideari

internacionalista que, d'una manera o altra, van deixar la seva empremta en el programa ideològic i pedagògic de les Brigades Internacionals.

En el marc dels moviments juvenils contestataris que s'inauguren al voltant dels anys seixanta Jordi Solé i Jordi Garcia Farrero en «Subvertir la vida, transformar la societat. Les revoltes juvenils dels anys seixanta als Estats Units i França» proposen revistar aquests moviments principalment per la seva significació ideològica, política i cultural que, des d'una lectura actual, no podem menystenir. Els autors estudien les revoltes d'Estats Units i França i procuren mostrar els corrents subjacents que trobem en el fons d'aquelles protestes, destacant el paper que tindrien grups artístics i culturals com la Beat Generation o la Internacional Situacionista (IS) fixant-se, sobretot, en els elements més subversius a l'hora de connectar la crítica social i política amb la construcció de formes de vida alternatives que expressaven un desig profund de transformació social. Pels autors, aquests corrents crítics i els successos d'aquella època ajuden a conformar una subjectivitat rebel i dissident. Així, defensen que construir una «memòria viva» d'aquella revolta pot servir per obrir nous camins al pensament crític i impulsar noves formes de politització i presa de consciència i, amb elles, explorar el camp de possibilitats a partir de les quals subvertir vertaderament la vida.

Al seu torn, Laura Fontán, Eric Ortega i Jordi Brassó ens presenten un treball que porta per títol «Igualtat i democràcia en els moviments juvenils nord-americans de la dècada de 1960: els casos del Black Power i la reivindicació estudiantil mexicana dels Jocs Olímpics de 1968». Al seu article, s'analitza de quina manera aquests dos moviments han sigut claus en la lluita per la igualtat i la democràcia a l'Amèrica del Nord destacant com no sol van desafiar les normes establertes de la seva època, sinó que també van deixar una profunda empremta en la història de la reivindicació dels drets de tots els éssers humans, sense diferència de raça o gènere, i en la crítica al poder social i econòmic establert. En aquest sentit, a l'article s'analitzen les estratègies i les tàctiques emprades per aquests moviments juvenils amb la finalitat d'examinar de quina manera els seus esforços van contribuir a transformar la realitat social dels seus països defenent que, en un món on les lluites per la igualtat i la democràcia continuen, examinar aquestes experiències històriques ens proporciona valuosos coneixements sobre el poder de l'activisme juvenil i la seva capacitat per a transformar la societat en el seu conjunt.

Per la seva banda, Raúl Navarro i Raúl Arango a l'article titulat «Escollar al jovent a partir de les seves músiques: desencants, violències i cultura de pau (2008-2020)» vam treballar en la construcció d'una història del temps

present, posant el focus en els processos i les produccions musicals d'una generació de joves que van experimentar amb la música per a narrar una experiència particular: ser jove en el marc d'una dècada llarga —2008 al 2020— caracteritzada per la precarització de les condicions laborals i les formes de vida. A través de la música, aquest treball presta atenció a les necessitats, preocupacions i desitjos d'algunes persones joves, concretament, han seleccionat algunes cançons representatives de la música urbana, per a analitzar les lletres i explorar declaracions d'autors i autores que ens ajudin a apropar-nos a les seves representacions del món en el qual vivim i, de manera particular, a la seva experiència del ser jove i les formes com constrüen sentit al fet de ser i estar junts davant l'individualisme i les lògiques del neoliberalisme contemporani.

Finalment, un monogràfic d'aquestes característiques no podria deixar fora la institució universitària i la seva relació amb el jovent. L'article de Paolo Scotton i Àngel Pascual titulat «Universidad, juventud y compromiso social: Una mirada histórico-crítica sobre la tercera misión de la educación universitaria» ens proposa una anàlisi sobre l'anomenada tercera missió de l'educació universitària, i en aquest sentit, tot analitzant l'evolució del concepte de compromís social per part dels joves universitaris al voltant d'un debat recurrent que transcorre des de la II Guerra Mundial fins a l'actualitat. L'article a través d'un treball històric i crític posa en qüestió l'actual paradigma de la tercera missió universitària mostrant com el compromís social de l'estudiant es presenta en l'actualitat com un concepte dividit i antitètic entre dues visions: la reivindicació del compromís social que va caracteritzar les reflexions dels anys 50 i 60 del segle passat que es formulava com a responsabilitat intel·lectual per a la construcció d'un món social més justa i racional i que és absolutament contrària al que representa en l'actualitat, basada en el mesurament tecnicoquantitatiu del grau de transferència del coneixement a la societat civil. Al voltant d'aquesta contraposició, els autors obren el debat i plantegen la utilitat de preguntar-se novament quina és la missió i el compromís de la universitat actual amb el jovent.

TEMA MONOGRÀFIC

Activisme juvenil, dones i educació.
Una visió històrica¹
Youth activism, women and education.
A historical vision

Ferran Sànchez Margalef
ferran.sanchez@ub.edu
Universitat de Barcelona (Espanya)

Isabel Vilafranca Manguán
ivilafranca@ub.edu
Universitat de Barcelona (Espanya)

Liliana Arias Ortiz
liliana.arias@correounivalle.edu.co
Universidad del Valle (Colòmbia)

Data de recepció de l'original: 22-12-2023

Data d'acceptació: 06-03-2024

RESUM

El present article analitza l'evolució dels moviments juvenils a Europa durant l'era contemporània i el canvi que hi ha hagut en el seu model educatiu. El jovent ha passat de ser mobilitzat per a fins bèl·lics a implicar-se en qüestions com la justícia social,

¹ La recerca que ha donat lloc a aquests resultats ha estat finançada per l'Institut Català Internacional per la Pau (ICIP). Projecte titulat "D'un jovent per a la guerra a un jovent per a la pau. Moviments juvenils i educació (1914-2022). Passat, present i futur" (ICIP019/22/000018).

l'equitat econòmica, el feminisme o el desenvolupament sostenible. Aquest canvi es va produir principalment a partir del Maig del 68 i la caiguda del mur de Berlín l'any 1989, i ha suposat tant el ressorgiment com la repolitització del jovent. A més, també es comparen els moviments juvenils militaritzats del segle XX amb els moviments actuals, que s'organitzen a través de xarxes socials i tenen un caràcter més horitzontal, deslocalitzat i internacional. Aquests moviments promouen valors com la participació activa, la solidaritat i la implicació del jovent amb la societat i el futur de la humanitat. En definitiva, s'ha produït un trànsit d'un jovent per a la guerra a un jovent activista que es mobilitza a favor de la justícia social i la convivència pacífica mundial.

PARAULES CLAU: joventut, història de l'educació, moviments juvenils, activisme juvenil, pacifisme.

RESUMEN

Este artículo analiza la evolución de los movimientos juveniles en Europa durante la era contemporánea y el cambio que ha habido en su modelo educativo. Los jóvenes han pasado de ser movilizados para fines bélicos a involucrarse en cuestiones como la justicia social, la equidad económica, el feminismo o el desarrollo sostenible. Este cambio ocurrió principalmente después de Mayo de 1968 y la caída del muro de Berlín en 1989, y ha supuesto tanto el resurgimiento como la politización de los jóvenes. Además, también se comparan los movimientos juveniles militarizados del siglo XX con los movimientos actuales, que se organizan a través de redes sociales y tienen un carácter más horizontal, descentralizado e internacional. Estos movimientos promueven valores como la participación activa, la solidaridad y la implicación de los jóvenes con la sociedad y el futuro de la humanidad. En definitiva, se ha producido un tránsito de una juventud para la guerra a una juventud activista que se moviliza a favor de la justicia social y la convivencia pacífica mundial.

PALABRAS CLAVE: juventud, historia de la educación, movimientos juveniles, activismo juvenil, pacifismo.

ABSTRACT

This article analyzes the evolution of youth movements in Europe during contemporary times and how their educational model has changed. Youth has transitioned from being mobilized for war purposes to getting involved in issues such as social justice, economic equity, feminism, and sustainable development. This

change mainly occurred after May 1968 and the fall of the Berlin Wall in 1989, which has led to a resurgence and politicization of youth. Additionally, the article compares the militarized youth movements of the 20th century with the current movements, which are organized through social networks and have a more horizontal, decentralized, and international character. These movements promote values such as active participation, solidarity, and youth involvement in society and the future of humanity. In conclusion, there has been a shift from a youth for war to an activist youth that mobilizes in favor of social justice and global peaceful coexistence.

KEYWORDS: youth, history of education, youth movements, youth activism, pacifisme.

I. INTRODUCCIÓ

En un context internacional com el contemporani, marcat pel confrontament del Pròxim Orient, per la invasió militar d'Ucraïna i pels interessos contraposats de les potències econòmiques i financeres, convé posar de manifest i fomentar l'esperit crític del jovent intentant conscienciar de la importància del seu compromís en la construcció de la pau, de la seva participació activa en el teixit social i de la seva implicació en diferents associacions juvenils activistes que reclamen la justícia social, la no-violència, l'equitat econòmica financera entre els països del món, la inclusió dels col·lectius vulnerables, el desenvolupament sostenible i la igualtat de gènere, entre altres molts aspectes.

Diferents moviments juvenils estan demostrant la seva capacitat per a organitzar i promoure accions de conscienciació i lluita pacífica en defensa de valors universals per tal de garantir la dignitat humana. A través de campanyes, manifestacions i projectes de cooperació internacional, aquests joves han aconseguit captar l'atenció de la societat i mobilitzar a altres joves per sumar-se a la seva causa. Això evidencia el rol fonamental del jovent en la transformació social i la millora de les condicions de vida de les persones. És imperatiu, doncs, que en aquest context incert i complex, s'analitzin les condicions que porten a l'empoderament, la participació i la mobilització del jovent.

Ens trobem en un món polaritzat, en què els partits d'ideologies extremistes, armats en algunes ocasions de discursos racistes i discriminatoris,

augmenten progressivament la seva participació política i representació a les institucions democràtiques d'arreu del món. Davant aquesta realitat, convé revisar els moviments juvenils que es van formar a l'ombra del conflicte armat de principis del segle xx, la Primera Guerra Mundial, així com el seu vessant educatiu, per observar com el jovent ha transitat des d'una mobilització amb fins bèl·lics a un associacionisme i activisme pacifista.

Així doncs, aquesta recerca radica en demostrar la tendència pacifista i a favor dels drets humans per la qual ha transitat la joventut al llarg del segle xx, tenint en compte que a principis de segle aquesta era mobilitzada, pràcticament en la seva exclusivitat, per motius castrenses. Per realitzar un recorregut sistemàtic, des del punt de vista temàtic i territorial, es començarà definint què s'entén per moviment juvenil. Un moviment juvenil és un conjunt de processos socioculturals impulsats pel jovent, o on el jovent hi participa majoritàriament, com a grup social definit. Malgrat no en totes les èpoques el jovent ha estat quelcom homogeni sinó que es una categoria dinàmica i que canvia amb el pas del temps, sí es pot afirmar que és una etapa marcada pel pas o el trànsit del món de l'educació al laboral o del treball.

A continuació, una vegada definit, grosso modo, què és un moviment juvenil, passem a relatar l'estructura del treball que es presenta. L'article navega entre el continent europeu, el món i, en particular, Catalunya. Territorialment, comença a l'Europa de començaments de segle xx. Després, i com a producte de l'efecte de la globalització econòmica de principis del segle xxi, analitza els moviments juvenils actuals al món i els seus trets característics. Una vegada descrits aquests, es fa un repàs del moviment pacifista català que fou un dels pioners, en el context franquista, del moviment antimilitarista i d'insubmissió. Per últim, i com s'anuncia al títol, es dedica un apartat a l'activisme juvenil i les dones. Aquest punt s'inicia amb una relació de militants internacionals prou conegudes per, finalment, aterrar a Catalunya on s'hi troben dones activistes i joves que denuncien les injustícies socials i els excessos socials i ambientals de l'actual neoliberalisme econòmic. Per tant, es transitarà des del món a Catalunya i des de Catalunya al món en un viatge constant d'anada i tornada. Al cap i a la fi, una tensió, alhora que unió, entre el localisme i el globalisme, com a mostra del signe dels temps.

2. LA MOBILITZACIÓ DEL JOVENT A EUROPA A LA PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XX

Res nou aportem quan afirmem que la Primera Guerra Mundial va mobilitzar gran part del jovent del continent europeu. Com és sabut, el jovent adquirí un gran protagonisme en el context cultural del vell continent el període d'entreguerres. Per bé que en èpoques anteriors a la Gran Guerra, la mobilització era parcial, tal com corresponia a l'essència de la monarquia del segle XIX, aquest enfrontament bèl·lic va suposar la mobilització total. Al marge d'aquesta crida al jovent per a la guerra, a Europa la joventut adoptà un gran protagonisme al llarg del segle XX, especialment durant la primera meitat. Aquest transcendent paper es deixà sentir en la proliferació de l'associacionisme juvenil. En efecte, els moviments juvenils van arrelar al llarg i ample de la geografia europea. No obstant això, els modes, maneres i motivacions de les associacions emergents fou notablement diferent. En realitat, el comú denominador era que estaven formats per joves, i en algunes ocasions, fins i tot, organitzat per ells. És sabut que una de les principals i primeres associacions juvenils de principis del segle XX a Alemanya foren els Wandervögel, fundats per Karl Fischer l'any 1896. Les «aus errants» sorgiren d'un grup d'estudiants de l'escola superior del barri berlinès d'Steglitz. Com bona part dels moviments juvenils, els Wandervögel suposaven un «ample moviment de contestació i d'oberta rebel·lió contra el món liberaldemocràtic i el socialisme marxista».² No hi ha dubte que, com a grup juvenil, suposava una declaració, una forma de rebel·lió i de protesta contra el món industrial i mecanicista, així com una defensa i voluntat d'un retorn a la natura per aconseguir un món diferent i millor. És evident que foren les primeres empentes d'un moviment juvenívol que reclamava el seu lloc propi a la història, un jovent que –rebutjant els valors imposats pel capitalisme, la revolució industrial i el món adult burgès i acomodat– es rebel·lava contra la tradició heretada, ansiosa de reprendre els valors romàntics: exaltació del sentiment, de la natura, de la noblesa i de la bellesa. Dit en altres paraules, el jovent alemany reaccionava contra la societat guillermina molt abans de la Primera Guerra Mundial. De seguida, aparegueren moviments juvenils que, per bé que es diferenciaven entre ells en certs matisos, compartien l'essència

² COSPITO, N. *Los Wandervögel. La juventud alemana de Guillermo II al III Reich*, Barcelona: Ediciones Nueva República, 2002, pàg. 9.

de denunciar un futur artificial, reclamant nous començaments. Així mateix, insistien en ser independents i estar dirigits per joves.³

Entretant a Europa es fundà el moviment escolta a instàncies del general Robert Baden-Powel. Els Boys-Scouts –nens exploradors– foren una agrupació que prest s'estengué i s'internacionalitzà.⁴ L'Escoltisme havia realitzat el seu primer campament en 1907 a Anglaterra. Sobtadament, adquirí una dimensió internacional –fins i tot al nord i sud d'Amèrica–, i congregà als seus «Jamboree» –trobades i campaments internacionals– a milers de joves scouts. Veritablement, Espanya no quedà al marge de la influència escolta i l'any 1911 –impulsats per Teodor Iradier i Artur Cuyàs –sorgiren els Exploradors d'Espanya, els reglaments dels quals foren aprovats en 1912. Aquell mateix any nasqueren els «Jovestels» de Catalunya –amb una marcada influència dels «Éclaireurs de France»–, un projecte d'escoltisme laic sota la iniciativa d'Ignasi Rivera Rovira. Aquesta empena la seguiren Vitòria i Madrid. Com a contrapartida, l'any següent, el 1913, el Bisbe de Barcelona animà a la creació de caus de Boys-Scouts de creença catòlica.⁵ Com a conseqüència, l'associació d'Exploradors d'Espanya es reconeixia oficialment en un Real decret de 1914 i arrelà a moltes ciutats com ara Madrid, València, Barcelona, Santander, Gijón, Logronyo, Saragossa i alguns pobles de Galícia.

Per bé que els moviments juvenils de principis de segle reclamaren els valors del romanticisme alemany de retorn a la natura, el foment de la companyonia i la denúncia dels valors imposats pel mercantilisme industrial, les tones canviaren a partir de 1918, coincidint amb el final de la Gran Guerra. Arribats a aquest punt, en el període d'entreguerres, els moviments juvenils europeus prengueren altres dreces, sobrevinguts pels esdeveniments mundials i la conjuntura internacional. No en va, en aquesta època, i a la llum de la mobilització total que suposà en el jovent la contesa mundial, els moviments juvenils deixaren de ser exclusivament organitzacions de temps lliure i excursionisme per a comprometre's políticament o vincular-se a determinades ideologies o religions.

Amb tot, a la pròpia Alemanya, els Wandervögel, que havien intervingut en la guerra, després d'ella es foren radicalitzant, aproximant-se fins i tot a

³ KOCH, H.W. *La Juventud Hitleriana*, Madrid: Librería Editorial San Martín, 1976, pàg. 9.

⁴ BADEN-POWEL, R. S. *Escultismo para muchachos: un manual de instrucción en buena ciudadanía haciendo vida de campaña*, Scout Interamericana, 1976.

⁵ FULLANA, P. «Els Boys-Scouts a Espanya (1913-1915): desconfiances i divisions de l'episcopat espanyol», *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, núm. 34 (2019), pàg. 183-199.

posicions pròpies del nacionalsocialisme. Aquest moviment, que es manifestà en contra de les condicions imposades per les potències vencedores al tractat de Versalles a Alemanya, prengué progressivament una consciència militant que feu que els joves s'aproparen a mirades fanàtiques. Sabut és que la joventut alemanya no combregà amb l'esperit de la República de Weimar que assumí, sense pal·liatius, les condicions dictades per l'acord de Versalles al seu país. Les lligues juvenils es foren apropiant de l'ideal de comunitat popular, el mite de la sang i de la raça, la fe en la missió de la joventut i del poble alemany al seu conjunt.⁶ D'aquesta manera, els Wandervögel foren integrant-se en la Hitlerjugend (Joventuts Hitlerianes) abandonant l'esperit romàntic fundacional i combinant posicions extremes. Tant fou així que en 1936, tota la joventut alemanya ja estava integrada al moviment nazi.

La versió femenina de les Joventuts Hitlerianes fou la Lliga de Dones Alemanyes, també conegudes com Germanes de les Joventuts Hitlerianes, que es fundà l'any 1930. Aquesta lliga estava formada per nenes d'entre 14 i 18 anys. A partir de 1938, també s'instaurà una secció coneguda com a Societat de Fe i Bellesa per a joves d'entre 17 i 21 anys que tractava de preparar-les pel matrimoni, la vida domèstica i la formació laboral. Després de l'esclat de la Segona Guerra Mundial, moltes joves d'aquest moviment esdevingueren ajudants de les forces armades alemanyes, realitzant tasques militars auxiliars (de logística, comunicació i administració) tant per a la Luftwaffe (força aèria), com per la Kriegsmarine (marina), com per la Heer (exèrcit de terra)

Fos com fos, l'exemple del moviment juvenil totalitarista nazi germànic no és el primer en Europa. Un dels seus precursors fou el moviment feixista italià de la joventut anomenat Obra Nacional Balilla que naixia dos anys després de la marxa sobre Roma de 1922. Als seus orígens els Balilla –que prengueren el nom del llegendari heroi que l'any 1746 dirigí als genovesos contra Àustria– integraven a nens d'entre vuit i catorze anys. Paga la pena subratllar que en un principi aquest moviment tingué una voluntat higienista, per a regenerar la salubritat de la infància decaiguda pels efectes de la industrialització urbana i prevenir malalties. Tanmateix, prest derivà en un òrgan d'educació esportiva, cívica i premilitar. Als Balilles seguien els avantguardistes –joves de catorze a divuit anys– i, per últim, els feixistes –dels divuit als vint-i-un anys. Atenent les seves natura i missió comunes, la denominació del Balilles també l'adoptaria posteriorment l'Organización Juvenil Española (OJE). En qualsevol cas,

⁶ COSPRTO, N. *Op. cit.*, pàg. 101.

convé recordar que aquesta organització juvenil, com també passaria amb el Komsomol (moviment juvenil rus creat l'any 1918 a instàncies del Congrés Bolxevic i el Partit Comunista), era una font de reclutament i de nutrició en mans del totalitarisme.

Respecte a això, en la Rússia Soviètica, el 1918, s'havia fundat un moviment juvenil propi d'aquesta nova era d'associacionisme juvenil que es conegué per la seva abreviatura Komsomol. La Unió Comunista de la Joventut, tal com es tradueix en català, va esdevenir l'òrgan juvenil del Partit Comunista de la Unió Soviètica que, junt amb els Pioners, acabaren constituint-se com el planter del Partit Comunista.⁷

Per extensió, també a Portugal, l'any 1936, s'instaurà un moviment juvenil de caire militar per iniciativa de la dictadura de Salazar, anomenat Organização Nacional Moçidade Portuguesa a la qual pertanyien obligatòriament els joves dels set als catorze anys. Com a moviment juvenil de caire feixista, cercava el desenvolupament dels seus membres de culte al cap i l'esperit castrense al servei de l'Estado Novo. Convé recordar que l'Estado Novo fou el règim dictatorial que entrà en vigor a Portugal a partir de 1933. Aquesta organització, que va tenir vigència durant els quaranta-vuit anys que es perllongà la dictadura portuguesa, confraternitzà i mantingué diverses trobades amb el Frente de Juventudes franquista.

Certament, en l'àmbit juvenil, la gran obra del franquisme fou la creació a partir de 1940 del Frente de Juventudes. De forma similar a altres associacions juvenils europees ja citades, l'objectiu prioritari fou, sense cap mena de dubte, l'adoctrinament de la infància i del jovent. Des de la seva fundació el Frente de Juventudes es consagrà a aquesta labor, tot intentant organitzar-se en una estructura paramilitar destinada a la formació i al foment de la disciplina en la infància.⁸ En relació a aquest fet, a l'escola, el Frente de Juventudes assumí el control de dos aspectes fonamentals, la formació política, a través de l'assignatura «Formación del Espiritu Nacional» (FEN) –així com dels rituals i normes que aquesta marcava– i de l'Educació Física. En definitiva,

⁷ ALCOBA, A. *Auge y ocaso del Frente de Juventudes*, Madrid: San Martín, 2002, pàg. 31-32.

⁸ ALCOGER, L. *Radiografía de un fraude: notas para una historia del Frente de Juventudes*, Barcelona: Planeta, 1978; MAURI, M. «Disciplinar el cuerpo para militarizar la juventud. La actividad deportiva del Frente de Juventudes en el franquismo (1940-1960)», *Historia Crítica*, núm. 61 (2016), pàg. 85-103; MAURI, M. «Frente de juventudes y escuela: la construcción del imaginario social de la juventud durante el franquismo (1940-1960)», *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria*, núm. 35 (2016), pàg. 321-334.

ambdues matèries havien de cursar-se obligatòriament per tots els nens i nenes escolaritzats.

A fi de dotar-lo d'una estructura ordenada i fer efectiva la seva finalitat formativa –o performativa, segons com es miri– de la infància i de la joventut, el Frente de Juventudes s'organitzà en agrupaments per unitats, emulant el model militar⁹. Al cap i a la fi, una estructura a mig camí entre el paramilitar i el premilitar destinada al reclutament de la infància i la joventut i a la seva mobilització en cas necessari. Per la seva part, la Sección Femenina,¹⁰ que també depenia directament del Frente de Juventudes, reproduí un esquema força semblant. Si bé aquestes eren formades, en la seva immensa majoria, per a l'esfera privada, també n'hi hagué algunes que reberen una educació enfocada a participar políticament de manera activa. D'aquesta manera, a mesura que les joves anaven avançant en la formació nacionalcatòlica, la Sección Femenina desenvoluparia dos models de dona diferents i, consegüentment, dues formes de servir a la pàtria des de la feminitat. En primer lloc, aquelles falangistes exemplars pel seu valor o abnegació, que es dedicarien a la militància i a encarnar l'exemple de dona franquista, i en segon terme, la resta de dones, que contribuïren a enaltir el país a través de la maternitat.¹¹

En el context de la geopolítica europea, paral·lelament a les organitzacions juvenils relatades caldria afegir tot el corrent de moviments catòlics que es van originar, principalment, per la por de l'Església a un «incendi revolucionari» després de la revolució russa de 1917, de la formació del Partit Comunista el 1920 i de la progressiva accentuació dels antagonismes socials.¹² Per tal de defugir la distància que separava l'Església Catòlica del món obrer, van aparèixer associacions com la Joventut Obrera Catòlica (JOC), nascuda sota l'impuls del sacerdot Joseph Cardijn a Bèlgica el 1925, o també la Joventut Estudiantil Catòlica (JEC), sorgida a socaire de l'anterior el 1929 a França.

Malgrat l'aparició de tots aquest moviments juvenils, en aquesta època també nasqueren moviments de natura anarquista o llibertària que defensaven

⁹ MAURI, M. «Un cuerpo fuerte para asegurar la esencia española. La Educación Física del Frente de Juventudes durante el Franquismo (1940-1960)», *Materiales para la Historia del Deporte*, núm. 18 (2015), pàg. 29-40.

¹⁰ BARRERA, B. «La Sección Femenina en perspectiva. Historia y otros relatos sobre las mujeres de la Falange», *Historia contemporánea*, núm. 62 (2020), pàg. 265-295.

¹¹ AGULLÓ, M.C. «Entre la retòrica i la realitat: Juventudes de la Sección Femenina. València (1945-1975)», *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, núm. 7 (2004), pàg. 247-272.

¹² BAUBEROT, A. «Los movimientos juveniles en la Francia de Entreguerras», *Hispania. Revista Española de Historia*, núm. 225 (2007), pàg. 21-42.

el pacifisme i l'antimilitarisme. Conegut és el cas, per exemple, de Ferrer i Guardia (1899-1909) i l'Escola Moderna de principis del segle xx. Des del racionalisme lliurepensador, el seu projecte educatiu proposava una tasca emancipadora de lluita contra la ignorància i la superstició a través d'una acció educativa de base científica, racional i integral. Així mateix, en aquesta època cal destacar moviments educatius antiautoritaris, com ara l'experiment pedagògic d'A.S. Neill (1883-1973) portat a terme a l'escola Summerhill a Suffolk, Anglaterra. L'essència d'aquesta escola era la llibertat, per a assolir l'autoregulació dels educands que posa èmfasi en la llibertat i el autocontrol. A tot això podem afegir el moviment impulsat per Everett Reimer (1910-1998) amb el títol «l'escola ha mort» que es perllongà al llarg dels anys setanta del segle passat amb l'aportació d'Ivan Illich (1926-2002) i el moviment de desescolarització. Totes aquestes iniciatives educatives posaven en qüestió l'autoritarisme del mestre en l'acció educativa, com a denuncia del propi sistema del capitalisme i de l'escola com el lloc en què aquest sistema es legitima i reproduceix les relacions de poder de les classes hegemòniques del sistema.

3. LA MOBILITZACIÓ DE LA JOVENTUT A FINALS DEL SEGLE XX I ELS DOS PRIMERS DECENNIS DEL SEGLE XXI, D'EUROPA AL MÓN.

Després de l'ensorrament de la Joventut que representaren les dues Guerres Mundials a l'acabar amb el futur de milions d'ells, el moviment sorgit a França en Maig del 68 marcà un punt d'inflexió en la història de la joventut. En certa manera, Maig del 68 significà un abans i un n després en la trajectòria dels moviments juvenils. A partir de la revolució estudiantil que es manifestà en els carrers de París i de Lyon, principalment, sorgeix una nova joventut que ja no obeeix cap ideologia, sinó que reclama una cultura alternativa i pròpia. També la caiguda del mur de Berlín i l'apertura del teló d'acer facilitaran el sorgiment de nous moviments juvenils de natura molt diferents dels seus predecessors. En rigor, una joventut renovada que reclama el seu propi espai i es manifesta per motius diferents als interessos partidistes feixistes o comunistes dels seus avantpassats immediats. Una joventut que no vol oobeir sinó rompre amb l'anterior.

D'aquesta forma, Maig del 68 fou el naixement d'un jovent il·lusionat, un jovent que no volia conformar-se amb el món heretat. Una joventut que volia rompre amb la tradició, alliberar la paraula, dotar de sentit l'experiència

i gaudir del desig d'educar i aprendre. Aquesta lluita simbòlica emplaçà el jovent a no deixar-se dir, fer o manipular per cap instància externa, ni pares, ni professorat, ni governants, ni tan sols partits polítics.¹³ L'afany d'assolir un estatus propi que no estès condicionat ni subordinat a altres grups socials o polítics que fins aleshores els havien instrumentalitzat i com ja havien reivindicat prèviament els autors del moviment antiautoritari en educació o inclús el propi discurs de Célestine Freinet (1896-1966) sobre la pedagogia popular, suposà un reclam de l'autonomia del jovent. També es va propulsar el desig de viure intensament, transgredint la programació mecanitzada i previsible per revertir-la en formes alternatives de relació, de discussió, de diàleg i de combat.¹⁴ I aquests foren, en definitiva, les crides del jovent que secundà el 68 així com els moviments que d'aquest fenomen sorgiren, a saber, el *hippie*, entre d'altres.

Més enllà del moviment estudiantil i de la simbologia del Maig del 68, una altra efemèride juvenil que vaticinà una transició política, econòmica i social fou la caiguda del Mur de Berlín el 9 de novembre de 1989 i la subsegüent apertura del teló d'acer. La caiguda del Mur de Berlín fou un esdeveniment històric que apuntalà el final de la Guerra Freda. La unificació d'Alemanya produïda per la caiguda del Mur fou la conseqüència d'una sèrie de reivindicacions, principalment juvenils, que tingueren lloc al llarg d'aquell any. Aquestes protestes reberen el nom de la *Tardor de les Nacions*. Aquestes agitacions posaren fi a una utopia. A saber, el somni i il·lusió pròpia de la Modernitat que s'havia originat amb el moviment il·lustrat. Al cap i a la fi, fou la fi del mite del progrés indefinit, de la innocència capitalista de la igualtat d'oportunitats, de la creença en una ètica racional, neutral i universal, de la il·lusió i de la fe en l'escola com agent educador igualitari i democràtic, a més d'un llarg etcètera de promeses i il·lusions incomplertes. En definitiva, la generació del Mur de Berlín fou una joventut desencantada amb aquesta utopia que inicià una nova manera de fer filosofia basada en la de-construcció, en el postestructuralisme i, en definitiva, en la postmodernitat.

A la llum d'aquests esdeveniments de la segona meitat del segle xx, s'obrí una incipient etapa de dialèctica entre la joventut i la societat, conjuntura que afavorí moments de profund canvi social i cultural. Es podrien citar, a tall d'exemple, el trànsit de la modernitat a la postmodernitat, la denúncia de la

¹³ PAGÈS, A. «Maig del 68: la paraula alliberada i el desig d'educar», *Temps d'Educació*, núm. 56 (2019), pàg. 167-180.

¹⁴ Idem, *op. cit.*, pàg. 177.

polarització econòmica mundial (països capitalistes i el bloc comunista), l'inici d'una societat postcapitalista, postdemocràtica, postindustrial i, fins i tot, postcultural. En aquesta nova societat de l'actualitat, de principis del segle XXI, el jovent està tornant a prendre el protagonisme que d'ell s'esperava. Afirmar el polítleg Albert Fernández que «el éxito de una sociedad en crear, mantener y expandir las condiciones para el florecimiento de la juventud solo se manifiesta a cabalidad cuando esta juventud se torna a criticar despiadadamente a la sociedad que la produjo».¹⁵ Tant és així que els actuals moviments socials, principalment compostos per joves, sorgeixen precisament, entre d'altres molts aspectes, per manifestar-se en contra dels efectes de la globalització econòmica. Després de la irrupció del neoliberalisme derivat del derrocament del bloc soviètic, els joves s'organitzen a través de nous mitjans i canals per denunciar els excessos d'una economia agressiva social i ecològicament. Doncs bé, han sorgit una sèrie de moviments juvenils que, a diferència dels de principis del segle XX, no gaudeixen de fins bel·licistes o para-militars, no preparen als adolescents per a la guerra sinó que lluiten a favor de la pau, de la concòrdia mundial i del desenvolupament sostenible social i econòmic. En fi, un jovent que es mou per nobles propòsits com la igualtat social, el respecte als drets fonamentals o l'equilibri mediambiental, entre altres aspectes.

En realitat, en la transició del segle XX cap al XXI, des de finals dels anys vuitanta i principis dels noranta del segle anterior fins a l'actualitat, segon decenni del segle vint-i-un, els moviments juvenils han canviat radicalment la seva natura convertint-se en caixes de ressonància i de denúncia dels efectes que l'economia neoliberal provoca. Aquests moviments comparteixen un comú denominador. S'intentarà explicar, en endavant, quines són les característiques essencials dels mateixos.

En primer lloc, tots els moviments han sorgit, més o menys, en la mateixa dècada i s'han reforçat amb el pas del temps. Existeix, en general, una coincidència cronològica en els orígens d'aquests moviments. Seria a finals dels anys seixanta i principis dels setanta, i s'enfortiren i institucionalitzaren entre els vuitanta i els noranta del segle anterior. En segon lloc, una altra de les característiques compartides és que tots els moviments qüestionen la concepció nord-occidental de progrés. Aquests grups juvenils es mostren, en general, contraris amb les desigualtats socials derivades del neoliberalisme occidental (feminismes, lluites a favor dels drets humans, marginacions,

¹⁵ FERNÁNDEZ, A. «Breve historia de la juventud», *Letras libres*, 2013. <https://letraslibres.com/revista-espana/breve-historia-de-la-juventud/> [Consultat el 3 d'octubre del 2022].

racismes, moviments en contra del canvi climàtic, etc.). En fi, joves dissidents i associacions de protesta deslocalitzades.¹⁶

En tercer lloc, podria dir-se que un altre dels trets distintius dels nous moviments juvenils és la seva organització. Són àmpliament descentralitzats. A diferència dels moviments jeràrquics de principis del segle xx, les associacions de joves actuals són d'estructura oberta, igualitària i informal. Gaudeixen d'una gran capacitat per a convocar la protesta com a forma d'acció, moltes vegades a través de les xarxes socials o de mitjans de comunicació massius o informalment, i utilitzen la protesta presencial tant per exercir pressió política com amb fins educatius i pedagògics. És a dir, per estar presents en l'opinió pública a més d'intentar afegir afiliats o nous membres. Com a bon exemple d'aquesta última característica podríem citar el cas del moviment dels *Indignats*. En aquesta línia, aquest moviment sorgí sobre la segona dècada de l'actual segle, després de la crisi financera global que travessà el món a partir del dos mil vuit. Era un moviment principalment juvenil que havia vist esfondrar-se la seguretat de la societat opulenta capitalista posterior a la caiguda de la Unió Soviètica. Aquesta onada d'indignació s'estengué per Europa i portà a terme una sèrie de protestes per moltes capitals del vell continent, denunciant el règim basat en el poder del capital financer, la subordinació de les polítiques socials als interessos del mercat, la precarització de la població derivada de les polítiques econòmiques d'ajust fiscal estatals.¹⁷ Les diferents manifestacions que es realitzaren durant l'any 2011 feren que el moviment s'expandís per tot el món i, a més de ser objecte d'atenció en els noticiaris dels mitjans de comunicació, atragueren multitud de joves del planeta que es varen afegir al moviment seduïts per la defensa dels drets socials que empara la reivindicació dels *indignats*.

En quart lloc, i afegit als anteriors, aquests moviments solen tenir un líder mediàtic, un referent o una espècie de mirall en el qual els associats, afiliats o convençuts poder reflectir-se. Podríem citar exemples com ara Greta Thunberg, Marinel Sumook, Emma González, Sarah Mardini, Malala Yousafzai,¹⁸ entre moltes d'altres. Aquestes activistes són emblemes, persones

¹⁶ GIL CALVO, E. «La deslocalización de la protesta juvenil», *Revista de Estudios Juveniles*, núm. 76 (2007), pàg. 147-161.

¹⁷ ACEVEDO, A.; SAMACÀ, G. «Juventud y protesta global hoy: por un análisis retrospectivo», *Revista Científica Guillermo de Ockham*, vol. 10, núm. 1 (2012), pàg. 15-26.

¹⁸ YOUSAFZAI, M.; LAMB, C. *Yo soy Malala. La joven que defiende el derecho a la educación y fue tiroteada por los talibanes*, Madrid: Alianza, 2015.

amb biografies que funcionen d'exemple per altres persones, referents que personifiquen un objectiu pel que lluitar i, sota aquest punt de vista, realitzen una funció pedagògica i educativa. Encara més, són activistes que fan la funció d'esdevenir un agent representatiu de la problemàtica que es denuncia i la tasca pedagògica de conscienciar sobre aquesta matèria en concret, és a dir, de fomentar el pensament crític a la societat civil. Perquè, no ho oblidem, els moviments juvenils també tenen una ineludible funció educativa envers els seus afiliats, els joves o els potencials membres que es puguin incorporar, a més de per a la societat en general.

4. DE L'ANTIMILITARISME A LA INSUBMISSIÓ: EL CAS DELS MOVIMENTS PACIFISTES A CATALUNYA

Pel que fa als moviments pacifistes a Catalunya, poques novetats podem afegir a l'excel·lent i exhaustiu treball de recerca doctoral de Carles Ordás García titulat «De objetores a insumisos. Surgimiento, expansión y desarrollo del movimiento antimilitarista en Catalunya, 1971-1989» dirigit pel Dr. Marín Corbera, del Departament d'Història Moderna i Contemporània, i defensat a la Universitat Autònoma de Barcelona en novembre de 2015. Val a dir que aquesta investigació fa palès que Catalunya fou una de les comunitats pioneres en desenvolupar un moviment antimilitarista donat que hi va haver, des de la dècada dels anys setanta, un jovent organitzat de resistència del servei militar obligatori. En realitat, durant la segona meitat del segle xx es va estendre, en l'àmbit internacional, un moviment de refractaris al Servei Militar Obligatori arreu d'Europa. La motivació d'aquesta resistència fou de natura molt diversa, des d'argumentacions religioses fins a raons personals, conviccions de no-violència o antimilitaristes. Aquests moviments es van materialitzar en el desenvolupament d'un jovent objector de consciència. Tant a Catalunya com a la resta de l'estat, el sorgiment del moviment antimilitarista dels anys setanta estigué fortament marcat pel context de la dictadura franquista.

Sigui com sigui, com a altres punts geogràfics, el moviment antimilitarista tingué molt a veure amb el pacifisme. Aquesta confluència es produeix, principalment, a la segona meitat del segle vint, quan s'està desenvolupant la «carrera armamentista». Aquesta qüestió sorgí durant els anys de la Guerra Freda, a causa de l'arsenal nuclear que tant el bloc soviètic com EEUU arribaren a acumular. De fet, l'antimilitarisme i el pacifisme compartiren arrels quan un jovent es negà a fer el servei militar obligatori, i nasqué el

moviment d'objecció de consciència. El primer cas de resistència pública, i no només religiosa, d'objecció de consciència fou Pepe Beunza, de l'Hospitalet de Llobregat. Seguint la seva estela, es desenvolupà un nucli a Can Serra (barri obrer d'aquesta ciutat catalana) que es constituí com el primer grup d'objecció col·lectiva. A aquest jovent de Can Serra el seguiren altres colles juvenils de l'estat espanyol, d'algunes ciutats i altres indrets confluint finalment l'any 1977 en la creació del MOC (Moviment d'Objectors de Consciència). Ben mirat, la creació del MOC suposà el desplegament definitiu d'un moviment antimilitarista¹⁹. A mesura que la dècada dels vuitanta avançava, el MOC va anant prenent cos i tingué una presència considerable arribant a estar en pràcticament totes les capitals de província i d'altres ciutats més petites. A més, el MOC fou l'organització més important antimilitarista i va coordinar campanyes a nivell estatal a banda d'esdevenir en un espai de reunió i debat entre els refractaris.

Respecte a això, a Barcelona encara hi hagué un nucli més radical antimilitarista que fou el GANVA (Grup d'Acció no-Violenta) (GANVA-GAMBA, a partir de 1981). El GANVA, per tal de difondre les seves idees i expandir el seu discurs pacifista, publicà la revista *La Puça i el General* que tingué ressò en els principals cercles antimilitaristes, tant de Catalunya com de la resta de l'estat. Amb el pas del temps, els grups antimilitaristes anaren reunint-se en locals i espais anomenats Casals de la Pau, on es trobaven per coordinar accions amb altres moviments socials, com ara associacions de veïns, activistes feministes, ecologistes, pacifistes, *no violents* o militants de partits d'esquerra, entre d'altres. La fundació d'un espai de trobada facilità que els grups pacifistes establissin elacions, fins al punt que la GANVA-GAMBA s'aplegà amb Mili KK,²⁰ o el col·lectiu del moviment anti-OTAN –que culminà amb el referèndum de 1986– o la Coordinadora pel Desarmament i la Desnuclearització Total de Catalunya.

Tot aquest procés i moviment –que feu confluïr el pacifisme amb l'antimilitarisme, l'activisme pel desarmament i els refractaris de les armes nuclears– tingué el seu punt culminant el 20 de febrer de 1989 quan 57 joves d'arreu d'Espanya decidien abandonar les casernes, o no incorporar-se a files, o directament abandonar les places que ocupaven de la Prestació Social

¹⁹ ORDÁS GARCÍA, C. «De Objetores a Insumisos. Surgimiento, expansión y desarrollo del movimiento antimilitarista en Catalunya, 1971-1989». Tèsi doctoral presentada a la Universitat Autònoma de Barcelona. (2015).

²⁰ Idem.,3 *Op. cit.*, pàg. 451.

Obligatòria tot personant-se a les portes dels Governos militars corresponents. Així naixia la insubmissió, un desafiament massiu cap a les autoritats militars. Un moviment col·lectiu que demostrà, amb el final del Servei Militar Obligatori l'any 2001, que l'acció conjunta i coordinada assoleix resultats més eficients que l'acció individual i aïllada i que la tasca de conscienciació social i d'activisme esdevé una acció educativa eficaç per aconseguir la transformació social.

5. ACTIVISME JUVENIL, DONES I EDUCACIÓ: DE LES MILITANTS INTERNACIONALS A L'EXEMPLE DE LES CATALANES

Més enllà del moviment d'insubmissió, val a dir que en aquest període han anat apareixent moviments socials juvenils que han gaudit d'un tarannà feminista alhora que han reivindicat un canvi social vers un món més just i igualitari. Cal recordar que el feminisme és un moviment que sorgí amb força a principis del segle xx i que ha lluitat per la visibilització, la igualtat de drets i l'empoderament del gènere femení. Progressivament, la dona ha anat conquerint protagonisme en l'espai públic, ha deixat de banda la reclusió a la llar i l'obediència per assolir major reconeixement i intervenir de forma més activa en la vida pública. Abans s'ha esmentat el fet que hi ha molts exemples de persones activistes que fan una funció de líder mediàtic d'una determinada problemàtica o denúncia social. A continuació, s'enumeraran algunes persones que en són exemples d'activisme juvenil i que, a més a més, són dones. Abans d'anomenar-les, cal recordar que la seva militància esdevé un referent i, sota aquest punt de vista, la seva presència, denúncia o discurs adopten la forma d'un ensenyament, en definitiva, d'una acció educativa. Heus aquí on es troba la confluència entre l'activisme juvenil i l'educació. Dintre del llistat de joves i dones activistes, paga la pena recordar el conegut cas de Greta Thunbert, jove sueca que lluita contra el canvi climàtic. Jun amb ella es troba el cas de Marinel Sumook, que també és una activista que defensa del medi ambient, procedent de Filipines i que sobrevisqué a un tifó. També es troba l'exemple de Emma González, procedent dels Estats Units. Una jove que defensa el control d'armes i que va sobreviure a un tiroteig durant la seva escolaritat de secundària. La mort de molts companys en aquell episodi va fer que Emma participés en una manifestació contra la violència armada i la seva dissertació es va fer viral, esdevenint un emblema del control d'armes.

Nogensmenys, s'hauria de citar endemés a Yasaman Aryani, una jove iraniana que lluita pels drets de les dones i fou arrestada per negar-se a emprar el vel. El seu compromís amb aquesta causa l'ha portat a sofrir una sentència que la castiga a setze anys de presó. Igualment, Sarah Mardini que, després de fugir de Síria devastada per la guerra civil junt amb la seva germana Yusra, nadadora olímpica, demanà asil polític a Alemanya. Per fugir de Damasc, les dues pujaren a una embarcació cap a Grècia. A uns deu kilòmetres de la costa grega, l'embarcació comença a enfonsar-se. Elles s'endinsaren en l'aigua i van remolcar la barca amb els refugiats fins a la vorera. Amb aquest gest, les dues germanes han esdevingut voluntàries de l'associació d'ajuda als refugiats i, en particular, en l'ajut al rescat d'embarcacions en perill al Mediterrani.

Sense cap mena de dubte, un altre clar referent de l'activisme juvenil és Malala Yousafzai, que rebé quan solament tenia disset anys el Premi Nobel de la Pau. Malala ha estat una jove pakistanesa que ha lluitat pel dret de l'escolarització de les nenes i els drets de les dones. El seu compromís la portà a ser víctima d'un atemptat talibà que posà la seva vida en un greu perill. No podríem oblidar, en aquest breu llistat de dones joves activistes a Sophie Cruz, una nena que només amb cinc anys es dirigí al Papa durant la seva visita als Estats Units per a sol·licitar-li que solucionés el problema dels nens immigrants sense documentació, que moltes vegades són separats de les seves famílies i, fins i tot, repatriats.

En l'àmbit internacional cal dedica unes línies a les activistes que han estat víctimes del seu propi activisme i denúncia social. Un clar exemple podria ser el de Marielle Franco, activista del Brasil i militant per la defensa dels Drets Humans i, en concret, dels drets de les dones de color, especialment les procedents de les 'favelas' (barris marginals). Fou una feminista que defensà l'empoderament de les dones de color en Brasil, prioritzant les que viuen en zones marginals. El seu assassinat en març del 2018, després d'exercir la política municipal com a coordinadora de la Comissió de Defensa dels Drets Humans i Ciutadania de l'Assemblea Legislativa de Rio de Janeiro, va provocar manifestacions multitudinàries que reclamaren l'esclariment de la seva mort. El seu exemple ha servit a moltes dones i polítiques a seguir lluitant per la dignificació de la dona, especialment pels drets de la dona de color i de les dones procedents de col·lectius vulnerables o marginals. Junt a Marielle, es troba Ahed Tamimi, activista palestina que lluita contra l'ocupació israeliana del seu territori. Tamimi va ser condemnada i detinguda per les autoritats israelianes sense possibilitat de defensar-se amb advocat ni la presència dels seus pares, quan era una menor d'edat. Va complir condemna a una presó

de Cisjordània per bé que hi va haver una campanya internacional que reclamava la seva llibertat. A aquesta mobilització hi va participar Amnistia Internacional. El juliol de 2018 va ser alliberada després d'haver completat la seva condemna, no obstant això, l'any 2023, després dels atacs de Hamàs a Israel, va tornar a ingressar a presó acusada d'incitació al terrorisme. Finalment, ha estat alliberada en el context d'intercanvi de presoners a finals de novembre de l'any 2023.

En el cas de Catalunya, cal mencionar, entre molts d'altres, el cas de Míriam Hatibi, de Desireé Bela-Lobedde o la periodista Alba Sidera. Totes tres són exemples d'activistes compromeses que consagren la seva vida a denunciar fets injustos, o fan defensa de drets fonamentals, des de diferents posicions professionals i perspectives. Míriam Hatibi, per la seva banda, és membre actiu de la comunitat musulmana. Després de fer un grau universitari d'Economia a la Universitat Pompeu Fabra, va fer un postgrau d'Internacionalització a la Universitat de Barcelona. Treballa com a analista de dades en una agència de comunicació. Des de la seva posició de dona musulmana i d'identitat polièdrica, advoca per un feminisme interseccional i combat la islamofòbia. D'origen marroquí, i com a dona crescuda i formada a Catalunya, defensa la pluralitat dels feminismes i lluita contra els prejudicis que es donen des de la cultura occidental a la religió islàmica i l'ús del hijab, sobretot amb la pressió dels mitjans de comunicació.

Així mateix, la vilanovina afro-descendent Desireé Bela-Lobedde denuncia l'existència d'un racisme sistèmic i estructural i els privilegis de l'estètica de les dones blanques. Critica l'odi i l'apologia que es fa del racisme a les xarxes socials i la neutralitat i permissivitat d'aquestes envers la discriminació racial. A més, desenvolupa una àmplia tasca de comunicació a través de la seva pàgina web i el seu blog on escriu periòdicament al voltant del racisme i de l'empoderament de la dona d'origen africà o afroamericà. Ha publicat també a diversos diaris i ha escrit i col·laborat en llibres amb títols tan atractius com ara *Ser mujer negra en España* (2018, Editorial Plan B), *Metamba Miago. Relatos y saberes de mujeres afroespañolas* (2019, United Minds), o *Minorías* (2021, Plan B).

Un altre exemple d'activista és la periodista Alba Sidera Gallart, natural de Girona i corresponsal del diari *El Punt Avui* en Roma des de 2012. La seva lluita es materialitza en contra les ideologies neofeixistes i els moviments d'extrema dreta que estan sorgint a Europa. Ideologies i pensaments que amaguen un gran racisme, una exaltació d'idees contra col·lectius històricament perseguits i la recuperació de figures com Benito Mussolini, dictador italià del

període d'entreguerres europeu i un dels màxims representants del feixisme totalitarista, de l'anticomunisme i del pan-italianisme. Amb la seva obra *Fascismo persistente. La Italia de Meloni y el ascenso de la extrema derecha en Europa* (2023, Àgora) posa de manifest la seva preocupació pel populisme dels discursos d'extrema dreta que estan ressorgint arreu del vell continent que fou escenari de les dues guerres mundials al segle xx.

Aquest breu recorregut, a tall d'exemple, per la biografia de dones activistes deixa palès que progressivament, des de la història dels moviments juvenils militaritzats de principis del segle xx on els moviments femenins només eren un annex al servei dels masculins, hi ha més dones capdavanteres en els processos de transformació social. Així mateix, es posa de manifest que la seva lluita fa avançar la societat cap a direccions alliberadores, innovadores i, en definitiva, humanitzadores. Per bé que la societat ha anat avançant cap a un major reconeixement de la dona, és de justícia recalcar la important tasca que realitzen aquestes activistes en la lluita per la igualtat de drets. Així, recuperar la seva memòria i fer extensiu el seu pensament interpel·la la nostra reflexió, la nostra cultura i, com no, la nostra acció educativa.

6. A TALL DE CLOENDA. EL JOVENT, IL·LUSIÓ DE FUTUR

Després de tot, al llarg d'aquest recorregut pels moviments juvenils del segle xx i de principis del XXI s'ha observat com el jovent transitava des d'una mobilització de natura essencialment bèl·lica fins a un jovent pacifista, que es mou per fins de justícia social, global i ecològica. Davant un món estructuralment neoliberal, políticament enfrontat, econòmicament fragmentat i d'interessos contraposats, un món on els moviments d'extrema dreta van guanyant representació política, on les ideologies neofeixistes exalten idees d'odi tant populistes com perilloses, els moviments juvenils i els i les joves activistes esdevenen un contrapunt absolutament necessari. Perquè deixen palès el seu inconformisme, la seva lluita i denuncia envers la inèrcia injusta i el seu tarannà crític respecte al desenvolupament econòmic, a la globalització social i financera, i a la intolerància del nord-occidentalisme enfront d'altres cultures minoritàries i/o alternatives.

Dit en altres paraules, un jovent activista, militant i inconformista que, mitjançant la seva presència als mitjans de comunicació i a les xarxes socials, mostren el seu esperit crític alhora que serveixen d'exemple per a altres joves i per a la societat civil. Un jovent que, lluny d'adaptar-se al consumisme

imposat pel mercat i a la societat neoliberal, intenta cridar la nostra atenció sobre les injustícies d'arreu del món, els desastres ecològics que el nostre desenvolupament provoca, la falta de diàleg polític que fa que els conflictes bèl·lics esclatin entre pobles, la manca de solidaritat entre les societats occidentals i les més desfavorides, el racisme, el masclisme o la discriminació envers els col·lectius vulnerables, i un llarg etcètera.

No deixa de ser rellevant que gran part dels moviments juvenils actuals siguin dirigits per dones amb pocs anys, tinguin un rang internacional, disposin d'una autonomia pròpia i una jerarquia més horitzontal. En contraposició als moviments juvenils de la primera meitat del segle xx, locals o nacionals, subordinats a altres causes (sobretot ideològiques i religioses), completament jerarquitcats i encapçalats per homes d'edat avançada, gran part dels moviments reivindicatius postmoderns incorporen una mirada feminista i, com a moviment juvenils sensibles a les discriminacions, està en el seu propi ADN que les seves màximes representants esdevinguin dones joves que encarnen els ideals i valors amb què es comprometen.

Tots aquests joves reclamen valors com ara la solidaritat, el respecte, la tolerància i la inclusió tot recordant que malgrat que el nostre món no és el millor dels mons possibles, es poden fer moltes accions, individuals i col·lectives, per fer-lo més just, sostenible i integrador. En conclusió, un jovent que ens fa prendre consciència de la il·lusió pel futur, d'un futur millor que encara és possible.

TEMA MONOGRÀFIC

Subvertir la vida, transformar la societat. Les revoltes juvenils dels anys seixanta als Estats Units i França¹

Subvert life, transform society. The youth revolts of the sixties in the United States and France

Jordi Solé Blanch

jsolebla@uoc.edu

Universitat Oberta de Catalunya (Espanya)

Jordi Garcia Ferrero

jgarciaf@ub.edu

Universitat de Barcelona (Espanya)

Data de recepció de l'original: 22-12-2023

Data d'acceptació: 06-03-2024

RESUM

En un projecte de recerca dedicat a l'anàlisi i revisió històrica dels moviments juvenils al llarg del segle xx fins a l'actualitat, la rebel·lió juvenil dels anys seixanta i principis dels setanta té una significació ideològica, política i cultural que no podem passar per alt. Amb el pas del temps, el Maig del 68 ha esdevingut una data icònica, tot i que sovint se l'ha caricaturitzat. En aquest treball posem el focus d'atenció en la caracterització d'aquella revolta als Estats Units i a França. No ens interessa tant presentar un

¹ Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte titulat «D'una joventut per a la guerra a una joventut per a la pau. Moviments juvenils i educació (1914-2022). Passat, present i futur.», finançat per l'Institut Català Internacional per la Pau. Referència de la convocatòria: R-ICIP 2022: ICI019/22/000018.

relat descriptiu dels fets, sinó mostrar els corrents subjacents que trobem en el fons d'aquelles protestes, destacant el paper que tindrien grups artístics i culturals com la *Beat Generation* o la Internacional Situacionista (IS). En ambdós casos, ens fixarem en els elements més subversius a l'hora de connectar la crítica social i política amb la construcció de formes de vida alternatives que expressaven un desig profund de transformació social. Alguns dels moviments socials contemporanis continuen nodrint-se d'aquests corrents crítics i els successos d'aquella època en la mesura que ajuden a conformar una subjectivitat rebel i dissident. Recuperar la memòria d'aquells anys proporciona una temporalitat més àmplia a aquests moviments socials, tant pel que fa al coneixement del passat, com pel que fa a la projecció cap al futur, sovint limitada a consideracions abstractes sobre l'alliberament o l'emancipació.

PARAULES CLAU: joventut, cultura de masses, moviment estudiantil, generació Beat, hippies, Internacional Situacionista, Maig del 68, moviment social.

RESUMEN

En un proyecto de investigación dedicado al análisis y revisión histórica de los movimientos juveniles a lo largo del siglo xx hasta la actualidad, la rebelión juvenil de los años sesenta y principios de los setenta tiene una significación ideológica, política y cultural que no podemos pasar por alto. Con el paso del tiempo, Mayo del 68 se ha convertido en una fecha icónica, aunque a menudo el impacto de lo que sucedió en aquella época ha sido caricaturizado. En este trabajo ponemos el foco de atención en la caracterización de aquella revuelta en Estados Unidos y Francia. No nos interesa tanto presentar un relato descriptivo de los hechos, como hablar de las corrientes subyacentes que encontramos en el fondo de aquellas protestas, destacando el papel que tendrían grupos artísticos y culturales como la *Beat Generation* o la Internacional Situacionista (IS). En ambos casos, nos fijaremos en los elementos más subversivos a la hora de conectar la crítica social y política con la construcción de formas de vida alternativas que expresaban un profundo deseo de transformación social. Algunos de los movimientos sociales contemporáneos siguen nutriéndose de estas corrientes críticas y los sucesos de aquella época en la medida en que ayudan a conformar una subjetividad rebelde y disidente. Recuperar la memoria de aquellos años proporciona una temporalidad más amplia a estos movimientos sociales, tanto en lo que se refiere al conocimiento del pasado, como en la proyección hacia el futuro, a menudo limitada a consideraciones abstractas sobre la liberación o la emancipación.

PALABRAS CLAVE: juventud, cultura de masas, movimiento estudiantil, generación Beat, hippies, Internacional Situacionista, Mayo del 68, movimiento social.

ABSTRACT

In a research project dedicated to the analysis and historical review of youth movements throughout the 20th century to the present day, the youth rebellion of the 1960s and early 1970s holds an ideological, political, and cultural significance that cannot be ignored. Over time, May 1968 has become an iconic date, although it has often been caricatured. In this work, we focus on characterizing that revolt in the United States and France. Beyond constructing a descriptive narrative of the events, we are interested in discussing the underlying currents found at the core of those protests, highlighting the role that artistic and cultural groups such as the Beat Generation or the Situationist International (SI) would play. In both cases, we will examine the most subversive elements in connecting social and political criticism with the construction of alternative ways of life that expressed a profound desire for social transformation. Some contemporary social movements continue to draw from these critical currents and events from that era as they contribute to shaping a rebellious and dissenting subjectivity. Revisiting the memory of those years provides a broader temporality to these social movements, both in terms of understanding the past and projecting towards the future, which is often limited to abstract considerations of liberation or emancipation.

KEYWORDS: youth, mass culture, student movement, Beat generation, hippies, Situationist International, May 68, social movement.

I. INTRODUCCIÓ

En aquest treball ens centrarem en alguns dels episodis més rellevants de la rebel·lió juvenil dels anys seixanta, tenint en compte especialment la seva significació ideològica, política i cultural. Posarem el focus d'atenció en la caracterització d'aquella revolta als Estats Units i a França, sobretot pel que fa als moviments de fons que inspirarien un desig de transformació social profund i durador, una «transformació social qualitativa», per dir-ho en els termes que ho faria en Herbert Marcuse (2010),² un dels grans referents de l'època. En un projecte de recerca dedicat a l'anàlisi i revisió històrica dels

² MARCUSE, H. *La tolerancia represiva y otros ensayos. Antología*, Madrid: Los Libros de la Catarata, 2010.

moviments juvenils al llarg del segle xx fins a l'actualitat, el Maig del 68 marca, com a data icònica, un punt d'inflexió.³ És cert que sovint se l'ha caricaturitzat, sobretot per part dels intel·lectuals renegats que a finals dels anys setanta es van posar al capdavant de la reacció conservadora, però la seva empremta ha perdurat en el temps i tant el contingut com les formes que va adoptar aquella revolta continuen estimulants molts dels moviments socials contemporanis.

Els moviments juvenils dels anys seixanta i setanta, que en cap cas representaven tots els joves ni defensaven els mateixos valors de manera uniforme a tots els llocs,⁴ van furnir un llegat d'activisme polític i social que ha arribat fins als nostres dies. Si bé les demandes i aspiracions que reivindicaven aquests moviments no es van assolir del tot, el seu impacte no es pot menystenir. No només van promoure una major obertura i tolerància en la societat i van animar l'adopció de formes de vida alternatives, sinó que van impulsar canvis importants en àrees com els drets civils, la igualtat de gènere i la lluita contra les diverses formes de discriminació i explotació. La seva petjada transformadora és innegable en desafiar les normes existents, rebutjar el conformisme i qualsevol forma d'alienació, però també en la promoció d'un activisme polític antagonista sobre el qual s'exerciria, com s'exerceix en l'actualitat, una repressió cruel i violenta.

³ Abans i després del Maig del 68, el moviment de protesta s'estendria a quasi tots els països europeus i a d'altres països d'Àsia i Amèrica. El moviment de la Universitat de Berkeley, el 1964-5, com a crítica a la forma autoritària de l'ensenyament, però també contra la societat consumista i la guerra del Vietnam, així com els disturbis *provos* a Amsterdam, el 1966, van obrir el camí. Berlín, Atenes o Milà i Torí van ser focus d'agitació estudiantil abans d'aquesta data, sense oblidar les pressions que, des de finals de l'any 1967, intel·lectuals, estudiants i obrers exercirien a Txecoslovàquia per reivindicar la gestió directa de les fàbriques, iniciant així el procés de la Primavera de Praga. Després de París: Río, Toquio, Mèxic, Madrid, Barcelona, etc. La sensació d'un malestar difús, fins i tot d'un buit existencial, ho envairia tot al llarg d'aquella dècada. Vegeu: SÁNCHEZ-PRÍETO, J. M. «La historia imposible del mayo francés», *Revista de Estudios políticos*, núm. 112 (2001), pàg. 109-133.

⁴ La joventut deixaria de ser considerada com un conglomerat interclassista, esdevindria una nova categoria social portadora d'una missió emancipadora; seria considerada, inclús, com una «nova classe revolucionària». Vegeu: CAPMANY, M. A. *La joventut és una nova classe?*, Barcelona: Edicions 62, 1969.

Tanmateix, cal referir-se a «la joventut» en plural. Recordem que la joventut, d'acord amb Bourdieu, «no és més que una paraula», i no una categoria objectiva i homogènia. Parlar de la joventut, en singular, acaba ocultant les desigualtats i diferències existents entre els joves en ignorar les diferents condicions i oportunitats que afronten en la societat. No podem utilitzar, per tant, el terme «joventut» de forma simplista, com si tots els joves compartissin les mateixes experiències, aspiracions i expectatives, quan en realitat les seves vides estan marcades per una àmplia varietat de situacions i contextos socioeconòmics. La lectura que cal fer de les rebel·lions juvenils dels anys seixanta no pot oblidar aquesta qüestió. Vegeu: Bourdieu, P., «La "juventud" no es más que una palabra», a *Sociología y cultura*, México: Grijalbo, 2002, pàg. 163-173.

Tot plegat dona compte d'un temps en el qual hi va haver una impugnació a l'ordre social establert, precedida per un profund malestar generacional. La rebel·lió juvenil d'aquell període, així com moltes de les rebel·lions que, des de llavors, la succeiran, no fa més que recordar-nos les tensions incessants que travessen les nostres societats, la frontera sovint infranquejable entre les expectatives personals i el desig de transformació social i la resignació enfront dels consensos i pactes executables.

Potser la rebel·lió juvenil dels anys seixanta i setanta va quedar atrapada en aquella frontera i no va aconseguir transformar radicalment la societat, però el seu llegat manté viva la temptativa de salvaguardar la possibilitat de l'emancipació malgrat que res faci pensar que, en les societats capitalistes avançades, derrocat l'espantall del comunisme de l'antic bloc soviètic, es pugui alimentar l'esperança d'una transformació sistèmica. Només cal veure fins a quin punt els partits d'extrema dreta ocupen la primera línia de front en tots els llocs, i com les seves idees s'estenen per les esferes polítiques, acadèmiques i comunicatives.⁵ Tanmateix, si aquesta temptativa no ha sucumbit del tot és perquè aquella rebel·lió es va ocupar, sobretot, de promoure una altra forma de vida, un canvi en les condicions subjectives que havien de fer possible la transformació política i social. Actualitzar el seu llegat implica insistir en aquestes condicions subjectives, és a dir, en nodrir noves formes de sensibilitat les energies de la qual podem entreveure encara en els discursos i les accions d'aquells joves rebels.

2. LA BRETXA GENERACIONAL. EL CAS DE LA JOVENTUT NORD-AMERICANA.

Si volem mostrar els trets distintius de la joventut dels anys seixanta, especialment pel que fa a la joventut nord-americana, ens cal fer un petit pas enrere. A finals dels anys quaranta i principis dels cinquanta, primer als Estats Units i, a poc a poc, arreu d'Europa a mesura que el continent s'aniria recuperant de la devastació produïda per la Segona Guerra Mundial (1939-1945), es consolidaria una classe mitjana i consumidora que, en clau generacional, suposaria l'allargament de la permanència dels joves en les institucions educatives i el consegüent retard en la inserció al món

⁵ RANCIÈRE, J. *Los treinta ingloriosos. Escenas políticas 1991-2021*, Pamplona: Editorial Katakarak Liburuak, 2023.

adult i professional.⁶ Entre la infància i l'adulesa, es viu un llarg interludi, especialment entre els fills de les classes més benestants. Les *high school* nord-americanes i, sens dubte, les universitats, que anirien ampliant el seu públic amb el pas dels anys, però també l'aparició d'una oferta cultural i d'oci especialment dirigida a aquesta franja d'edat, conformarien un univers propi en el qual s'efectuaria una rígida distinció dels rols socials segons les edats. Hannah Arendt, en el seu conegut text sobre «la crisi de l'educació», ja alertaria sobre aquest fet, assenyalant els efectes destructius de l'existència d'un món infantil propi, separat del món adult, com una de les causes que precipitarien aquesta crisi.⁷

La conformació d'aquest món propi, amb l'absència d'uns adults incapaços d'assumir la seva responsabilitat, obriria una bretxa generacional que s'expressaria de formes molt diverses; de vegades, mitjançant l'apatia i la passivitat; en altres ocasions, a través d'actituds més o menys nihilistes i violentes. Així s'encarregaria de presentar-ho, per exemple, la indústria musical i cinematogràfica, interessada en llançar productes culturals a través dels quals els joves poguessin identificar-se en un context d'extraordinària expansió del consum de masses.⁸

La desorientació juvenil, la decadència de la funció social de la família amb l'abdicació dels pares i la pèrdua de l'autoritat dels referents adults, el valor de l'amistat i la camaraderia entre iguals, l'amor i la iniciació sexual, l'exposició a les conductes de risc com una forma de suplir la manca de rituals de pas, el xoc amb l'autoritat i les seves dificultats per restablir l'ordre, etc. serien alguns dels temes que abordarien pel·lícules mítiques produïdes per les grans companyies de cinema dels Estats Units. No les analitzarem aquí per manca d'espai,⁹ però si alguna cosa podem dir d'elles, més enllà del seu èxit i popularitat, és que serien capaces de mostrar el conflicte interior esquinçador d'una joventut que no acabava de reconèixer-se en la societat a la qual havia d'integrar-se i

⁶ PASSERINI, Luisa. «La juventud, metáfora del cambio social (dos debates sobre los jóvenes en la Italia fascista y en los EE.UU. durante los años cincuenta)», LEVI, G.; SCHMITT, J. C. (eds.). *Historia de los jóvenes II. La Edad Contemporánea*, Madrid: Taurus, 1996, pàg. 386-453.

⁷ ARENDT, H. «La crisi de l'educació», a ARENDT, H. *La crisi de la cultura*, Barcelona: Editorial Pòrtic, 1989, pàg. 7-28.

⁸ GUBERN, R. «Los años difíciles: Jim Starck (1955) y Antoine Doinel (1959)», a *Máscaras de la ficción*, Barcelona: Anagrama, 2002, pàg. 402-424.

⁹ Vegeu un treball anterior en el qual s'analitza el naixement de la cultura juvenil a través del cinema: SOLÉ, J. «El naixement de la cultura juvenil a través del cinema», *Temps d'Educació*, núm. 31 (2006), pàg. 163-178. URL: <https://raco.cat/index.php/TempsEducacio/article/view/126452>.

que, per aquest motiu, propugnaria una altra forma de viure i relacionar-se amb aquest món, buscant desesperadament una identitat pròpia, allunyada d'una societat atomitzada que ha acceptat una anòmia general. Vegem com es tradiria aquesta cerca vital als Estats Units, des d'on podrem veure una de les seves expressions més singulars.

2.1. Una joventut contracultural

Aquesta aposta i la confrontació generacional que l'acompanyaria s'expressaria en termes polítics i contraculturals a través de les noves formes de vida que practicarien els sectors més avançats de la joventut de l'època.¹⁰ En el moment que el benestar assolit per la classe treballadora, integrada plenament en el sistema arran del cicle de prosperitat que es va iniciar al final de la Segona Guerra Mundial, havia pacificat la lluita de classes, ocultant-la sota la superfície d'una aparent harmonia social, el conflicte es traslladaria a l'àmbit de la vida privada; més enllà, per tant, de la denúncia de l'explotació i les condicions materials que imposa l'estructura econòmica capitalista. Per descomptat, aquesta crítica no desapareixeria, alimentant un antagonisme que seria durament reprimat, però, durant els *trenta gloriosos*,¹¹ la crítica al capitalisme aniria més enllà, abastant el conjunt de la vida.

Si hem de buscar una figura que, des d'un punt de vista sociològic, representi aquesta ruptura generacional en termes contraculturals, la trobarem sobretot dins del moviment *hippy*. Els teòrics de la contracultura nord-americana mostrarien la joventut *hippy* com la dipositària de la societat alternativa i, per tant, com un moviment amb molts elements revolucionaris que, gràcies als mitjans de comunicació de masses, aviat arribarien a estendre's arreu del món.¹²

El moviment *hippy* ha estat presentat sovint com una subcultura juvenil.¹³ A nosaltres ens interessa destacar el que va representar, tenint en compte el

¹⁰ Aprofitem en aquest epígraf una part del treball publicat a *Temps d'educació*. Vegeu: SOLÉ, J. «Joventut, revolta, contracultura. Memòria del Maig del 68», *Temps d'Educació*, núm. 56 (2009), pàg. 149-165. URL: <http://dx.doi.org/10.1344/TE2019.56.9>.

¹¹ HOBBSAWM, E. *Historia del siglo XX*, Buenos Aires: Crítica, 2011.

¹² ROSZAK, T. *El nacimiento de una contracultura: reflexiones sobre la sociedad tecnocrática y su oposición juvenil*, Barcelona: Kairós, 1970.

¹³ XU, Y. «The Stylistic Significance of the “Hippie” Youth Subculture. Using the Woodstock Festival as a Case Study», *Advances in Applied Sociology*, núm. 13 (2023), pàg. 410-421. URL: <https://doi.org/10.1142/1024262323500000>.

seu component més subversiu, com a forma de vida. Abans, però, cal fer una nota breu dels seus precursors, atès que no ens trobem davant d'un moviment que sorgís del no-res. Hi ha qui es va anticipar, qui va ser capaç de prefigurar els trets essencials del que acabaria esdevenint aquest moviment. Alguns dels seus protagonistes es convertirien, a més a més, en autèntics referents i líders espirituals d'aquell moviment. Ens referim al conjunt de poetes, escriptors i artistes de la *Beat generation*, una avantguarda artística i literària sorgida en la dècada dels cinquanta a Nova York que va exercir una influència extraordinària, gràcies a la seva radicalitat política i la capacitat per desafiar les normes socials i culturals de l'època, sobre els sectors juvenils més oberts i inquietos. Aquell grup d'artistes i escriptors aviat es traslladarien a San Francisco, convertint la ciutat i el mateix estat de Califòrnia en l'autèntic bressol de tot aquell moviment.¹⁴

El tret de sortida d'aquest moviment literari el donaria l'escriptor Jack Kerouac amb la publicació de la novel·la *On the road (A la carretera)*.¹⁵ Escrita en un rotlle de paper de cuina, Kerouac explicaria els quatre viatges que va fer entre 1947 i 1949 per la *Route 66*, la vella carretera que creua els Estats Units de costa a costa. La novel·la es convertiria aviat en una autèntica guia espiritual. En ella, l'autor nord-americà retrataria una forma de cercar la llibertat i el sentit vital, d'acord amb la fugacitat de l'existència, en una societat cada vegada més normativa i conformista. Aquest anhel de llibertat, d'autenticitat i de connexió amb la natura i amb un mateix, calaria profundament en la ment de molts joves. La novel·la, a més de marcar l'inici d'un nou corrent literari, s'incorporaria com una mena de *mantra* per a la joventut contracultural emergent.

Junt amb Kerouac, trobaríem també altres autors com Norman Mailer, William Burroughs, Neal Cassidy, Gregory Corso, Lawrence Ferlinghetti o Allen Ginsberg, autor, aquest últim, d'un manifest poètic (*Howl*) que tindria una enorme influència entre els joves i artistes dels anys seixanta, etc. Aquests escriptors es caracteritzaven pel seu estil d'escriptura espontani, experimental i sense restriccions formals, tal com succeiria en altres camps artístics, com en el de la pintura i la música, però també per la seva radicalitat política i contestatària i el seu interès a l'hora d'abordar temes com el malestar social,

org/10.4236/aasoci.2023.135025.

¹⁴ COOK, B. *La generación Beat. Crónica del movimiento que agitó la cultura y el arte contemporáneo*, Barcelona: Ariel, 2011.

¹⁵ KEROUAC, J. *En el camino*, Barcelona: Anagrama, 2006.

l'espiritualitat, l'experimentació amb les drogues i el rebuig de les convencions socials. Són coneguts els primers versos d'aquest llarg poema d'Allen Ginsberg, *Howl*, escrit tal com raja, com si es tractés d'una improvisació d'una peça de jazz, gènere musical, junt amb el rock, que inspiraria i acompanyaria la creació artística d'aquella generació:

He visto las mejores mentes de mi generación destruidas por la locura, histéricos famélicos muertos de hambre arrastrándose por las calles, negros al amanecer buscando una dosis furiosa, cabezas de ángel abrasadas por la antigua conexión celestial al dínamo estrellado de la maquinaria de la noche, quienes pobres y andrajosos y con ojos cavernosos y altos se levantaron fumando en la oscuridad sobrenatural de los departamentos con agua fría flotando a través de las alturas de las ciudades contemplando el jazz (...).¹⁶

Rere aquell udol nia la desesperació i el desig d'una altra forma de vida,¹⁷ un desig que els *beatnicks* materialitzarien al llançar-se pel costat més salvatge de la vida, vorejant la marginalitat, l'estil de vida bohemí, el nomadisme, però donant peu també al naixement de tota una subcultura que s'oposaria frontalment al *way of life* nord-americà en proposar camins alternatius amb les seves pròpies pautes i la seva consistència. La generació Beat representaria, tal com assenyalaria Stuart Hall,¹⁸ el primer moviment de ruptura en la trajectòria de les revoltes generacionals dels anys cinquanta i seixanta. Sens dubte, obriria les portes a una revolució en la manera d'entendre la vida i de relacionar-se amb el món, una altra sensibilitat, una altra perspectiva existencial, un fet que implicaria també una crítica radical al capitalisme. Els elements que van començar a prendre forma en aquells cercles d'artistes es filtrarien a poc a poc a la societat, arribant al cor mateix de la joventut més inconformista. L'esperit de protesta, el rebuig a la cultura de consum, l'aposta per l'amor i la pau com a eixos centrals, així com la cerca d'un estil de vida més natural i lliure, allunyat de l'*american way of life* i els seus simulacres de felicitat, van ser factors que van acabar confluint en el moviment *hippy*, un moviment que portaria a l'extrem la contracultura i els ideals de canvi, convertint-se en un fenomen global que marcaria algunes de les imatges més icòniques de la segona meitat del segle xx.

¹⁶ GINSBERG, A. *Aullido*, Barcelona: Anagrama, 2006.

¹⁷ GINSBERG, A. *Las mejores mentes de mi generación. Historia literaria de la Generación Beat*, Barcelona: Anagrama, 2021.

¹⁸ HALL, S. *Los hippies: una contra-cultura*, Barcelona: Anagrama, 1969.

L'estil de vida *hippy* hereu de la *Beat generation* es convertiria en un projecte vital de primer ordre per a un cert sector de la joventut i que aviat s'estendria arreu del món. En una societat que se sentia exultant en l'opulència del consum de masses, els *hippies* partien d'una percepció de la realitat totalment oposada. Desviar-se de la societat significava passar a una forma d'experiència de l'ésser més autèntica, abandonant els camins segurs i alienants d'una societat que s'emmirallava en els horitzons mesquins d'una classe mitjana orgullosa de si mateixa per seguir canals més rupturistes i alliberadors. Tal com van fer els membres de la *Beat generation*, es tractava de sortir, fugir de la societat, automargar-se, rebutjar les estructures de l'experiència d'una forma de vida orientada pel treball, l'estatus i el consum fins a quedar absolutament desacreditada dins d'un sistema de contravalors capaços de bastir una altra forma de vida. El *hippy* es convertia, així, en un *drop out* del sistema pel qual l'havien estat preparant la família, l'educació i el procés de socialització; activament optava per seguir el camí desviat de la vida, buscant una existència basada en la pau, l'amor, la comunitat, la meditació i la connexió amb la naturalesa.

Els diferents elements de la subcultura *hippy* establirien uns llaços de connexió molt complexos en el cor d'aquest moviment. En molts casos hi va haver una recerca sincera per trobar formes de vida més simples i allunyades de la desmesura capitalista, en clara oposició als excessos d'una societat de masses consumista i degradant. Per aquest motiu, una idea àmplia de l'amor es convertiria en el motiu central de la immanent filosofia *hippy*, una idea de l'amor que aniria més enllà de l'eliminació de les barreres sexuals. L'amor *hippy* anhelava la continuïtat física i espiritual dels éssers vius, una tendresa inclusiva i receptiva envers els altres, un respecte sagrat per les relacions personals, un amor que pretenia abastar també la natura i el conjunt de la humanitat en defensa de la cultura de la pau.

Un altre element que va jugar un paper molt important va ser la psicodèlia. La fascinació per la marihuana i les drogues al·lucinògenes com l'LSD tindria un paper cabdal en les múltiples formes que adoptaria la contracultura al llarg dels anys seixanta, afegint una dimensió visionària en la percepció de la realitat i en les seves expressions artístiques i espirituals. Les drogues psicodèliques permetien transcendir la visió simple d'un món dirigit per la feina i els valors materials, obrint les portes a altres formes d'experimentar la realitat. El *Drop Out* (sortir, fugir de la societat, automargar-se), que seria la consigna llançada per Timothy Leary («*Turn on, tune in, drop out!*»), guru de l'LSD, el gener de 1967 en un discurs davant de 30.000 hippies reunits en el Golden Gate Park

de San Francisco, assoleix aquí tot el seu significat des de l'experiència radical de desconexió de la realitat a través de les drogues.¹⁹

No cal dir que l'experiència psicodèlica viscuda per molts d'aquells joves acabaria provocant efectes indesitjables. Tanmateix, i més enllà dels seus excessos, aquelles formes de vida i el sentit de l'experiència que varen impulsar posarien de manifest la necessitat de trobar una via que permetés escapar de l'ensopiment i el terror assimilat a la normalitat, permetent una exploració més profunda de la pròpia consciència i una recerca interior cap a una comprensió més àmplia d'una existència connectada amb el mateix univers.

2.2. La radicalització política. Un «Gran Rebuig»

La trajectòria d'aquesta revolta generacional als Estats Units passaria també per diverses fases si seguim els esdeveniments promoguts principalment des dels campus universitaris.²⁰ Onades successives de creixent radicalització política i militància succeïrien al primer moviment de ruptura que representaria la fraternitat bohèmia de la generació Beat. El principal impuls el va donar el *Moviment pels Drets Civils*, especialment en la seva fase dels *sit-ins*, boicots i protestes de taulells, barres i aparadors (als bars i botigues on hi havia segregació racial) i, més tard, la lluita contra la segregació en les escoles i la pugna pel dret al vot al Sud, per a les quals els estudiants, blancs i negres, van formar la majoria de tropes de xoc.

Al mateix temps, irrompien esdeveniments sociopolítics de primer ordre. La innocència feliç dels anys seixanta començaria a trencar-se als Estats Units amb els assassinats del president Kennedy el 1963 i de Martin Luther King el 4 d'abril de 1968 i, per descomptat, amb la guerra de Vietnam. Així doncs, des dels *beats*, a través del moviment pels drets civils i la lluita racial, fins a la guerra i l'imperialisme americà, es demarcaria la línia d'un compromís polític creixent que adoptaria múltiples formes d'activisme i participació.

Seria així com es forjaria una crítica general contra el «sistema». Es denunciaria l'existència de tanta misèria enmig de l'opulència, s'incriminaria el

¹⁹ ROSZAK, T. *El nacimiento de una contracultura: reflexiones sobre la sociedad tecnocrática y su oposición juvenil*, Barcelona: Kairós, 1970, pàg. 172.

²⁰ BRANDES, S. H. «Beatnicks, hippies, yippies: orígenes del movimiento estudiantil en Estados Unidos», a COSTA, M. C., SAURA, J. i FEIXA, C. (eds.). *Movimientos juveniles: de la globalización a la anti-globalización*, Barcelona: Ariel, 2002, pàg. 93-110.

poder de la indústria militar, l'obscuritat de la guerra i l'imperialisme americà a escala global, es reprovaria la «gran mentida» de la manipulació sistemàtica exercida pels *mass media*, però també el fet d'haver de «créixer en l'absurd» o haver de patir una «educació errònia i compulsiva» mitjançant estructures escolars «passades de moda» i erigides en «l'única forma que es permet créixer» als joves, tal com posaria de manifest Paul Goodman (1911-1972), un dels grans referents de la *new left* i la contracultura del moment, etc.²¹ A mesura que els problemes es van ampliar i es van començar a crespar, es forjaria també un nou estil d'activisme polític i militància:²² les marxes per la llibertat, l'organització de comunitats (fos en guetos o en les regions més reaccionàries del sud), l'ocupació dels campus, els *teach-in*, les manifestacions de masses, els grans festivals de música, etc.²³

Totes aquestes manifestacions de protesta contribuirien al desenvolupament de múltiples grups d'extrema esquerra. En aquest sentit, Califòrnia, que comptava amb l'impuls de les universitats de Berkeley i San Francisco, seria des del començament més extremista, més violenta que Nova York. A Berkeley es trobarien els líders més radicals, com Mario Savio (1942-1996) o Jerry Rubin (1938-1994), que es faria famós en aquella universitat el 1965 quan va organitzar la primera manifestació massiva contra la guerra del Vietnam. Al costat d'Abbie Hoffman (1936-1989) crearia el moviment dels *yippies* (*Youth International Party – YIP*), l'avantguarda política més *freak*, activista i radical de la revolta juvenil del moment.²⁴

En efecte, a Califòrnia, per exemple, hi va haver una tensió extrema entre els activistes radicals del *Youth International Party* i el moviment *hippy*. El mateix Abbie Hofman, en la conversa mantinguda amb Daniel Cohn-Bendit a *La revolución y nosotros, que la quisimos tanto* apunta els motius d'aquelles diferències:

²¹ GOODMAN, P. *La des-educació obligatòria*, Barcelona: Fontanella, S.A., 1976; GOODMAN, P. *Growing up absurd: problems of youth in the organized society*. New York: Random House, 1960.

²² El nou activisme polític trobaria en l'oposició a la guerra de Vietnam el catalitzador de totes les formes de protesta. El 17 d'abril de 1965 va tenir lloc a Washington la primera protesta massiva contra la guerra, organitzada per l'*Students for a Democratic Society (SDS)*. A l'octubre, més de 100.000 estudiants nord-americans van participar al Vietnam-Day en contra de la guerra. El novembre de 1966, desenes de milers de persones es manifestaven a Washington contra la guerra del Vietnam. El 21 d'octubre de 1967, el Pentàgon era assetjat per desenes de milers de persones amb l'objectiu de fer-lo levitar. El novembre de 1969, centenars de milers de persones es van manifestar en diverses ciutats dels Estats Units contra la guerra.

²³ GARCÍA MARTÍN, J. A. «La guerra de Vietnam: un mirada a través de la cançió-protesta estadounidense», *El Futuro del Pasado*, núm. 9 (2018), pàg. 85-120. <https://doi.org/10.14516/fdp.2018.009.001.004>.

²⁴ HOFFMAN, A. *Yippie! Una pasada de revolución*, Boadilla del Monte: Acuarela & A. Machado, 2013.

Los *hippies* no pretendían modificar el orden político del país, pedían simplemente que les dejaran en paz. Nosotros quisimos cambiar eso. Creamos el movimiento «yippie» para politizar el movimiento contestatario.

En 1967, hicimos salir a la gente a la calle, y fundamos el Partido Internacional de la Juventud (...). Así, en 1968, movilizamos a los que se oponían a la guerra de Vietnam para manifestarnos durante el Congreso del partido demócrata en Chicago. Decíamos: «El partido demócrata es la muerte. Nosotros los yippies organizamos la fiesta de la vida mientras se celebra el congreso demócrata. ¡Ved la diferencia!» Organizamos conciertos gratuitos en las calles y reunimos a las gentes en los parques. Creamos los Juegos Olímpicos yippies. Durante toda una semana, mostramos a los habitantes de Chicago otro estilo de vida. No vacilamos en hacer circular informaciones surrealistas: les hicimos creer que habíamos puesto LSD en el agua potable de la ciudad y cosas así (...).

Más tarde fundamos periódicos, creamos comités de defensa contra la policía, utilizamos toda esa contracultura para atraer a la juventud que rechazaba el modo de vida americano. Nos apoyamos en la rebelión espontánea de toda una generación. Considerábamos a aquella juventud como una clase social con necesidades y aspiraciones propias, y creímos que esta clase haría la revolución.²⁵

El radicalisme polític que proliferaria en els campus universitaris no seria l'única manifestació de les transformacions que es produïrien entre les joves generacions de les societats del benestar. La comercialització de la píndola anticonceptiva, un cop va ser autoritzada pel govern dels EUA el 18 d'agost de 1960, posaria en mans de les dones un instrument bàsic pel control de la seva sexualitat, fet que permetria fer un pas endavant en la liberalització dels costums, especialment en les relacions entre els sexes, donant lloc a l'alliberament sexual, paral·lelament al nou paper que les dones reivindicaven en la societat, arran de la seva incorporació massiva al món del treball, posant en qüestió la «mística de la feminitat», tal com denunciaria la teòrica i activista feminista Betty Friedan a propòsit del «malestar que no té nom», és a dir, el descontentament produït a causa dels rols tradicionals d'esposes i mares

²⁵ COHN-BENDIT, D. *La revolución y nosotros, que la quisimos tanto*, Barcelona: Anagrama, 1987, pàg. 29-30.

de família, donant així el tret de sortida a la segona onada del moviment feminista.²⁶ Autonomia i independència de la dona, però també de qualsevol persona disposada a reivindicar l'ús lliure del seu cos i de la seva sexualitat, fet que donaria un fort impuls a la lluita dels drets civils de les minories sexuals en tot el món.

I, per descomptat, la lluita racial en contra de la segregació, amb el sorgiment d'organitzacions autònomes com el *Black Panther Party*, que defensaria, des de posicions polítiques marxistes-leninistes, el dret a l'autodefensa contra la brutalitat policial i la violència de les autoritats, així com la lluita feminista de les dones de color, vinculant les diferents formes d'opressió (dones, raça i classe, com escriuria la destacada activista i escriptora nord-americana Àngela Davis) contra el sistema patriarcal, el racisme sistèmic i l'opressió de classe.²⁷

Finalment, en termes filosòfics, discursius i de pensament crític, el tema més destacat de discussió i estudi en ciències humanes seria el de l'alienació, portant-lo més enllà de la interpretació tradicional que oferia el materialisme històric.²⁸ Tal com dèiem més amunt, la lluita de classes no tenia prou respostes per a una revolució en condicions de capitalisme de consum generalitzat amb una classe treballadora afecta i integrada, tot i la conflictivitat social que es vivia en molts centres de producció industrial. Així i tot, el benestar material de l'estesa classe mitjana, que ja no es reconeixia en la figura del proletariat com a «subjecte històric de canvi», semblava una conquesta irrevocable. Molts teòrics socials van haver de pensar, llavors, el problema de l'emancipació social més enllà de la crítica marxista de l'economia política, integrant en les seves anàlisis els factors culturals i psicològics, que ja no es podien considerar com a mers reflexos ideològics de les relacions de producció. L'obra de Herbert Marcuse (1898 – 1979) —que va donar classes a Berkeley i inspiraria alguns dels arguments principals a través dels quals s'expressaria el «Gran Rebuig»—,²⁹ però també la d'autors com Wilhem Reich (1897-1957),

²⁶ En el cas de Friedan, estariem parlant sobretot d'un feminisme blanc, el més visible, al qual el seguirien, en aquesta segona onada, altres feminismes: FRIEDAN, B. *La mística de la feminitat*, Madrid: Cátedra, 2016.

²⁷ DAVIS, A. *Mujeres, raza y clase*, Madrid: Ediciones Akal, 2005.

²⁸ L'alienació, que Marx circumscrigué al món de la producció, s'amplia al conjunt de la vida social en tots els seus aspectes, des d'allò econòmic fins a allò cultural en el sentit més ampli de la paraula. Vegeu: COLOM, A. J. i MÉLICH, J. C., *Después de la modernidad. Nuevas filosofías de la educación*, Barcelona: Paidós, 1994.

²⁹ SOLÉ, J. i FERRÉ, X. «Teoria crítica i educació: projecció del pensament de Herbert Marcuse», *Temps d'Educació*, núm. 43 (2012), pàg. 263-280. <https://raco.cat/index.php/TempsEducacio/article/view/264129>.

«pare de l'orgasme» i autor d'obres emblemàtiques com *Materialismo dialéctico y psicoanálisis* o *La Revolución sexual*,³⁰ manifest que donaria nom a una de les consignes més repetides de l'època, denunciarien el caràcter repressiu de la dominació (Marcuse parlaria de la «tolerància repressiva»)³¹ i els excessos d'una «racionalitat instrumental» que, en aliar-se amb l'administració política i militar, les forces productives i els mitjans de comunicació per conformar una unitat hegemònica i tecnocràtica (un model de societat i pensament unidimensionals, com diria el filòsof alemany, i, per tant, un model totalitari), acaba per subordinar l'autonomia personal i l'acció humana a l'àmbit alienant del consum i la propaganda, manipulant les necessitats per interessos creats i un fals confort i contenint el potencial necessari per possibilitar el salt qualitatiu de la llibertat.³²

D'acord amb l'anàlisi de les necessitats i possibilitats històriques, el Marx de l'alienació i el Freud del caràcter repressiu de la societat a través del sexe oferirien, doncs, una sortida a la improbable revolució de classes mitjançant el progressisme de les relacions interpersonals i el canvi qualitatiu de les necessitats humanes. Mentrestant, el moviment obrer, especialment a Europa, encara viuria un cicle de lluites molt virulent. En alguns casos, fins i tot, seria també molt massiu, tal com veurem en el pròxim apartat, adoptant formes d'autoorganització i pràctiques anticapitalistes d'una gran imaginació i iconoclàstia,³³ al marge o fins i tot en contra de les organitzacions d'arrel leninista, trotskista o maoista de la vella esquerra que, indubtablement, encara exercien la seva influència, especialment entre els sindicats de fàbrica i els joves universitaris que dirigirien el seu activisme envers la militància política,³⁴ però, a poc a poc, assistirà a la seva derrota definitiva, per això la desalineació es viuria com la darrera possibilitat d'emancipació, mentre l'horitzó de les lluites socials i polítiques canviaria profundament.

³⁰ REICH, W. *La revolución sexual*, México: Roca, 1976; Reich, W., *Materialismo dialéctico y psicoanálisis*, México: Siglo XXI, 1989.

³¹ MARCUSE, H. *La tolerancia represiva y otros ensayos. Antología*, Madrid: Los Libros de la Catarata, 2010.

³² MARCUSE, H. *Eros y civilización*, Barcelona: Ariel, 2010; MARCUSE, H. *El hombre unidimensional*, Barcelona: Ariel, 2010.

³³ Vegeu, en el cas d'Espanya: ESPAÍ EN BLANC (Coords.), *Luchas autónomas en los años setenta*, Madrid: Traficantes de Sueños, 2008.

³⁴ Vegeu, en el cas de Catalunya: SALA, A. i DURÁN, E. *Crítica de la izquierda autoritaria en Cataluña*, París: Ruedo Ibérico, 1975. Antonio Sala i Eduardo Durán són els pseudònims de José Antonio Díaz Valcárcel i Santiago López Petit, respectivament.

3. EL MAIG DEL 68 FRANCÈS

Tal com dèiem en la introducció de l'article, el Maig del 1968 francès va ser un esdeveniment icònic en el context de la revolució juvenil dels anys seixanta. Protagonitzat principalment pels estudiants, tot i que també va implicar treballadors i altres sectors de la societat (molts estudiants eren també joves assalariats), aquest esdeveniment va tenir una gran repercussió tant a França com a la resta del món i es va convertir en un símbol de la protesta i l'agitació social de l'època.³⁵

Un element fonamental en les mobilitzacions del 68 va ser el seu «efecte contagi», quan petits focus d'insurgència van desencadenar una insurrecció generalitzada que va paraitzar França durant gairebé un mes (ocupacions i tancament de facultats, deu milions de treballadors en vaga, ocupacions de fàbriques, infraestructures i edificis, construcció de barricades, etc.).³⁶ Més enllà dels esdeveniments principals de la revolta, que s'inicia a Nanterre, nova seu de la Universitat de París, ubicada als afores de la capital, arran de l'oposició a certes mesures disciplinàries aplicades a estudiants que havien participat en una manifestació contra la guerra del Vietnam,³⁷ en aquest apartat posarem el focus d'atenció en el clima de descontentament previ a causa de la deriva burocràtica que havia emprès la universitat i la societat capitalista a França, un descontentament que es faria extensiu també al model estalinista del

³⁵ A París s'assisteix al ressorgiment i el retorn sobtat d'una tradició. Es tracta d'una tradició revolucionària, en aquest cas, que no es manifestava a Europa des del començament dels anys 1920. El filòsof Edgar Straehle, per la seva banda, reivindica la connexió existent entre el 68 francès i la Comuna de París. «Tot i la distància temporal –ens diu–, els records i l'esperit de la Comuna no van deixar d'estar presents en aquest nou esdeveniment que es va desencadenar als carrers parisiens» Vegeu: STRAEHLE, E. «Mayo del 68, la Comuna de París y la tradición revolucionaria: una aproximación desde Henri Lefebvre», *Oxímora. Revista Internacional de Ética y Política*, núm. 13 (2018), pàg. 219–238. <https://doi.org/10.1344/oxi.2018.i13.22132>. No és, per tant, un episodi que es pugui desconectar del passat i, particularment, de la història social francesa. Els seus participants van traçar un fil de continuïtat amb la Comuna amb l'ànim d'impugnar la tradició revolucionària fins llavors hegemònica, és a dir, la Revolució Russa, desmarcant-se de tot el que representava el Partit Comunista d'aquells temps i les iniciatives polítiques que se subordinaven a l'herència política de la Revolució d'Octubre (1917), sense oblidar les conseqüències de les actuacions repressives de Moscu contra la revolució hongaresa l'any 1956 o, en el mateix 1968, en la primavera de Praga.

³⁶ PASTOR, J. «Mayo 68, de la revuelta estudiantil a la Huelga General. Su impacto en la sociedad francesa y en el mundo», *Dossiers feministes*, núm. 12 (2008), pàg. 31–47. <https://raco.cat/index.php/DossiersFeministes/article/view/140705>.

³⁷ CALVO, F. «De Nanterre a Vincennes. La universitat francesa i el Maig del 68», *Temps d'educació*, núm. 35 (2008), pàg. 291–306. <https://raco.cat/index.php/TempsEducacio/article/view/126531>.

socialisme, defensat pel Partit Comunista francès, però clarament rebutjat per tot el moviment de protesta.³⁸

La base objectiva del Maig del 68 francès respon, doncs, a diversos motius, que no han de ser llegits exclusivament en clau francesa, ja que els esdeveniments intel·lectuals i polítics de l'època tindrien un gran ressò internacional gràcies a l'expansió dels mitjans de comunicació de masses, tal com hem assenyalat abans. Però hi ha un substrat ideològic i filosòfic rere tota aquella contestació que no podem passar per alt.³⁹ Almenys, és el que volem destacar nosaltres. Per aquest motiu, dedicarem un epígraf a l'impacte que va suposar, especialment a França, una avantguarda artística i revolucionària com la Internacional Situacionista (IS). Així com, en el cas de la revolta juvenil nord-americana, hem destacat la influència de la generació Beat, ens sembla important situar la influència de la crítica situacionista en els esdeveniments del Maig francès per entendre l'esperit subjacent de la revolta, sobretot pel que fa al seu esperit contracultural, un esperit que entén que, per transformar la societat, cal subvertir primer la vida.

Tot i que la IS mai va ser un moviment massiu, ens interessa destacar, d'acord amb els objectius d'aquest treball, la seva crítica al capitalisme i la cerca d'una vida més autèntica i lliure. En la IS es manifestaria un desig insubornable de transformació radical de la societat, un desig que havia de començar per la mateixa politització de la vida. Si obviem l'empremta que deixarien altres moviments intel·lectuals molt influents (amb les seves proximitats, però també amb els seus distanciaments), com ara l'existencialisme o el postestructuralisme francès (Sartre, Beauvoir, Camus, Merlau-Ponty, Marcel, d'una banda; Henri Lefebvre, Louis Althusser, Michel Foucault, Gilles Deleuze, Roland Barthes,

³⁸ Aquest fet és molt rellevant. Aquell moviment s'enfrontava definitivament al Partit Comunista francès, que era considerat com un component integral dels sectors dominants de la societat. L'estratègia seguida per la CGT i el PFC va ser la de condemnar qualsevol acció de tall subversiu i llibertari, proposant, per contra, una sèrie de demandes i reivindicacions de caràcter laboral i econòmic amb l'objectiu d'acabar amb les vagues «salvages» i posar fi a aquell vast moviment d'impugnació social. Recomanem vivament el documental de William Klein *Grand soirs et petits matins* (1978), en el qual, renunciat a la veu en *off* típica d'aquest gènere, es fa una crònica dels esdeveniments rodant a peu de carrer les manifestacions dels estudiants i els treballadors en vaga, els debats, les discussions entre vaguistes, comunistes i gaullistes, les reunions des de les quals es pretenia coordinar el moviment, les barricades, etc. KLEIN, W. (dir.), *Grand soirs et petits matins* [documental]. Films Paris-New York, 1978.

³⁹ En un altre treball hem fet un recorregut pel Maig del 68 a partir de la narrativa. Vegeu: En un altre treball hem fet un recorregut pel Maig del 68 a partir de la narrativa. Vegeu: GARCÍA FARRERO, J. i BASTOS, F., «El protagonisme del riu Sena durant el Maig del 68: *El banquete de las barricades*, de Pauline Dreyfus», a GARCÍA FARRERO, J. i EGEA, A. (eds.). *Fronteres i pedagogia. Estudis sobre la transgressió dels límits*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2022, pàg. 169-185.

Jacques Lacan, Jacques Derrida, de l'altra, autèntics referents de l'època l'obra dels quals continua tenint un impacte cabdal, si bé desigual, en l'actualitat), és perquè no disposem de suficient espai per dibuixar un mapa complet d'aquest substrat filosòfic i crític que tant va contribuir a forjar una mentalitat rebel i contestatària entre els joves estudiants i intel·lectuals que anhelaven una ruptura amb les estructures de poder establertes. Som molt conscients, doncs, d'aquest buit, així com del fet que la IS no va tenir un paper de lideratge directe en les protestes del Maig del 68 a França. Tanmateix, la seva influència intel·lectual i teòrica va ajudar a enriquir el discurs i les demandes dels manifestants. Les seves idees van contribuir a fomentar una consciència crítica més gran entre els joves i van aportar elements filosòfics i estètics a la revolta. A més, la seva influència continua ben present en moviments posteriors i en el desenvolupament del pensament contracultural i revolucionari que succeiria al Maig francès. Dedicarem uns breus apunts a aquest moviment per tal de destacar els aspectes més substancials pel que fa a la denúncia de la societat del consum i el desig profund per fer de la vida una experiència autèntica, lliure i emancipadora, allunyada de les estructures opressores que dominaven la societat i alienaven l'individu. En aquest sentit, la IS va proporcionar un marc teòric potent per a la crítica del capitalisme i la burocratització de la vida quotidiana, plantejant la necessitat d'una transformació radical tant en les estructures socials com en les pràctiques individuals.

3.1. La crítica situacionista

Com és sabut, durant el període d'entreguerres, i més enllà encara de la Segona Guerra Mundial, van sorgir múltiples corrents artístics i moviments d'avantguarda que mantindrien un esperit inquiet de recerca experimental en diferents àmbits culturals i filosòfics. En molts d'ells planeja la consciència del caràcter essencialment revolucionari de l'art i ho posen de manifest en múltiples publicacions, exposicions artístiques i actes transgressors. És el que es pot trobar, per exemple, en el surrealisme, en el lletrisme –des d'on s'investiguen nous procediments d'intervenció en la vida quotidiana–, en el grup de la revista COBRA (1948-1951) –Copenhage, Brussel·les, Amsterdam–, en el Moviment per a una Bauhaus Imaginista o en el Comitè Psicogeogràfic de Londres. Totes aquestes experiències es troben en l'origen

de la Internacional Situacionista (1957-1972),⁴⁰ que neix precisament d'una escissió de la Internacional Lletrista, quan alguns dels seus membres més radicals s'oposen a la idolatria creativa i el sectarisme immobilista en què havien caigut alguns dels seus components, així com a la manca de crítica social que transmetien les seves manifestacions artístiques.⁴¹

D'entrada, la IS planteja la crítica radical de l'art i la cultura, i la seva superació revolucionària, quelcom que ja van iniciar els dadaïstes, les avantguardes artístiques soviètiques i el primer surrealisme. La tesi de la independència de l'art, que fa passar per llibertat l'aïllament i la impotència de l'artista, i la tesi del compromís polític, que al seu torn fa passar per revolució la subordinació a la burocràcia, són considerades pels situacionistes com a substancialment solidàries a l'hora de neutralitzar la dimensió autènticament subversiva que es troba implícita en l'activitat artística, sigui perquè aquesta independència impedeix que es desbordi en la vida quotidiana, sigui perquè s'integra al poder polític per a portar a terme operacions de propaganda. És per això que els situacionistes recuperarien la consciència de la força revolucionària de l'art, sobretot pel que fa a la recerca experimental en la construcció de la vida quotidiana, però també a l'hora d'establir un moviment que amagaria

⁴⁰ La Internacional Situacionista fou creada formalment a la localitat italiana de Cosio d'Arroscia el 28 de juliol de 1957, a partir de la ruptura de la Internacional Lletrista, a la qual els fundadors de la IS, sobretot Guy Debord (1931-1994), li retreien la seva ineficiència. Al costat de Debord participen altres exponents, de tal manera que a la IS hi conflueixen la recerca experimental del pintor holandès Constant Nieuwenhuys, l'italià Pinot-Callizio i l'escandinau Asger Jorn –que tendeix cap a formes de realització cada vegada més distants i alienes a l'activitat artística tradicional, i funda l'Institut Escandinau de Vandalisme Comparat–, l'escriptor, filòsof i arquitecte hongarès Attila Kotanyi, la indagació psicogeogràfica d'A. Khatib, anticipada per les observacions de Gilles Ivain (pseudònim d'Ivan Chtcheglov), que oposa al funcionalisme arquitectònic i urbanístic les perspectives emergents de l'experiència viscuda de l'espai urbà, i la consideració crítica-teòrica de l'avantguarda dadaïsta, surrealista i lletrista del mateix Guy Debord i Michèle Bernstein, que rebutja la conducta eclèctica i oportunista que imperava llavors en els ambients de l'art modern en nom del front revolucionari cultural, l'escriptor belga Raoul Vaneigem, entre d'altres. Així doncs, la IS és el producte de la fusió d'una sèrie de grups anteriors d'artistes i intel·lectuals, com la Internacional Lletrista, el Movement International per una Bauhaus Imaginista (MIBI), el grup COBRA (1948-1951) o el Psychogeographic Comitè de Londres. Més tard, la IS es nodriria de les idees d'altres grups, com va ser el cas de Socialisme o Barbàrie (1948-1965). Tota aquesta sèrie de matrius diferents busquen el seu punt de trobada en la construcció d'un moviment coherent, en la consciència dels nous temps i en la superació de l'art. Si bé es podria dir que el focus principal de la IS és a França, les seves connexions es van diversificar pels principals països capitalistes, com ara Suècia, Gran Bretanya, EUA, Alemanya i Itàlia. Malgrat tot, el rebuig a la utilització del sistema per a exercir la crítica contra aquest i l'escàs suport propagandístic que va rebre (les seves publicacions eren titllades de clandestines i només el boca-orella va esdevenir el principal mitjà de publicitat), van convertir aquest grup en un fantasma que mai no va tenir una ubicació precisa.

⁴¹ PERNIOLA, M. *Los situacionistas. Historia crítica de la última vanguardia del siglo XX*, Boadilla del Monte: Acuarela & A. Machado, 2007.

altres conseqüències, com la reformulació de la tradició marxista pel que fa al pensament i, sobretot, l'acció política emancipadora per alliberar la vida i la societat.

Anys abans de la contestació total del 68, els situacionistes serien els primers a assenyalar la causa de la revolució social en l'experiència viscuda, en la dimensió concreta de la vida. El seu projecte crític s'articulava entorn dels aspectes subjectius de la lluita política, polititzant la vida quotidiana i els malestars existencials. Les energies de la nova revolució sorgirien del rebuig de l'avorriment i de la insignificança en què la immensa majoria de la gent es veu obligada a viure. Sotmesa als imperatius econòmics i al consumisme, la vida a la societat moderna es redueix a mera supervivència. Així doncs, les possibilitats reals de la revolució haurien de passar per la transformació de la vida quotidiana.⁴² La política hauria de deixar pas a una revolució permanent generalitzada en tots els aspectes de l'existència: les velles nocions de pobresa i riquesa, fonamentades exclusivament en el procés econòmic, haurien de ser substituïdes per noves categories que fessin referència a la plenitud i la satisfacció del desig. La vida quotidiana es convertiria, doncs, en la nova categoria crítica des de la qual es podria reformular el projecte emancipador.

La superació de l'art –tal com plantejarien els situacionistes– s'aconseguiria fusionant pensament i creació en l'experiència viscuda, que és des d'on es podria extraure el seu ús políticament revolucionari. El que es pretendria seria, sobretot, emprendre un treball col·lectiu capaç d'intervenir sobre la vida quotidiana, construint nous ambients que fossin alhora el producte i l'instrument de nous comportaments. La idea central –tal com exposaria Debord en el document fundacional de la IS– seria la construcció de situacions, és a dir, la construcció concreta d'ambients momentanis de la vida i la seva transformació en una qualitat passional superior.⁴³

La construcció de situacions aniria més enllà de la definició d'un nou concepte artístic: es tractaria d'una nova manera d'entendre la vida, una

⁴² La vida privada és monòtona, gris i repetitiva («metro, boulot, dodo»). L'home modern és conformista, passiu, un ésser manipulat, se li creen plaers ficticis i esdevé un consumidor d'il·lusions. La vida esdevé un simulacre, un mer espectacle, una representació en la qual preval la monotonia i l'absència de fantasia: és una vida alienada que s'allunya cada cop més de la vida autèntica, és a dir, d'una vida en la qual sigui possible satisfer tots els desitjos humans, com a pas del regne de la necessitat al regne de la llibertat. Tanmateix, les alienacions no deixen de multiplicar-se i renovar-se.

⁴³ APARICIO, A. «Construir una pequeña situación sin futuro. La Internacional Situacionista. De la liquidación del arte a la crítica revolucionaria de la vida cotidiana». Tesis doctoral presentada a la Universidad Complutense de Madrid. (2003).

nova manera de sentir, una nova realitat capaç de fer variar radicalment la forma de sentir i desitjar que la societat de consum imposa a la totalitat de la massa. El que es defensaria és que cadascú busqués allò que estima o l'atrau per portar-ho a terme a través de la generació de situacions, que forçosament haurien de ser aleatòries i momentànies. En aquest sentit, els situacionistes plantejarien la possibilitat de fer emergir una nova lluita de classes que no se sostingués en la força de treball, sinó en la societat del consum i de l'oci.⁴⁴ Aquesta batalla de l'oci passaria per la destrucció de l'espectacle, que es troba en la base de l'alienació del subjecte i, per tant, en la passivitat i no-intervenció d'una societat transformada en massa uniformada. Així doncs, l'espectacle es convertiria en un dels problemes centrals que analitzaria la teoria crítica situacionista en el seu rebuig al sistema capitalista.

Gran part del cos teòric de la IS la podem trobar en la revista del grup, fundada l'any 1958 i de la qual es van arribar a publicar dotze números, el darrer el 1969, donant pas a les publicacions individuals dels seus membres. La teoria de l'espectacle, encapçalada per Guy Debord, fou la que es va imposar en les investigacions de la IS. Les tesis principals les recull Debord a *La Société du spectacle*, un llibre publicat per primer cop l'any 1967 i que esdevindria un dels manifestos ideològics subterranis que inspirarien el Maig del 68 francès.⁴⁵ En aquesta publicació, Debord deixa clar que la societat està sent unificada a través de l'espectacle. Si l'espectacle esdevé l'eix alienant de la societat és perquè compleix –segons Debord– dues funcions vitals: d'una banda, l'espectacle és la societat mateixa; de l'altra, aquest esdevé l'instrument d'unificació de la mateixa societat. Des d'aquesta perspectiva, l'alienació no se centra exclusivament en el temps de treball, sinó que abraça tota l'existència humana, que inclou també el temps d'oci. L'espectacle implica, doncs, la generalització de l'alienació a tots els àmbits de la societat.

De la colonització de l'oci, de la banalització de l'esperit i de l'extensió per tot arreu d'una mateixa pseudocultura a través dels mitjans de comunicació de masses s'obté bona part de la plusvàlua global, alhora que l'obrer, el treballador, el subaltern, es converteix en espectador passiu de la seva pròpia alienació. Mentre es fa de la vida un espectacle, l'espectador s'allunya de la realitat que viu. En l'imaginari de l'espectador, l'espectacle ja no és assumit com un joc

⁴⁴ MORALES BONILLA, C. «Un instante de tiempo que lo transforma todo. Revolución marxista y construcción de situaciones en la Internacional Situacionista», *Res Pública. Revista de Historia de las Ideas Políticas*, vol. 23, núm. 1 (2020), pàg. 47-56. <https://doi.org/10.5209/rpub.64253>.

⁴⁵ DEBORD, G. *La sociedad del espectáculo*, València: Pre-textos, 2000.

estètic, fàcilment distingible de la realitat, sinó que es converteix en la realitat mateixa. La realitat queda així oculta, substituïda per un fetitxe alienant.

L'única manera d'alliberar-se del jou de l'espectacle exigeix introduir l'art en la vida quotidiana, que és com Debord i els situacionistes entenen que calia fer la vertadera «revolució cultural». En aquest sentit, cal destacar una altra obra molt influent en la revolta del Maig francès. Es tracta de *Traité de savoir-vivre à l'usage des jeunes générations* de Raoul Vaneigem, publicada també a finals de l'any 1967. En aquest text, Vaneigem prendria l'àmbit de la vida quotidiana com el camp de batalla des del qual es podria renovar i aguditzar la lluita de classes a fi d'impulsar una nova subjectivitat al servei dels plaers personals. En aquest sentit, Vaneigem consideraria que la vida quotidiana conté una reserva d'energia vital que podria fer saltar pels aires la societat sencera. En efecte, en la segona part del llibre —que porta per títol, precisament, «la inversió de la perspectiva»— proposaria apropar-se al fet social amb les armes de la subjectivitat, amb l'objectiu de «reconstruir-ho tot a partir d'un mateix». Però és important assenyalar que aquesta subjectivitat no és un component privat que es manifesta de forma diferent en cada individu. Si aquesta nova subjectivitat que es pregona esdevé radical, és perquè tots els individus obeeixen a una mateixa voluntat de realització autèntica. Així, la subjectivitat de cadascú es reforça en percebre en els altres la mateixa voluntat subjectiva: «No volem un món en el qual la garantia de no morir de fam equivalgui al risc de morir d'avorriment».⁴⁶

Aquesta cita que llegim en el *Tractat* de Vaneigem sintetitza molt bé què és el que volien subvertir els situacionistes: per tal de superar la condició de simples supervivents, crear apassionadament les condicions favorables al desenvolupament de les passions, destruir tot allò que destrueix els individus en nom del treball, el consum, les misèries quotidianes. Només la revolució és la passió que permet totes les altres; en definitiva, el que fa possible la vida. Canviar la vida significa, per tant, fer la revolució.

3.2. Proletarització del treball intel·lectual i misèria del medi estudiantil

El component socioeconòmic també és important a l'hora d'entendre les causes de la revolta estudiantil, atès que a partir de la segona meitat del segle xx

⁴⁶ VANEIGEM, R. *Tratado del saber vivir para uso de las jóvenes generaciones*, Barcelona: Anagrama, 2008, pàg. 19.

es consuma el procés de proletarització del treball intel·lectual. L'estudiant de llavors començaria a adonar-se que se'l preparava per formar part del planter directiu de la classe dirigent a fi d'integrar-se en una activitat industrial, docent o administrativa, amb l'objectiu de mantenir les estructures d'opressió tècnica del sistema. En aquest sentit, la universitat apareix com el pilar científic del mode de producció capitalista. La seva funció ja no seria només la de crear un canal de formació per a la classe dominant, sinó la de tecnificar la força de treball per a la creació de quadres mitjans i inferiors, és a dir, assalariats intel·lectualment qualificats per a la producció i la circulació de mercaderies. Des de llavors, aquesta concepció de la universitat no ha fet més que reforçar la seva funció instrumental, despertant un sentiment de desencantament i rebuig que segueix reconeixent-se en les protestes estudiantils d'aquella època.

El procés d'extrema concentració promogut pel capitalisme monopolista d'Estat engendra unes poques i vastes estructures piramidals, on els centres de decisió, per l'imperatiu de la propietat privada dels mitjans de producció, es redueixen al vèrtex de la piràmide, i on els tècnics superiors i mitjans queden convertits, per regla general, en uns assalariats condemnats a fer el treball dictat des de dalt. Una estructura autoritària així tendeix a fer del treballador intel·lectual un especialista que només domina la parcel·la d'activitat que li és atribuïda. Cal afegir que la impossibilitat de planificar, en un règim de propietat privada, fa molt difícil adaptar racionalment l'oferta i la demanda de graduats i llicenciats, de manera que sorgeix forçosament l'atur i la infrautilització de les seves capacitats. Però més enllà d'aquest futur desesperançador, la mateixa condició estudiantil esdevé alienant. La proletarització i fragmentació del treball intel·lectual fa que la universitat s'entregui a l'oferta acadèmica especialitzada, a impartir un coneixement específic d'acord amb les noves necessitats productives, empenyent els estudiants a una mena «d'idiotesa experta», amb la qual es fragmenten les capacitats i el treball intel·lectual, fusionant l'educació universitària alienant amb el treball intel·lectual alienat i subsumit envers el capital.

L'Association pour le Fonctionnement des Groupes d'Etudiants (AFGES), que va jugar un paper clau en la coordinació de les accions de protesta durant el Maig del 68, especialment a les universitats de Nanterre i la Sorbona a París, no deixaria de denunciar-ho. De nou, un pamflet situacionista titulat *La misèria del medi estudiantil*, publicat l'any 1966 per l'AFGES de la Universitat d'Estrasburg, l'autoria del qual s'atribueix a Mustapha Khayati, i que tindria una gran difusió en la resta d'universitats franceses, però també alemanyes i italianes, fa una denúncia corrosiva de l'estructura

cultural burgesa que envolta l'estudiant universitari. Articulat en tres parts dedicades respectivament a la condició estudiantil, a la revolta de la joventut i a la revolució proletària, el pamflet s'introdueix en l'antagonisme bàsic entre l'estudiant revolucionari i la universitat burgesa, que serà un mobil constant del radicalisme estudiantil dels anys seixanta, tal com hem anat veient. Així, a través d'aquest antagonisme, la universitat es converteix en la personificació institucional d'una societat capitalista decadent que cal combatre i derruir. La misèria de la condició estudiantil no té a veure només amb la crisi estudiantil de la universitat, degradada a causa d'un sistema econòmic que reclama la fabricació massiva d'estudiants incultes però especialitzats, conseqüència directa de la divisió del treball a través de la formació superior, sinó amb els mateixos mecanismes de compensació immediata que busquen els estudiants, com l'opi de les «mercaderies culturals», les avantguardes artístiques, el fals estil de vida bohèmia, les modes neoreligioses, la «contracultura», la presumpta politització, la llegenda de la «joventut rebel», etc. que també es denuncien, exercint, gairebé de forma violenta, una «crítica de la crítica», ja que «la desalineació no segueix cap altre camí que el de l'alienació».

(...) Las diversas facultades y escuelas, todavía adornadas de ilusiones anacrónicas, son transformadas de dispensadores de «cultura general» a la medida de las clases dirigentes a fábricas de enseñanza rápida de cuadros inferiores y de cuadros medios. Lejos de oponerse a este proceso histórico que subordina directamente uno de los últimos sectores relativamente autónomos de la vida social a las exigencias del sistema mercantil, nuestros progresistas protestan contra los retrasos y desfallecimientos que sufre su realización. Son los defensores de la futura universidad cibernetizada que ya se anuncia aquí y allá. El sistema mercantil y sus modernos servidores, éste es el enemigo.

(...) Pues el estudiante no puede rebelarse contra nada sin rebelarse contra sus estudios. (...) Pero el estudiante es un producto de la sociedad moderna, al mismo nivel que Godard o la Coca-Cola. Su extrema alienación no puede ser contestada más que por la contestación de toda la sociedad. Pero de ningún modo esta crítica puede formularse en el terreno estudiantil: el estudiante, como tal, se arroga un pseudo-valor que le impide tomar conciencia de su desposesión real y, de esta forma, acaba siendo el colmo de la falsa conciencia. Pero, en todas partes donde la sociedad moderna empieza a ser contestada se dan rebeliones

de la juventud, que se corresponden inmediatamente con una crítica total del comportamiento estudiantil.⁴⁷

Contra aquest estat de coses es rebel·larien els estudiants, i paralyzarien l'activitat de les universitats. Durant aquell mes de maig es va fer aquesta contestació total que pregonarien textos com els que hem anat comentant, en copsar la necessitat d'articular una relació oportuna entre teoria i praxi que fes possible la subversió absoluta de la societat mercantil, creant la situació que impedis el seu retrocés.

La protesta estudiantil, alimentada per aquest esperit situacionista, no només es limitaria a un moviment temporal, sinó que es convertiria en un crit contundent contra la realitat establerta. Els estudiants, conscients de la seva alienació dins d'un sistema capitalista que instrumentalitza l'educació, s'unirien per fer front a aquesta opressió i reclamar una transformació radical.

Els textos propagats durant aquella revolta difondrien les idees d'un canvi profund en la societat. En aquest context, la teoria i l'acció s'entendrien com a forces complementàries i interdependents. No n'hi hauria prou amb un simple activisme sense fonament o amb una teoria deslligada de la realitat pràctica. S'aspirava a unir la comprensió crítica del món amb l'actuació concreta i transformadora. Aquesta unió sinèrgica seria el motor que impulsaria la subversió i el canvi real.

En l'horitzó d'aquella protesta, més enllà de la denúncia de la misèria estudiantil, es dibuixaria un somni d'emancipació col·lectiva, una societat alliberada de les cadenes mercantils i l'alienació, on la vida no estigués sotmesa als dictats del mercat. Així, el moviment situacionista buscava la creació d'una «situació» revolucionària, un estat de consciència i acció col·lectiva que transgredís l'ordre establert i s'oposés a qualsevol intent de retrocedir en el camí cap a una llibertat autèntica.

4. REIVINDICAR LA MEMÒRIA POLÍTICA DEL MAIG DEL 68 I LA REVOLTA JUVENIL

Barricades, platja sota les llambordes, imaginació al poder des dels murs de les facultats i les fàbriques, etc. acabarien assestant a França un cop dur al vell general Charles De Gaulle i tot el que aquest representava pel que fa a l'hipòcrita ordre burgès. Després s'imposaria la contrarevolució («França

⁴⁷ INTERNACIONAL SITUACIONISTA, *De la miseria en el medio estudiantil*, Vilassar de Dalt: Ediciones de Intervención Cultural / El Viejo Topo, 2008, pàg. 37-44.

s'avorreix, s'ha acabat el pati», diria De Gaulle el 18 de maig de 1968), així com tots aquells discursos que es limitarien a simplificar la revolta per presentar-la com una (simple) «revolució cultural». I, tanmateix, seria una llàstima recordar el Maig del 68 pels seus aspectes més immediats.

En efecte, el Maig del 68 va ser quelcom més que una revolta cultural o un conflicte generacional, el desencant festiu d'un grapat de joves de la burgesia, tal com l'han volgut vendre certs discursos revisionistes d'aquells esdeveniments.⁴⁸ En realitat, tot i que alguns tendeixen a oblidar-ho, el moviment del Maig del 68 va ser també el moment de la vaga obrera més gran de la història de França. La riquesa de la situació revolucionària en aquest país, que va representar, entre altres coses, un cop als partits i sindicats tradicionals que s'erigien en representants de la classe treballadora, es va posar de manifest, sobretot, quan treballadors i estudiants van fer seva la crítica a qualsevol forma de domini i autoritat. Això converteix el Maig del 68 en una autèntica «revolta política» capaç d'expandir-se en tota mena de lluites contrahegemòniques que serviran de base a moviments socials posteriors.

El Maig del 68 va transcendir les fronteres de França i va marcar un abans i un després en la consciència col·lectiva del món. Tal com diu Galcerán, «la memòria del 68 no és només el relat d'allò que va ser, d'allò que va esdevenir, sinó un desplegar-se continu (...) de nous relats i informacions, de noves perspectives i il·luminacions».⁴⁹ Reivindicar aquesta memòria pot servir per establir fils de continuïtat entre aquest moviment i les lluites del present, rescatant les preguntes radicals que es van formular llavors, explorant les praxis polítiques i existencials subversives que la revolta d'aquells anys va propiciar i canalitzar.

⁴⁸ Cal tenir en compte que tot aquell esperit revolucionari aniria acompanyat d'un interès creixent per les idees socialistes revolucionàries que, després de la ruptura sinosoviètica, iniciada el 1956 arran del xx Congrés del PCUS i consumada el 1963, conduiria alguns sectors de l'esquerra europea a mirar cap a la Xina de la mà dels corrents tercermundistes que van anar creixent a conseqüència dels processos de descolonització i els consegüents conflictes amb les antigues potències colonials i amb els EUA, fruit de la confrontació Est-Oest. Cuba, Algèria i el Vietnam es convertirien en punts de referència obligats per mitjà dels quals es canalitzaria el malestar respecte del sistema de valors i les formes de vida que promovien les societats del benestar. En aquest sentit, el tercermundisme apareixeria com a alternativa d'una esquerra no conformista desenganyada de l'esquerra tradicional per les seves postures acomodaticies amb l'ordre sorgit després de la Segona Guerra Mundial. Algèria, i després la Cuba de Fidel i el Che, Vietnam i Al-Fatah, entre altres, van ser els puntals simbòlics del pensament tercermundista que tant influiria l'esquerra revolucionària dels anys seixanta.

⁴⁹ GALCERÁN, M. «El Mayo del 68 francés y su repercusión en España», *Dossiers feministes*, núm. 12 (2008), pàg. 77-98, pàg. 78. <https://raco.cat/index.php/DossiersFeministes/article/view/140708>.

No hi ha dubte que construir una «memòria viva» d'aquella revolta pot servir per obrir nous camins al pensament crític i impulsar noves formes de politització i presa de consciència i, amb elles, explorar el camp de possibilitats a partir de les quals subvertir vertaderament la vida. Enfront de les dinàmiques de poder que tendeixen a instrumentalitzar les lluites i desactivar el seu potencial transformador, reivindicar una memòria viva de la revolta juvenil dels anys seixanta és defensar la importància de desenvolupar la capacitat d'autonomia i acció directa a l'hora de construir una alternativa a l'ordre establert.

Rescatar aquest llegat és una invitació a reinventar les formes de resistència i activisme per adaptar-les als reptes contemporanis. No es tracta, doncs, de fer un exercici nostàlgic, sinó de transmetre un testimoni capaç de revitalitzar l'esperit crític i rebel enfront de les injustícies i les formes de dominació actuals, buscant noves maneres de construir un món més humà des del convenciment que la lluita per la transformació social és una tasca contínua i persistent. El futur no està escrit, sinó que es construeix -tal com ens ensenya aquella revolta-, amb cada acció, amb cada gest de rebuig a allò que hi ha quan allò que hi ha és tan violent, abjecte i degradant, amb cada gest de negació contra una vida quotidiana tan alienant, però també amb cada acte de solidaritat envers els altres, amb cada gest col·lectiu que és capaç de polititzar el malestar i convertir-lo en una força motriu per a la transformació social.

TEMA MONOGRÀFIC

Guerra, llengua i joventut.
El cas de les Brigades Internacionals
a la Guerra Civil (1936-1939)
War, language and youth.
Case of the International Brigades
in the Civil War (1936-1939)

Ramon Naya Ortega
ramonnaya@ub.edu
Universitat de Barcelona (Espanya)

M. Lourdes Prades Artigas
lourdesprades@ub.edu
Universitat de Barcelona (Espanya)

Conrad Vilanou Torrano
cvilanou@ub.edu
Universitat de Barcelona (Espanya)

Data de recepció de l'original: 22-12-2023

Data d'acceptació: 06-03-2024

RESUM

En aquest article, els autors s'apropen als joves que es van incorporar a les Brigades Internacionals que van participar en la Guerra Civil espanyola (1936-1939). Amb un enfocament que recupera aspectes de la història intel·lectual, es presenta un treball en què es vinculen tres conceptes –guerra, llengua i joventut– de manera que s'entrecreuen les aportacions que provenen de la història general, de la documentació (i

molt especialment, del SIDBRINT, és a dir, del Sistema d'Informació Digital sobre les Brigades Internacionals) i de l'evolució de l'educació. Per assolir els seus objectius, l'article compren tres apartats: en el primer es destaca la presència de la guerra com una constant històrica; en el segon es revisen les relacions entre llengua, milícia i alfabetització, mentre que el tercer aborda els vincles entre la revolució soviètica i l'ideari internacionalista que, d'una manera o altra, van deixar la seva empremta en el programa ideològic i pedagògic de les Brigades Internacionals.

PARAULES CLAU: Brigades Internacionals, joventut, llengua, pedagogia, guerra, Guerra Civil espanyola

ABSTRACT

In this article, the authors approach the young people who joined the International Brigades that participated in the Spanish Civil War (1936-1939). With an approach that recovers aspects of intellectual history, a work is presented in which three concepts are linked –war, language and youth– in such a way that the contributions that come from general history, from documentation (and especially SIDBRINT, that is, the Digital Information System on International Brigades) and the evolution of education. To achieve its objectives, the article comprises three sections: the first highlights the presence of war as a historical constant; the second reviews the relations between language, militia and literacy, while the third deals with the links between the Soviet revolution and the internationalist ideology that, in one way or another, left their mark on the ideological and pedagogical program of the International Brigades.

KEY WORDS: International Brigades, youth, language, pedagogy, war, Spanish Civil War

RESUMEN

En este artículo, los autores se acercan a los jóvenes que se incorporaron a las Brigadas Internacionales que participaron en la Guerra Civil española (1936-1939). Con un enfoque que recupera aspectos de la historia intelectual, se presenta un trabajo en que se vinculan tres conceptos –guerra, lengua y juventud– de forma que se entrecruzan las aportaciones que provienen de la historia general, de la documentación (y muy especialmente, del SIDBRINT, es decir, del Sistema de Información Digital sobre las Brigadas Internacionales) y de la evolución de la educación. Para lograr sus objetivos, el artículo abarca tres apartados: en el primero se destaca la presencia de la guerra como una constante histórica; en el segundo se revisan las relaciones entre

lengua, milícia y alfabetización, mientras que el tercero aborda los lazos entre la revolución soviética y el ideario internacionalista que, de una manera u otra, dejaron su impronta en el programa ideológico y pedagógico de las Brigadas Internacionales.

PALABRAS CLAVE: Brigadas Internacionales, juventud, lengua, pedagogía, guerra, Guerra Civil española

I. CONSIDERACIONS PRÈVIES

És ben coneguda la frase del militar prussià Carl von Clausewitz que, en el seu tractat sobre la guerra, va afirmar en els primers compassos del segle XIX que la guerra és la continuació de la política per uns altres mitjans, la qual cosa confirma que sovint la guerra ha suplantat a la política. Tot i el pensament de molts autors pacifistes del segle XIX i XX, l'aspiració d'acabar amb Clausewitz s'ha convertit en una exigència per alguns pensadors com René Girard, autor d'un llibre que ha circulat profusament en els ambients filosòfics.¹ En realitat, la filosofia sempre ha tingut ben present la guerra i la mort com dos trets de la condició humana en el seu esdevenir històric. No debades, Heràclit va proclamar que la guerra és l'origen de totes les coses (fragment B 53), una visió que es pot connectar amb aquelles antropologies pessimistes que posen l'èmfasi –com Heidegger va plantejar– en què l'home (*Dasein*) és un ésser per a la mort (*Das Sein zum Tode*). Amb tot, guerra i pau són dos conceptes que com bé va assenyalar Lleó Tolstoi s'impliquen mútuament i recíproca, fins el punt que els seus manuals escolars –ens referim als *Abecedaris per a ús de les famílies i de les escoles*–² van circular a bastament durant els anys de la Segona República (1931-1936) i de la Guerra Civil (1936-1939) com a instàncies escolars per promoure l'entesa i la concòrdia en temps de totalitarisme i de bel·ligerància, després de l'ensorrament de la vella Europa.³

¹ GIRARD, R. *Achever Clausewitz*, París: Carnets Nord, 2007.

² TOLSTOI, L. *Abecedari per a ús de les famílies i de les escoles. Primer llibre de lectura*, Barcelona: Catalònia, 1928 (2ª ed. 1931. 3ª ed. 1935); *Abecedari per a ús de les famílies i de les escoles. Segon llibre de lectura*, Barcelona: Llibreria Verdager, 1938.

³ CERCÓS I RAICHS, R., SÁNCHEZ MARGALEF, F. i VILANOU, C. «Guerra i pedagogia a la cultura de la vella Europa. Cent anys després de la Gran Guerra (1914-1918)», *Temps d'Educació*, núm. 55 (2018), pàg. 13-41.

De fet, des dels seus orígens, l'ésser humà ha estat un *Homo necans*, és a dir, un home que mata, tal com era freqüent en els sacrificis primitius.⁴ Però la voluntat de matar és present en la història de la humanitat, una realitat que a més s'ha divulgat a partir de l'expansió d'Internet, com bé recordava fa uns anys el professor Pompeu Casanovas, alhora que destacava algunes de les matances més terribles com ara les de Pol-Pot, a Cambodja; de Suharto, a Indonèsia, d'Iwane Matsui a Nanking (Xina, 1936-1937):

«A mesura que Internet es desenvolupa, podem visualitzar més, és a dir, amb més proximitat, què significa matar, i coneixem més coses sobre les atrocitats comeses en el segle xx per aquesta màquina d'ocirir que som nosaltres».⁵

En un altre ordre coses, cal tenir en compte que el pensament contemporani ha estat receptiu en els últims decennis a diversos girs, com són el lingüístic i l'hermenèutic, que d'una o altra manera han incidit en el camp dels discursos pedagògics, tal com palesen les últimes obres del professor Octavi Fullat, ben actiu als seus noranta-cinc anys. El seu darrer llibre *Paideia* ben bé confirma el que diem, que també es pot copsar en l'àmbit de la història conceptual que a partir de les aportacions de Hans-Georg Gadamer va desenvolupar Reinhart Koselleck.⁶ Ambdues aportacions –gir lingüístic i gir hermenèutic– posen de manifest que les ciències humanes i, consegüentment, la història han de romandre amatents a ambdues vessants que van quedar un xic enfosquides per la pretensió de la història de l'educació, que després del gir social, va aspirar a una història total.

Situats en un enfocament metodològic que recupera aspectes de la història intel·lectual que ha suplantat i millorat les formulacions de la clàssica història de les idees, titllada sovint de caure en l'idealisme, el llenguatge ha ocupat un lloc privilegiat no només com un objecte de coneixement (com aquí es tracta) sinó també com «un pressupòsit que marca de manera decisiva els nostres coneixements: si parlem de manera diferentment també connectem cognoscitivament de manera diferent amb la realitat i pensem també diferentment».⁷

⁴ BURKERT, W. *Homo necans. Interpretaciones de ritos y mitos de la Antigua Grecia*, Barcelona: Acontilado, 2013.

⁵ CASANOVAS, P. «*Homo necans*, per a una lectura de Hobbes en l'era digital», a *L'estat. Col·loquis de Vic*, XVIII. Barcelona: Societat Catalana de Filosofia, 2014, pàg. 73.

⁶ FULLAT I GENÍS, O. *Paideia-Humànitas*, Alforja-Barcelona: Ateneu Cultural Josep Taverna, 2023.

⁷ MARQUÈS, A. *L'ofici de pensador cristià d'ençà del Concili Vaticà II. Un itinerari intel·lectual*, Barcelona:

Amb aquests pressupòsits es pot entendre que fenòmens històrics com la Revolució soviètica de 1917, van afectar no només el llenguatge polític amb un seguit de noves categories sinó també la llengua russa que va ser forçada fins a límits insospitats que van sorprendre el mateix Lenin. Veiem tot seguit el diagnòstic que Rosa Farré va fer de tot plegat:

«Con la nueva ideología se impuso también una nueva manera de hablar y escribir que resultaba chocante para muchos ciudadanos y prácticamente indescifrable para muchos ciudadanos y prácticamente indescifrable para los campesinos, una nueva habla que se iba modelando sobre la marcha».⁸

Ara bé, el que succeeix és que no només parlem llengües diferents sinó també llenguatges disparells, de manera que l'intent d'una història total només es pot assolir des de les distintes perspectives que són determinades pels llenguatges (històric, informatiu, pedagògic) en el marc de la gran narrativa de la història de la cultura occidental. Per tant, els conceptes, les llengües i els llenguatges, s'incardinen en una narrativa –aquí la de l'evolució de la joventut fins afaïçonar un ideal internacionalista– que va trobar un lloc privilegiat en la mobilització dels brigadistes internacionals que, procedents de països llunyans i de cultures heteròclites, van participar en la Guerra Civil (1936-39) a favor de la República. No debades, el fet que aquests joves parlessin llengües diferents va dificultar la definició dels conceptes bàsics per a la vida social i militar, claus per a la seva subsistència i, el que no menys important, per a la victòria de les forces demòcrates, en un context en què convivien diversos llenguatges polítics (marxisme, anarquisme, trotskisme, etc.) inserits en la gran narrativa de la defensa de les llibertats enfront del feixisme i, per tant, del franquisme.

Dit això, en aquest article presentem un treball en què es vinculen tres conceptes –guerra, llengua i joventut– en una mena de cruïlla en què conflueixen els llenguatges que provenen de la història, de la informació (i molt especialment, del SIDBRINT, és a dir, del Sistema d'Informació Digital sobre les Brigades Internacionals) i de l'educació. I això més encara si tenim en compte que l'aprenentatge de les llengües ha estat una de les bases principals de l'ensenyament al llarg de la història. No per atzar, el trívium –gramàtica, lògica i retòrica– va ser considerat durant segles com la porta que donava

Fundació Joan Maragall, 2011, pàg. 116.

⁸ FARRE, R. «El frente revolucionario del arte. Creación y experimento en la primera cultura soviética», a ANDRADE, J. i HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, F. (eds.). *1917. La Revolución rusa cien años después*. Madrid: Akal, 2017, pàg. 161.

accés a la torre del saber, segons les representacions medievals, fins el punt que les coses trivials han esdevingut les més comunes. Per la seva part, l'art de la guerra formava part de les arts mecàniques, al costat de l'art de la navegació i de l'art de la construcció, ben lluny del programa humanístic de les arts lliberals configurades pel trívium i el quadrívium.

2. LA GUERRA, UNA CONSTANT HISTÒRICA

Hom pot constatar que l'art de la guerra ha estat present en la civilització occidental si més no des de l'època de les legions romanes, amb les seves tècniques bèl·liques, de construcció de campaments i fortificacions, i gran mobilitat terrestre i marítima. Fet i debatut, l'art de la guerra és consubstancial a la història europea perquè després de la milícia romana va ser practicat pels pobles bàrbars en l'Alta Edat Mitjana i per l'estructura feudal posterior. En realitat, els *bellatores* medievals, els senyors de la guerra completaven el panorama social al costat de llauradors i eclesiàstics, amb un programa pedagògic com el de l'educació cavalleresca. Aquest rerefons va insuflar campanyes bèl·liques com les organitzades durant les croades, lluites com les guerres de religió, les disputes dinàstiques en la formació dels estats moderns i, com no podia ser d'una altra manera, les expansions territorials, primer a Europa i, més tard, a les colònies no només americanes sinó també asiàtiques i africanes. Vist en retrospectiva, l'origen del militarisme modern com a ideologia es pot fixar en la història de Prússia, quan els Hohenzollern van consolidar el seu poder en el segle XVIII.

«Prusia fue el primer país que creó un ejército permanente, preparado y organizado según los principios militares modernos. El reclutamiento se volvió forzoso, y los reclutadores no tuvieron escrúpulos en sus métodos... Ejercicios como el paso de ganso se aplicaron para quebrantar la voluntad individual y subordinarla al funcionamiento de la colectividad. Los oficiales eran sometidos a una disciplina no menos rígida».⁹

Al marge de les característiques que el militarisme va adoptar a cada país, es pot dir que es tracta d'una fenomenologia d'abast continental, que va afectar a tots els règims polítics, ja es tractessin de monarquies absolutistes, de l'imperi britànic, dels imperis centrals europeus, i, fins tot, de règims republicans com

⁹ KAHLER, E. *Los alemanes*, México: Fondo de Cultura Económica, 1977, pàg. 300

el francès. Per exemple, a hores d'ara, són ben conegudes les atrocitats que en nom de Leopold II (1835-1909), rei dels belgues, es van perpetrar al Congo i que van continuar fins a la seva independència, amb tot tipus de violacions i mutilacions entre la població autòctona. No cal recórrer als tòpics de la colonització americana, perquè Àfrica també ha estat un continent on l'home occidental ha dut a terme múltiples brutalitats i genocidis.

Amb aquest panorama, el militarisme va ocupar un lloc de relleu en la vida de viles i ciutats on les desfilades de soldats i els concerts de les bandes militars es donaven a places i carrers. A més, els clubs i locals on es practicava l'esgrima –un esport d'inequívoc origen militar, reconegut en el programa olímpic– era un costum establert en les grans ciutats. Sense anar molt lluny, es pot esmentar que a l'Ateneu Barcelonès –quan es va traslladar al carrer de la Canuda a principis del segle passat– es va instal·lar una sala d'esgrima, que avui s'ha transformat en biblioteca. Per altra part, al centre d'Europa –per exemple a Viena, una de les dues capitals de l'antic imperi austrohongarès– trobem que encara avui existeixen agrupacions on es socialitza la selecta joventut austríaca i on es practiquen els combats d'esgrima, els coneguts *mensur*. I això tant més quan aquesta pràctica es pot posar en relació amb les associacions i corporacions d'estudiants (*Studentenverbindung*) no només germàniques sinó també d'altres procedències d'Europa que en molts moments van assumir un tremp ultranacionalista. Es pot afegir que la pràctica del *mensur*, una realitat que recorda els combats medievals, també es pot vincular amb el dol, que posava en joc l'honor dels homes i, sobretot, dels joves militars, tal com Arthur Schnitzler va denunciar a *El tinent Gustl* (1900).¹⁰ No obstant això, el *mensur* ocasionava –i cal tenir en compte que encara es dur a terme– cicatrius en les cares dels joves, sovint oficials dels exèrcits dels imperis centrals. No és casual, per tant, que el prestigi de molts oficials de la *Wehrmacht*, de la força de defensa del III Reich, que unia els tres exèrcits, vingués determinat pel nombre de ferides en el seu rostre.

Com es desprèn del que diem, la dinàmica històrica va generar un model de jove bel·ligerant, que troba un referent en els ideals formatius de la Revolució Francesa (1789) sempre sota el deixant del model espartà. Justament per aquest motiu, Rousseau va enaltir la república dels lacedemonis atesa la seva senzillesa i simplicitat, més propera a l'estat natural que no pas a

¹⁰ SCHNITZLER, A. *El teniente Gustl*, Barcelona: Acantilado, 2006.

la vida decadent i corrompuda atenenca.¹¹ Sense cap mena de dubte, Esparta fou la gran potència esportiva i militar de l'antiga Grècia. Per consegüent, els doctrinaris del jacobinisme polític van fixar la seva atenció en el model formatiu espartà, que van posar en relació amb l'ideari republicà, a través de la militarització dels infants per mitjà dels batallons escolars. Aquest procés que es va iniciar durant la Revolució, es va aguditzar amb la implantació del servei militar obligatori quan es va entendre que un exèrcit format per soldats de lleva defensaria la pàtria millor que les antigues tropes mercenàries, un projecte que la tercera república francesa instaurada el 1870 va fer seu, si bé no va servir per evitar la desfeta –una estranya derrota– el 1940 davant del III Reich.¹²

En aquesta direcció, i sota el deixant napoleònic, es va imposar la noció de l'infant-soldat que es va perllongar durant el segle XIX i bona part del XX no només a les escoles i casernes sinó també a les acadèmies d'oficials que promovien la formació dels cadets. En aquest punt, no pot ser sobrer indicar que els oficials sorgits de les acadèmies militars també assumien una dimensió pedagògica, i així es completava el que havien iniciat els mestres a les escoles. Aquí cal destacar el nom de Louis Hubert Lyautey –un dels militars colonials més exitosos de França– que quan era capità de cavalleria va escriure un article l'any 1891 sobre la missió social de l'oficial, amb el títol de «Du rôle social de l'officier dans le service militaire universel», en què va palesar la seva vocació pedagògica, cosa lògica després de la instauració del servei militar obligatori.¹³ Seixanta anys després de la publicació d'aquell article, Patrick Heidsieck va recordar l'aparició d'aquell primer escrit de Lyautey –a qui André Maurois va dedicar-li una biografia el 1931, que després de la Guerra Civil, va ser traduïda per María Luz Morales, la primera dona en dirigir un diari a l'estat espanyol–¹⁴ en què emfasitzava que en aquell moment el servei militar obligatori feia poc que s'havia implantat:

¹¹ BETANCOR, M. A. i VILANOU, C. «Fiesta, gimnasia y república. Tres modelos estatistas de educación física (Platón, Rousseau y el jacobinismo político)», *Historia de la Educación*, núm. 14-15 (1995), pàg. 81-100.

¹² BLOCH, M. *La extraña derrota: testimonio escrito en 1940*, Barcelona: Crítica, 2003.

¹³ LYAUTEY, H. «Du rôle social de l'officier dans le service militaire universel», *Revue des Deux Mondes*, tom 104, 1891, pàg. 443-459. Any després, aquest text va ser traduït durant els primers compassos del franquisme, amb un epíleg d'un dels generals més significats de l'Espanya Nacional com va ser Jorge Vigón, de filiació monàrquica i lleial servidor de Franco. En concret, la referència bibliogràfica és la següent: LYAUTEY, H. M. *La letra y el espíritu (La función social de los oficiales)*, Pròleg del general Weygand. Epíleg de Jorge Vigón, Madrid: Cultura Española, 1940.

¹⁴ MAUROIS, A. *Lyautey*, Barcelona: Editorial Surco, 1943.

«En 1891, le service militaire universel faisait ses premiers essais. Tantôt prôné, tantôt combattu, il apportait en fait un changement majeur dans la vie de tout jeune Français valide, appelé désormais à donner un certain temps de sa vie à l'entraînement des armes, au passage sous les drapeaux».¹⁵

Per consegüent, l'oficial completava l'obra del mestre públic de la III República, amb la qual cosa es va establir un fil conductor entre l'escola i la caserna, ben nítid a França però que també es donava en altres latituds.¹⁶ Del seu cantó, en el context de l'oposició franco-prussiana, el revengisme va afavorir el militarisme que després de la unificació alemanya (1871) va refermar el prestigi de Prússia com a potència bèl·lica fins el punt d'imposar un ideal formatiu castrense, que va inspirar una *Bildung* militarista, tot seguint el deixant de Clausewitz, amb noms ben significatius com Paul von Hindenburg i Franz von Papen, entre altres.¹⁷ Només cal fullejar les memòries d'aquests dos darrers per adonar-se de l'existència d'una tradició militarista que es donava en molts joves, en ocasions per tradició familiar, i en altres –com és el cas de l'enginyer Carl Friedrich von Siemens– per decisió personal per pagar-se els estudis i poder aprofundir en els coneixements tècnics a redós de l'acadèmia d'artilleria, per després fundar una empresa d'abast mundial que va contribuir a la modernització, a través del telègraf i del ferrocarril, fins i tot de la Rússia tsarista.¹⁸

Arribats a aquest punt, podem significar que el Ministeri de Defensa ha organitzat al Govern Militar de Barcelona, quan escrivim aquest article (novembre de 2023), una exposició amb el títol «Enginyers, soldats i savis» sobre la història i el paper de l'exèrcit a Catalunya i les seves aportacions a les ciències i a l'enginyeria. El material de l'exposició, a través de les peces recollides i dels recursos audiovisuals elaborats per a l'ocasió, confirmen que Barcelona es va convertir, al segle XVIII, en un centre de desenvolupament científic i tecnològic d'Espanya amb la creació del Reial i Militar Col·legi de Cirurgia i la Reial i Militar Acadèmia de Matemàtiques.

¹⁵ HEIDSIECK, P. «Le premier article de Lyautey. Mars 1891», *Revue des Deux Mondes*, (1951), pàg. 728.

¹⁶ VILANOU I TORRANO, C. «El Soldat, el tinent i el filòsof: tríptic de la Gran Guerra (1914-1918): André Maurois i l'art de manar», a *La Guerra. Col·loquis de Vic, XIX*. Barcelona: Societat Catalana de Filosofia, 2015, pàg. 138-145.

¹⁷ HINDENBURG, P. *Memorias de mi vida*, Barcelona: Editorial Base, 2007; Von Papen, F., *Memorias*, Madrid: Espasa-Calpe, 1952.

¹⁸ SIEMENS, W. *Memorias de mi vida*, Berlín: Editora Internacional, 1927.

D'acord amb el que exposem, la guerra ha estat una constant en la història de la humanitat i malgrat els projectes a favor de la pau universal i perpètua, proclamats per l'Abat de Sant Pierre i Emmanuel Kant, el cert és que el continent europeu ha assistit a continuats conflictes bèl·lics durant l'època contemporània. Els somnis dels il·lustrats del segle xviii van quedar esmicolats per les guerres endegades per Napoleó, les tàctiques del qual van ser estudiades en totes les acadèmies militars. A més, Napoleó va fundar, quan era cònsol el 1802, la prestigiosa escola militar de Saint Cyr que encara perdura sota el lema següent: «ils s'instruisent pour vaincre».

A hores d'ara, ressalta encara el gran nombre de biografies que s'han dedicat per molts autors com Chateaubriand, Dumas, Emil Ludwig i André Maurois a Napoleó (1769-1821), que també ha merescut una novel·la històrica de Max Gallo publicada el 1997. Una altra mostra del que diem, es troba en la Guia bibliogràfica i de fonts que ha elaborat la Biblioteca del Centre de Documentació del Ministeri de Defensa espanyol, que es va publicar en ocasió del bicentenari de la mort de Napoleó (1821-2021). Es tracta d'un treball que recull les biografies més significatives, les campanyes militars, els espanyols partidaris de l'emperador, vides creuades com la del duc de Wellington, els testimonis de l'època, els seus escrits i màximes, el tractament de la figura de l'emperador en la literatura i en el cinema, i, per últim, un aplec bibliogràfic i de fonts d'interès.¹⁹

Quant a això, resulta molt revelador que Ridley Scott hagi realitzat el 2023 una pel·lícula biogràfica, un *biopic* (de l'anglès *biographical* i *motion picture*) sobre Napoleó, on la precisió històrica és secundària, perquè el seu objectiu no és altre que exaltar la figura de l'emperador sobre el qual s'edita un llibre cada setmana des de fa molts anys. D'aquesta manera, Napoleó supera amb escreix la fama d'Alexandre Magne i Juli Cèsar, que Plutarc va comparar a les *Vides paral·leles*, un llibre que a banda de l'edició de la Fundació Bernat Metge ha arribat recentment a les llibreries en una versió de caràcter més popular.²⁰ Vist tot plegat, tampoc ens estarem de recordar que les proeses bèl·liques d'aquests herois militars del món antic, es van divulgar entre els infants fins època recent, sense oblidar les traduccions de la *Guerra de les Gàl·lies* que molts estudiants

¹⁹ *Bicentenario Napoleón 1821-2021. Guía bibliográfica y de fuentes*. Ministerio de Defensa-Biblioteca Centro de Documentación de Defensa. Web: patrimonio.cultural.defensa.gob.es [Consulta: 7 desembre de 2023].

²⁰ PLUTARC, *Vides paral·leles. Alexandre-Cèsar, Demetri-Antoni*, Introducció, traducció i notes d'Antònia Soler i Nicolau, Palma: Edicions Documenta, 2021.

van dur a terme quan la llengua llatina constituïa un dels eixos principals del batxillerat d'abans, especialment de l'especialitat de lletres.

En suma, sota els vents del Romanticisme, Napoleó ha estat sens dubte el millor representant del geni militar, seguit a molta distància per Erwin Rommel, les memòries del qual ajuden a entendre la lògica interna de Hitler i del nazisme.²¹ Regalar, doncs, una biografia de Napoleó –fins i tot a infants– va ser un costum ben arrelat a les famílies benestants europees durant decennis, una pràctica que promovia vocacions militars entre els joves que s'incorporaven a files no només a través de les acadèmies sinó també com a soldats voluntaris des d'edats primerenques, amb la figura de l'educand de banda que abraçava la carrera de músic militar.

Amb el transcurs del temps, les guerres napoleòniques, amb la mobilització dels exèrcits, van ser suplantades per les guerres totals, ja que els afectats pels conflictes bèl·lics no només eren els contingents de tropes sinó també la població civil. Mentrestant, noves tècniques militars van aparèixer i així les trinxeres van sorgir a la guerra de Crimea (1853-1856) en què va participar Lleó Tolstoi, que poc després es va convertir en un dels esperits pacifistes més significatius fins el punt que va influir en el pensament de Gandhi. Ara bé, les trinxeres també van ser utilitzades a la guerra russo-japonesa (1904-1905), per bé que el seu punt més àlgid va ser durant la Gran Guerra (1914-1918), quan la contesa bèl·lica va posar de relleu la unió diabòlica per a la destrucció entre l'ésser humà i la màquina que havia creat la indústria moderna.

«El campo de batalla se convirtió en una fábrica mortal en que los hombres alimentaban la aviación, los tanques, las minas y la artillería pesada. Ernst Jünger, escritor alemán que sirvió como oficial en la primera Guerra Mundial, llamó a este tipo de combate *Materialschlacht*» [que es pot traduir com a guerra de desgast, de material].²²

En relació amb això, convé emfasitzar la significació de les obres de Jünger com *Tempestats d'acer* (1920), en què l'autor aborda aquesta guerra de desgast, que va ser possible gràcies a les aportacions científiques i tècniques.²³ Tampoc podem passar per alt que el model napoleònic –hereu de la Revolució Francesa de 1789 i exemple modèlic de la tècnica del cop d'estat–²⁴ va generar la idea

²¹ ROMMEL, E. *Memorias*, Barcelona: Altaya, 2007.

²² KAHLER, E. *Los alemanes*, México: Fondo de Cultura Económica, 1977, pàg. 330.

²³ JÜNGER, E. *Tempestades de acero*, Barcelona: Tusquets, 2005.

²⁴ MALAPARTE, C. *Técnicas de golpe de estado*, Barcelona: Planeta, 2009.

de l'infant-soldat que va ser una constant en la pedagogia del segle XIX, que va institucionalitzar el servei militar obligatori, que considerava que no hauria millors soldats que els que sorgien del poble en armes. Convé recordar-ho, es pensava de manera il·lusòria que un soldat de lleva francès no dispararia contra un altre de les mateixes característiques alemany, cosa que malauradament sí que va passar, sobretot després de l'assassinat de Jean Jaurès, el 31 de juliol de 1914.

Establerta així la qüestió, podem consignar que l'educació patriòtica del segle XIX, lligada als ideals de l'estat-nació, va afavorir que s'establís una connexió entre l'escola i la caserna. Per tant, l'educació de l'infant –quan l'escolarització i l'alfabetització es van estendre al segle XIX– es perllongava a la milícia, fins l'extrem que la paraula «instrucció» va adquirir una dualitat conceptual. A l'escola, la instrucció feia referència a tot allò que s'havia d'aprendre, referent principalment a la lectoescriptura, a les quatre regles aritmètiques i al catecisme ja fos cívica o religiós, mentre que a la caserna s'equiparava a una exercitació física i corporal amb armes que no només afectava les desfilades i els exercicis d'ordre tancat sinó també les pràctiques i maniobres militars. Altrament, no deixen de ser significatives les concomitàncies entre el mètode d'educació física que va desenvolupar el coronel il·lustrat Francesc Amorós, seguidor de Pestalozzi i lloat per Marc Antoine Jullien de Paris, considerat l'iniciador dels estudis d'educació comparada, i el militarisme francès que en aquells moments s'expandia per Àfrica. Si miren les coses amb atenció, ens adonem que aquells exercicis amb cordes, escales, trapezis i altres artefactes propugnats per Amorós estaven pensats per conquerir fortificacions i places emmurallades.²⁵

Ve a tomb reportar que, en el nostre cas, la Guerra del Francès va promoure l'exaltació de proeses militars com la coneguda història del timbaler del Bruc, que apareixien sovint en els manuals escolars. Aquí també podem esmentar el llibre *Cuore* (1886), una lectura patriòtica per infants elaborada per Edmondo de Amicis i que va coadjuvar a la unificació social italiana, després de la política de 1861, i que es va utilitzar a les nostres escoles, fins i tot durant el franquisme.²⁶ En realitat, els infants de famílies burgeses van continuar preferint les figures dels soldats de plom i, fins i tot, jugar a soldats,

²⁵ FERNÁNDEZ SIRVENT, R. *Francisco Amorós y los inicios de la educación física moderna: biografía de un funcionario al servicio de España y de Francia*, San Vicente del Raspeig: Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2005.

²⁶ DE AMICIS, E. *Corazón*. Madrid: Gadir, 2013.

una pràctica que ha arribat a èpoques recents i que era recollida en ocasions pels llibres de jocs per a la mainada. Mentrestant, els fills de les famílies humils –que no es podien permetre el luxe dels soldats de plom– es dedicaven a retallar soldats de paper que enganxaven sobre superfícies de cartró per tal de fer l'efecte que també podien formar batallons de soldats en formació.

No acaba aquí la cosa, perquè els fills de les famílies burgeses es podien escapolar del servei militar a través de sistemes com la redempció en metàl·lic que després de l'esclat de la Setmana Tràgica de Barcelona, de l'any 1909, va donar lloc al soldat de quota, que comportava una situació avantatjosa pels fills de les classes benestants. Sense anar més lluny, intel·lectuals com Agustí Calvet (Gaziel) i escriptors com Josep Pla es van beneficiar del fet de ser soldats de quota, que implicava una vida de caserna en períodes curts i sempre a prop de casa. En síntesi, la guerra –sobretot les expedicions cap a Àfrica, després del fracàs colonial de 1898– era una cosa principalment de joves que provenien de famílies modestes i senzilles que a més tenien responsabilitats familiars al seu càrrec, una situació que va ser un dels detonants de la revolta social del juliol de 1909.

A dir veritat, la història d'Europa no es pot entendre sense les guerres que es van produir al llarg del segle XIX, amb cruentes batalles com les de Solferino (1859), després de la qual el suís Henry Dunant va posar el marxa el moviment *Tutti fratelli* (*Tots germans*) que havia de donar lloc a la Creu Roja, Sadowa (1866) i Sedan (1870). Totes elles, considerades globalment, van portar a què Bertha von Suttner, premi Nobel de la Pau l'any 1905, la segona dona en aconseguir-lo després de Marie Curie, escrigués l'any 1889 una novel·la històrica de referència com ara *Abaixeu les armes!*, que constitueix un cant al desarmament i a la concòrdia pacífica.²⁷ Però a banda de les bones intencions d'aquesta novel·la, l'esperit bel·ligerant va anar en augment i així es van produir les dues guerres mundials. Es pot afegir que l'1 d'agost de 1914 es va activar una mobilització general de manera que molts joves es van allistar per a combatre, voluntàriament i il·lusionada, sobretot en el bàndol dels imperis centrals, tot esperant que la guerra seria qüestió de setmanes o de mesos a tot estirar. La premsa, en connivència amb els respectius estats majors, feien córrer la brama que per Nadal de 1914 tothom estaria a casa amb llurs familiars.

²⁷ VON SUTTNER, B. *Abaixeu les armes!*, Barcelona: Angle editorial-Institut Internacional per la Pau, 2014.

Però les coses es van allargar i la contesa bèl·lica de la Gran Guerra es va perllongar durant més de quatre anys (1914-1918), amb una sagnia sense precedents on es va comptar amb el progrés científic que es va aplicar a la conflagració armada, amb novetats com la guerra química, els combats aeris i la lluita submarina. I de la mateixa manera que Bertha von Suttner va denunciar els estralls de les guerres que es van donar a Europa en el segle XIX que van tenir com a protagonistes els imperis centrals, Ernest Hemingway que durant la Gran Guerra va conduir ambulàncies de sanitat militar, va escriure *Un adéu a les armes* (1929) centrada en la desfeta de l'exèrcit italià en la lluita contra les tropes austríaques en el Nord d'Itàlia, amb derrotes com la batalla de Caporetto (octubre de 1917) que va marcar un punt d'inflexió en la història del país transalpí, que remotament va servir de germen per a la gènesi i expansió del feixisme.²⁸

Podem copsar, doncs, com amb l'esclat de la Gran Guerra, que va trencar l'aparent seguretat del món de la *Belle époque* (1870-1914), es va produir la mobilització de la joventut que va determinar que la barbàrie s'imposés en els camps de batalla i que es reclamés, durant l'època d'entreguerres (1919-1939) i a redós del moviment de l'Escola Nova, una pedagogia per la pau que, lamentablement, no va poder consolidar l'esperit d'agermanament entre els pobles. Parem atenció, per exemple, en el fet que l'any 1922 es va promoure a Ginebra el tercer Congrés d'Educació Moral, sense negligir els projectes de la Societat de Nacions (SDN) creada el 1920 que va fomentar l'ús pedagògic del cinema per afavorir el coneixement entre els pobles i les cultures.²⁹

En aquella conjuntura, i sota el mantell de la Societat de Nacions i d'altres organismes internacionals com la Creu Roja que advocaven per l'educació per la pau, s'escriuien coses del carís següent, enmig d'un optimisme remarcable que suposava que després de la tempesta vindria la calma o, si es vol, que després de la guerra arribaria la pau.

«Se hace la guerra para buscar la paz. Las guerras parciales no podían lograr sino treguas locales y temporales. La gran guerra, por primera vez en la historia, ha reunido todas las grandes potencias de Europa, de América y de Asia. Figurará como el esfuerzo decisivo para realizar una paz definitiva. La fecunda solidaridad de la guerra ha continuado en las

²⁸ HEMINGWAY, E. *Un adéu a les armes*, Barcelona: Proa, 1976.

²⁹ SOLER MATA, J. «Un siglo después acerca del tercer Congreso Internacional de Educación Moral de Ginebra (1922)», a GARCÍA REDONDO, E. i VEGA GIL, L. (eds.), *Liber amicorum. Homenaje al profesor José María Hernández Díaz*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2022, pàg. 409-414.

grandes instituciones de la paz: La Sociedad de Naciones y el tratado de París. Es la primera vez también que la humanidad logra concluir dos pactos universales de paz. La quiebra de esta paz sería la repetición de otra guerra universal, es decir, la posibilidad absurda de un suicidio premeditado de la civilización y de la humanidad».³⁰

Malgrat aquesta advertència, la pau va ser impossible i, en realitat, la Primera Guerra Mundial s'hagués pogut allargar encara uns mesos més, per bé que van ser els soldats alemanys, en especial els mariners, els que es van negar a prosseguir les hostilitats. Així les coses, l'armistici de l'11 de novembre de 1918 i el posterior Tractat de Versalles (1919) –una pau cartaginesa, segons John Maynard Keynes– no van servir per cicatritzar les ferides a la vella Europa, sinó que va ser una font de greuges i revenges fins esdevenir el brou que va desencadenar el segon conflicte mundial que va esclatar l'1 de setembre de 1939 i que es va cloure amb el llançament de la bomba atòmica sobre el Japó al començament del mes d'agost de 1945.

Per últim, i com a mostra de l'empremta que el militarisme ha deixat en la nostra cultura, podem afegir que la marxa dedicada per Johann Strauss pare al general austríac Joseph Radetzky pels seus triomfs bèl·lics enfront dels italians el 1848 posa punt final al concert de cap d'any de la Filharmònica de Viena, instituït el 31 de desembre de 1939 per Joseph Goebbels, mesos després de l'annexió (*Anschluss*) d'Àustria. Pel que fa a aquesta marxa, val a dir que es va incorporar al repertori del concert l'any 1958 i que encara avui posa colofó a l'esmentada audició, que arriba per televisió arreu del món cada primer de gener. Dit amb altres mots: Europa comença cada any amb el record festiu d'una marxa militar que rememora les victòries austríaques en les guerres d'alliberament nacional, com va ser la lluita italiana davant de l'imperi austrohongarès.

3. LLENGUA, MILÍCIA I ALFABETITZACIÓ

Entre les característiques de la Primera Guerra Mundial, que ha estat presentada com una guerra civil europea, s'ha destacat sovint no només el caràcter plurinacional de l'Imperi Austro-hongarès, sinó també la diversitat idiomàtica del seu exèrcit, integrat per soldats de diferents ètnies i nacionalitats

³⁰ CORNEJO, M. H. *El equilibrio de los continentes*, Barcelona: Gustavo Gili, 1932, pàg. 94.

(alemanys, hongaresos, txecs, polonesos, rutens, croats, serbis, eslovacs, etc.) que parlaven una munió de llengües, circumstància que va obligar a crear un petit lèxic d'unes setanta paraules per tal que les tropes s'entenguessin en el camp de batalla. Naturalment, les forces aliades també van tenir aquest problema, sobretot pel que fa a la comunicació entre els soldats anglesos i francesos. D'aquí la importància dels oficials d'enllaç que servien d'interpres entre ambdós estats majors, una situació que es va complicar encara més amb la presència a partir de 1917 de soldats nord-americans. En aquest punt, convé assenyalar el nom d'André Maurois, pseudònim d'Émile Herzog, que havia estat deixeble del filòsof Émile Chartier (Alain), que va publicar *Els silencis del Coronel Bramble* (1918), que després de tractar diferents oficials britànics constitueix un elogi del sistema de vida anglès perquè l'esperit militar troba una base sòlida en l'esperit esportiu.³¹ No debades, s'ha fet famosa la frase del duc de Wellington que assenyalaria que la victòria de Waterloo (1815) es va forjar en els camps d'esport del col·legi d'Eton, on s'ha format tradicionalment la classe dirigent britànica, una afirmació que pot explicar igualment el poder colonial anglès durant el segle XIX, quan la Gran Bretanya era considerada la «reina dels mars». A més, podem ressaltar que en els teclats de les primeres màquines d'escriure no apareixia el dòlar, sinó el símbol de la lliure esterlina, expressió del seu potencial econòmic, polític i militar.

Com acabem de dir, la guerra sempre ha comportat –fins i tot en exèrcits de llarga tradició i història com l'anglès i el francès– dificultats per entendre's no només amb altres tropes aliades, sinó fins i tot dins d'un mateix exèrcit atès que no tots els soldats coneixien perfectament la llengua oficial com passava a França amb els *patois* o bé les variants de la llengua italiana. Si això esdevenia en exèrcits regulars què no hauria de passar amb tropes d'un exèrcit popular com les Brigades Internacionals, integrat per uns trenta cinc mil membres de cinquanta-tres nacionalitats, en què no es comptava amb una escala de sotsoficials i oficials sinó que s'anava perfilant a mesura de l'evolució dels esdeveniments bèl·lics. Respecte a això, cal indicar que Albacete –definida com la «Babel de la Mancha», per la premsa brigadista– fou l'escenari central de les operacions de les Brigades Internacionals i, per tant, dels seus cursos de formació.

A banda del que diem, tampoc podem oblidar que els exèrcits regulars havien aplicat sistemes educatius, com el de l'ensenyament mutu, que Bell

³¹ MAUROIS, A. *Els silencis del Coronel Bramble*, Barcelona: Selecta, 1967.

i Lancaster van promoure a començament del segle XIX, que van servir per alfabetitzar a gran escala els soldats quan eren mobilitzats. Ultra això, podem assenyalar que en les llistes de reclutament dels soldats –ens referim al que succeïa a Catalunya– que eren cridats a files al segle XIX es detecta que molts signaven amb una creu, una realitat que confirma l'existència d'alts índexs d'analfabetisme entre els soldats de lleua. No per casualitat, tot i que hi havia escoles en molts municipis, les llistes d'assistència palesen alts percentatges d'absentisme escolar, atès que els nois i les noies començaven a treballar des dels set anys. En tot cas, en l'ensenyament mutu, un mètode basat en el sistema de monitors, és a dir, els nois més avançats ensenyaven als endarrerits, també es contemplava en la pedagogia de les Brigades Internacionals que recorrien a «sistemes en cascada».

Tampoc es pot perdre de vista que entre els membres de les Brigades Internacionals existia diversitat pel que fa a la formació, de manera que al costat dels brigadistes universitaris n'hi havia d'altres analfabets, una situació que posa en relleu la importància en el context republicà dels milicians de la cultura.

«Les Milícies de la Cultura van contribuir, també, a l'alfabetització de les Brigades i de l'Exèrcit Popular en general. Els resultats no van trigar a arribar i el nombre de soldats que aprenien a escriure i llegir augmentava progressivament».³²

En efecte, els milicians de la Cultura es dedicaven a promoure la instrucció i el coneixement entre els soldats amb menys formació, de manera que el lligam entre la guerra i la cultura, entre el fusell i el llibre, entre l'art i la contesa bèl·lica, no són aspectes contradictoris, com tampoc ho són l'esport i la guerra, tal com ja hem vist en el model espartà. No pot sorprendre, doncs, trobar en l'àmbit de la propaganda bèl·lica iniciatives com les que es van dur a terme durant la Guerra Civil a Catalunya, on va destacar el paper de Jaume Miratvilles. Al marge d'altres consideracions, no hi ha dubte que va ser un referent al posar-se al capdavant del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya i que els franquistes –amb Dionisio Ridruejo al capdavant–³³ van tenir ben present tota la seva feina, amb figures com l'escultura *El més petit de tots* de Miquel Paredes, a partir del qual Lola Anglada va escriure i il·lustrar un conte

³² NAYA, R. i PRADES ARTIGAS, M. L. «Brigades Internacionals: Multilingüisme, pedagogies i memòria», a *La llengua. Col·loquis de Vic*, XXVII. Barcelona: Societat Catalana de Filosofia, 2023, pàg. 222.

³³ RIDRUEJO, D. *Casi unas memorias*, Barcelona: Península, 2017.

l'any 1937, sempre de cara a fomentar la propaganda antifeixista, fins i tot entre els més joves.³⁴

En aquest context, també destaquen les iniciatives que des de la Generalitat de Catalunya van dur a terme els Serveis de Cultura al Front, pels soldats catalans de l'exèrcit de la República, entre les que sobresurt el llibre *Presència de Catalunya. I. La terra. El paisatge català a través des seus pobles* (1938), que en el pròleg palesava que «amb el crit del fusell a les mans i amb el sospir de les bales a l'oïda» el soldat català esdevé «cavaller d'un ideal de llibertat i de civilització, missatger d'una nova albada». Si bé els soldats catalans podien gaudir d'aquestes evocacions de la seva terra quan es trobaven escampats pels fronts d'Aragó, Castella, Extremadura o Andalusia, no passava el mateix amb els brigadistes que es trobaven lluny de llurs països d'origen, per bé que la dimensió internacional del moviment brigadista conferia un sentiment de pertinença supranacional i cosmopolita, de manera que es consideraven ciutadans del món. Tot amb tot, no és menys veritat que els brigadistes, especialment si queien ferits o malalts, també trobaven a faltar la seva pàtria i les seves famílies, tal com es desprèn de la narració de Vita Felber, de la Creu Roja anglesa en el relat «Per damunt de les fronteres», en referir-se a un combatent italià que va abandonar la Itàlia feixista per fer costat a la República espanyola.³⁵

A això cal afegir-hi que es considerava que algunes normes ortogràfiques (l'ús de la h és un bon exemple del que diem) dificultaven l'accés de la classe treballadora a la lectoescriptura, de manera que la instrucció també responia a criteris de classe social, que perjudicava al proletariat i afavoria a la burgesia que podia gaudir d'una escolaritat llarga i intensa en bons col·legis privats, sovint en mans dels ordes religiosos. Per consegüent, i en relació a l'extensió de l'alfabetització, s'ha d'advertir que en algunes propostes que es van donar en el marc de les Brigades Internacionals, com la que té relació amb l'escriptura segons sonen les paraules, es poden inscriure en el deixant de la tradició pedagògica llibertària –present des de l'època de la Primera Internacional– i que es coneixia com a fonografia. Ara bé, el sistema més utilitzat va ser la

³⁴ ANGLADA, L. *El més petit de tots*, Edició facsimil. Barcelona: Ajuntament de Barcelona-Libros del Zorro Rojo, 2021.

³⁵ CAMPILLO, M. (Ed.), *La Brigada del Vidre. Cròniques del front (1936-1939)*, Barcelona: L'Avenç, 2017, pàg. 70.

immersió lingüística, «en grups de quatre soldats, dos d'espanyols i dos d'internacionals, que conviuen en el mateix espai».³⁶

Cal notar, a més, que durant els combats de la Guerra Civil (1936-1939) també es va utilitzar l'estratègia de les trinxeres, sobretot quan ambdós bàndols –el feixista i el republicà– van quedar palplantats al front de l'Ebre, preludi de la batalla que es va lliurar entre el 25 de juliol i el 16 de novembre de 1938. És evident que aquesta situació defensiva amb l'exèrcit popular defensant l'Ebre per evitar que les tropes franquistes travessessin el riu, amb l'ajut de les forces nazi-feixistes, va permetre que en el bàndol republicà es fomentessin diferents iniciatives educatives i culturals, com diaris murals i classes impartides pels milicians de la cultura, per tal d'afavorir les campanyes d'alfabetització entre els soldats espanyols i, alhora, facilitar l'estudi de les llengües majoritàries que parlaven els integrants de les Brigades Internacionals (francès, anglès, alemany, italià, anglès, polonès, jiddisch, i, fins i tot, hongarès).

«Van aconseguir, no sense dificultats, entendre's: més de trenta cinc mil persones vingudes dels cinc continents, multitud de llengües i cultures convivint, però amb un mateix ideal: defensar la democràcia i combatre el feixisme... Tota aquesta heterogeneïtat es va voler homogeneïtzar en batallons organitzats lingüísticament».³⁷

Des d'un punt de vista didàctic les Brigades Internacionals van articular una sèrie d'estratègies per tal d'afavorir l'aprenentatge útil, mínim i ràpid de les llengües, d'acord amb uns principis que agilitzaven els processos d'estudi. «Definitivament, tenir un vocabulari bàsic augmentava les probabilitats de supervivència».³⁸ Tot seguit, i sense ànims de ser exhaustius, esmentem algunes d'aquestes tècniques: no utilitzar quaderns, ni llapis; el mestre ha d'assenyalar els diferents objectes; pel que fa als temps verbals no s'havien d'emprar el subjuntiu, pretèrit o passat; diàriament s'havien d'aprendre entre vint i quaranta paraules, triades entre les d'ús més freqüent; qualsevol podia fer de mestre si coneixia un idioma; s'havien d'ensenyar els adverbis, conjugacions i preposicions d'ús més habitual; etc.

«Aquest mètode d'aprenentatge en grup supera les dificultats inicials per aprendre una nova llengua optimitzant temps i esforç.

³⁶ NAYA, R. i PRADES ARTIGAS, M. L. «Brigades Internacionals: Multilingüisme, pedagogies i memòria», a *La llengua. Col·loquis de Vic, XXVII*. Barcelona: Societat Catalana de Filosofia, 2023, pàg. 223.

³⁷ Idem., pàg. 220.

³⁸ Idem., pàg. 226.

I obviant fins i tot l'escriptura perquè no la necessitaran. A més, és habitual que es publiquin a la premsa interbrigadista fulls dedicats únicament a l'aprenentatge de les diverses llengües».³⁹

Tret d'aquests comentaris, podem assenyalar dos aspectes prou importants, atès que la iii Internacional no va advocar per l'esperanto, la llengua que a finals del segle XIX va elaborar el Dr. Zamenhof i que, certament, va tenir una bona acollida entre els anarquistes i sectors socials petit-burgesos, que vam veure una possibilitat de comprensió entre els homes en una època de progressos científics i tècnics i que, en línies generals, coincidí amb els principis de la recerca d'una llengua que afavorís l'avinença entre els éssers humans. A dir veritat, es tracta d'un vell somni filosòfic (Leibniz) i pedagògic (Comenius) que va ser defensat, en època recent, pel doctor Alexandre Sanvisens, tal com apareix en la seva entrada a Viquipèdia, redactada pels partidaris d'aquesta llengua universal. No debades, l'any 1978 va tenir lloc als Departaments de Pedagogia Sistemàtica i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona una exposició sobre «Moviment esperantista i educació popular (1900-1939)», tema sobre el que han aparegut estudis més recents que remarquen les relacions entre l'obrerisme i l'esperanto sobretot entre els cenacles anarquistes.⁴⁰

A desgrat d'això, és del tot evident que les Brigades Internacionals no van triar l'esperanto sinó que van mantenir les diferents llengües que s'utilitzaven probablement per mimetisme del que propugnava la Unió Soviètica, tal com René Grousset va argumentar poc després de finalitzar la Segona Guerra Mundial en assenyalar que els soviets buscaven fornir una mena de federació de pobles, a la manera de la Commonwealth britànica:

«Les Soviets proclamèrent l'affranchissement des nationalités. Ils groupèrent celles-ci en autant de républiques autonomes, bénéficiant de la plus large indépendance linguistique, scolaire et culturelle».⁴¹

Del seu cantó, la filosofia de l'etapa d'entreguerres va veure com sorgia l'any 1921, poc després de la Gran Guerra, el Cercle de Viena (*Wiener Kreis*) que sota la influència del neopositivisme propugnava, a través de pensadors com Bertrand Russell, el primer Wittgenstein, Moritz Schlick i Rudolf Carnap, un nou llenguatge precís i axiomàtic al marge de connotacions ideològiques,

³⁹ Idem., pàg. 226.

⁴⁰ DEL BARRIO, J. A. «Entre educació obrera i alternativa cultural. Per què els treballadors van aprendre esperanto a Espanya al principi del segle XX», *Kataluna Esperantisto, llengua internacional i drets lingüístics*, núm. 357 (2011). <https://raco.cat/index.php/KatalunaEsperantisto/article/view/269620>.

⁴¹ GROUSSET, R. *Bilan de l'histoire*, Paris: Plon, 1949, pàg. 99.

una mena de somni ideal que s'allunyava de les realitats socials i polítiques del moment, en ple ascens del feixisme i del nazisme. Possiblement per això, els congressos de filosofia de l'època d'entreguerres defugien les temàtiques ideològiques i se centraven en la unitat de la ciència, sobre una base teòrica fonamentada en el pensament empíric i el logicisme, en un moment en què es vivia sota l'impacte de les aportacions d'Einstein i que, a la llarga, van propiciar l'elaboració de la bomba atòmica. No per atzar, aquesta va ser la impressió que Joan Roura-Parella va advertir, quan va assistir juntament amb altres professors de la Universitat de Barcelona (Joaquim Xirau, Francesc Mirabent), al VIII Congrés Internacional de Filosofia, reunit a Praga, del 2 al 8 de setembre de 1934.⁴²

Però al marge dels intents filosòfics centrats en la unitat de la ciència i la possibilitat d'un llenguatge axiomàtic, les relacions entre la llengua i el nazisme són ben perceptibles, tal com va palesar Victor Klemperer –un alemany perseguit pel nazisme que va optar per la República Democràtica Alemanya, en defensar un nou humanisme de signe proletari– que l'any 1947 va publicar *LTI–Lingua Terti Imperii*, o, el que és el mateix, la llengua del tercer Reich.⁴³ Dit amb altres paraules: vivim en un món emparaulat, si bé les diferents llengües (català, castellà, francès, anglès, etc.) i els distints llenguatges (polític, militar, filosòfic, pedagògic, militar, etc.) no són mai neutres, sinó que responen a una determinada situació històrica i a una concepció del món (cosmovisió) determinada. És clar que en el cas de les Brigades Internacionals les llengües que apareixen (castellà, francès, anglès, italià, polonès, hongarès, jiddisch, català) reflecteixen aquesta realitat històrica que es va adaptar als llenguatges del moment, ja fossin militars, polítics i mèdics-sanitaris, principalment. En aquell context, l'expressió «No passaran» –un crit que agombola els brigadistes de tots els temps– adquireix tota la seva significació més enllà d'una anàlisi de les dues paraules individualment considerades, fins esdevenir una consigna que simbolitza la lluita antifeixista arreu del món i que molts ferits greus pronunciaven enmig del deliri pel seu estat febrós, fins i tot abans de morir.⁴⁴

⁴² ROURA-PARELLA, J. «VIII Congreso Internacional de Filosofía, celebrado en Praga del 2 al 8 de septiembre de 1934», *Las Ciencias*, núm.4 (1934), pàg. 975-980.

⁴³ KLEMPERER, V. *LTI–La lengua del Tercer Reich. Apuntes de un filólogo*, Barcelona: Editorial Minúscula, 2018.

⁴⁴ CAMPILLO, M. (Ed.), *La Brigada del Vidre. Cròniques del front (1936-1939)*, Barcelona: L'Avenç, 2017, pàg. 71.

D'alguna manera, l'entramat d'iniciatives educatives i culturals que les Brigades internacionals van dur a terme es van aprofitar de l'experiència de la Revolució Soviètica de 1917 que, en el marc del Comissariat d'Instrucció del Poble que dirigia Anatoli Lunatxarski, amb la col·laboració de Nadejda Krúpaskaia, la companya de Lenin, va establir el *Proletkult* que va funcionar fins l'any 1932 com una avantguarda artística. Atès els índexs d'analfabetisme de la població russa, la revolució soviètica va optar per una pedagogia visual que va recórrer a la fotografia (Ródtxenko), al fotomuntatge (El Lisitski) i al cinema (Eisenstein), alhora que es va aprofitar l'experiència de la Revolució mexicana (1910) amb l'ús dels periòdics murals. De tal faisó que la Revolució Soviètica (1917) va promoure l'*agitprop*, és a dir, la combinació entre l'agitació i la propaganda, i així va utilitzar trens i vaixells per estendre arreu la realitat social de caire revolucionari amb l'anunci d'un nou model antropològic, és a dir, d'un home nou per a uns nous temps. Pel que fa a les Brigades Internacionals, també van circular cartells a fi que la població civil de la rereguarda republicana acceptés aquells joves que procedien de diferents indrets, amb divises que deien coses del següent estil: «Las Brigadas Internacionales en el seno del Ejército popular ayudan a defender tus riquezas y tu tierra» i «Todos los pueblos del mundo están en las Brigadas Internacionales al lado del Pueblo Español».

Es ben palès que les Brigades Internacionals recollien diferents sensibilitats polítiques i culturals, vinculades als processos revolucionaris com la Revolució mexicana i la Revolució soviètica, sense menystenir, emperò, el que Ricard Vinyes va designar com *La presència ignorada*, en referir-se a la cultura comunista a Catalunya (1840-1931).⁴⁵ En aquells moments feia una vintena d'anys que s'havia desencadenat la Revolució Soviètica i Rússia havia adquirit un interès especial, la qual cosa va generar que tot un seguit de viatgers –des de Fernando de los Ríos a Antoni Rovira i Virgili, tot passant per Josep Pla– es desplaçés fins a l'URSS, per conèixer directament aquella experiència.⁴⁶

En relació amb això, podem afegir que no tothom va retornar satisfet del que havien vist i, entre els detractors, podem esmentar –a banda de Joaquim Xirau, que l'any 1931 va afirmar que a Rússia es detectava una falta de valors espirituals que orientessin l'activitat educativa–⁴⁷ André Gide que, tot

⁴⁵ VINYES, R. *La presència ignorada. La cultura comunista a Catalunya (1840-1931)*, Barcelona: Edicions 62, 1989.

⁴⁶ NAVARRA, A. *El espejo blanco. Viajeros españoles en la URSS*, Madrid: Fórcola, 2016.

⁴⁷ XIRAU, J. «Notas de Rusia» (1931), *Obras Completas. II. Escritos sobre educación y sobre el humanismo hispánico*, Rubí: Anthropos, 1999, pàg. 381-385.

i reconèixer l'esforç de la Unió Soviètica en favor de la instrucció i la lluita contra l'analfabetisme, va posar de manifest la manca d'un esperit crític, per bé que entre les lloances –i això és el que aquí ens interessa– va destacar l'entusiasme de la joventut comunista (*Komsomol*) després d'una trobada casual amb un grup de joves en un comboi del ferrocarril, amb els que va compartir la nit.

«Esta velada quedará para mis compañeros y para mí como uno de los mejores recuerdos del viaje. Y nos preguntábamos si en algún otro país se puede llegar a conocer una cordialidad tan repentina y natural, si en algún otro país la juventud es así de encantadora».⁴⁸

No és pas estrany, doncs, que el tema rus donés lloc a una sarsuela –o més ben dit, una opereta– com *Katiuska, la mujer rusa* del mestre Pablo Sorozábal que es va estrenar al Teatre Victoria de Barcelona, el 28 de gener de 1931. Es tracta de l'amor entre Katiuska, una aristòcrata tsarista que vol fugir de la Unió Soviètica i de Pere, el comissari soviètic que persegueix els tsaristes amb un escamot de soldats. Un amor que, finalment, reïx i que posa fi a les discòrdies i les persecucions entre ambdós bàndols, blancs i vermells, lleials al tsar i defensors de la Revolució.

Amb el transcurs del temps, el nom de Katiuska va servir no només per designar l'ús d'unes botes d'aigua, que portava la protagonista de l'opereta, sinó també per referir-se als avions russos que van lluitar a favor de la República durant la Guerra Civil. Si l'opereta acaba amb l'amor entre una tsarista (Katiuska, un paper que ha estat representat per sopranos com Conchita Panadés i Ainocha Arteta) i un comissari soviètic (Pere, un protagonisme assumit fa anys pel tenor Marcos Redondo), a la contesa civil espanyola les coses, com és ben sabut, va anar per un altre camí, el de la guerra, el de l'enfrontament violent de dos exèrcits, el franquista que va comptar amb l'ajuda nazifeixista d'Alemanya i Itàlia, mentre que l'exèrcit popular de la república –que va d'haver d'habilitar escoles de guerra per a la formació de suboficials i oficials– va tenir el suport de les Brigades Internacionals, d'aquells joves que –segons els ideals del *Komsomol* soviètic que va recollir André Gide– mai es donaven per vençuts.

⁴⁸ GIDE, A. *Regreso de la U.R.S.S. seguido de retoques a mi regreso de la U.R.S.S.* Barcelona: Muchnik editores, 1982, pàg. 31.

4. REVOLUCIÓ SOVIÈTICA I IDEARI INTERNACIONALISTA

No hi ha dubte que la Revolució Soviètica va marcar un abans i un després en la història de la humanitat i, com és natural, va afectar molt decididament a la joventut que es va il·lusionar amb un projecte de vida alternatiu al que havia imposat el capitalisme i el totalitarisme feixista. En relació amb el que diem, no es pot deixar de banda considerar la variable esportiva i la importància que va tenir l'educació física en la preparació de la joventut, un fenomen que es va donar a la Unió Soviètica però que igualment va tenir el seu ressò a Catalunya durant els anys republicans com ha posat en relleu la tesi doctoral de Frederic Corderas Ibarz (2019), en què també es considera la perspectiva de l'entrenament físic com a preparació per a la guerra.⁴⁹ Respecte a això, i des d'un punt de vista divulgatiu, però no menys interessant, Manel Alías ha remarcat la contraposició entre l'esport burgès i l'esport popular, propugnat a la Unió Soviètica, un element clau per a la formació física de la joventut (*Komsomol*) com a propedèutica per al treball i per a la defensa militar. Aquest autor recorda que entre altres proves els joves soviètics havien de superar exercicis clarament militaritzats, «com, per exemple, llançaments de granades, aixecar una caixa amb munició de 32 quilos de pes i transportar-la 50 metres més enllà, recórrer un quilòmetre amb màscara de gas o conduir un tractor i altres vehicles».⁵⁰

Queda clar, doncs, que enfront de l'afany de victòria de l'esport burgès, l'esport proletari —que es va organitzar a través de la Internacional Esportiva Roja (IDR) creada el 1921— buscava la solidaritat que els atletes havien de cultivar en les pistes atlètiques i els camps de joc que constituïen espais de trobada i no pas d'enfrontaments.⁵¹ En aquest sentit, les espartaquiades es van imposar a les Olimpíades que a l'agost de 1936 van tenir lloc a Berlín, a major glòria del nazisme, de manera que la Unió Soviètica va romandre al marge del moviment Olímpic Internacional fins l'any 1951.⁵² Per tot plegat, en el camp esportiu es va donar una alternativa a l'esport burgès que promovia

⁴⁹ CORDERAS IBARZ, F. «Als esportius de tot el món!» El fenomen esportiu i la causa republicana a Catalunya durant la Guerra Civil Espanyola». Tesi doctoral presentada a Blanquerna (Universitat Ramon Llull). (2019).

⁵⁰ ALÍAS, M. *L'última victòria de l'URSS. Històries fascinants de l'esport soviètic, des de la Revolució fins a Barcelona 92*, Barcelona: Ara llibres, 2022, pàg. 37.

⁵¹ GOUNOT, A. *Les mouvements sportifs ouvriers en Europe (1893-1939)*, Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg, 2016.

⁵² HILMES, O. *Berlín, 1936*. Dieciséis días de agosto, Barcelona: Tusquets editores, 2017.

el moviment olímpic internacional i així es va preveure l'organització d'una Olimpíada Popular a Barcelona del 19 al 26 de juliol de 1936.⁵³ D'aquesta manera, dotzenes de joves es van traslladar a Barcelona, per tal de participar en aquell esdeveniment esportiu, organitzat amb la implicació de la Internacional Esportiva Comunista i el protagonisme del Comitè Català pro Esport Popular (CCEP). De resultes d'això, alguns d'aquells joves es van incorporar a les tropes de la República, i van passar a fornir el gresol que va donar lloc posteriorment a les Brigades Internacionals.⁵⁴ Amb tot, i segons la documentació que aporta Manel Àlias, els atletes soviètics no es van desplaçar fins a Barcelona, el juliol de 1936, segons sembla per falta de permisos sol·licitats amb retard, per bé que sí havien arribat atletes d'altres procedències, alguns dels quals –com hem dit– van constituir els primers nuclis de les Brigades Internacionals.

Però no només en l'àmbit esportiu, la Unió Soviètica va generar una alternativa, sinó també en moltes altres esferes com les industrials i culturals, possiblement perquè el comunisme rus va promoure –i aquí seguim l'acadèmic francès René Grousset– una mena de mística o, si es vol, una religió purament materialista que convidava, d'acord amb la filosofia marxista, a l'acció en favor del treball col·lectiu. És per això que poc després de finalitzar la Segona Guerra Mundial, Grousset va escriure que gràcies al poder soviètic es va posar en marxa la Tercera Internacional, és a dir, «une force spirituelle capable de faire battre des millions de cœurs depuis nos faubourgs parisiens jusqu'à Milan et à Barcelone...».⁵⁵

Tal vegada, aquesta força, aquest esperit de germanor entre els homes i entre els pobles, va donar sentit a iniciatives com les Brigades Internacionals, i així van estar amatents als assaigs i experiències plàstiques soviètiques, que van optar per l'estètica del realisme socialista, amb la seva inequívoca voluntat de transformació i revolució social. Sembla oportú, doncs, que aquest tipus de propostes en el marc de les Brigades Internacionals s'hagi d'abordar des d'aquesta perspectiva, és a dir, des d'un plantejament que es pot inscriure en el realisme socialista que va recórrer a la pedagogia visual (fotografia, murals, cinema) i, nogensmenys, a la impremta que va ser l'eina preferida per la pedagogia de Célestin Freinet en fomentar el treball cooperatiu entre els

⁵³ SANTACANA, C. i PUJADAS, X. *L'altra Olimpíada, Barcelona 36. Esport, societat i política a Catalunya (1900-1936)*, Barcelona: Llibres de l'Índex, 1990.

⁵⁴ GOUNOT, A. «El proyecto de la Olimpíada Popular de Barcelona (1936), entre comunismo internacional y republicanismo regional», *Cultura, Ciencia y Deporte*, vol. 1, núm. 3 (2005), pàg. 115-123.

⁵⁵ GROUSSET, R. *Bilan de l'histoire*, París: Plon, 1949, pàg. 102.

escolars. Per consegüent, no estranya que les Brigades Internacionals utilitzessin aquestes instàncies pedagògiques per tal que d'afaiçonar una llengua franca, una mena de *koiné* universal de signe revolucionari i internacionalista, que facilités la comunicació entre els diferents membres, i així evitar el Cafarnaüm multilingüe. Nogensmenys, aquesta pedagogia cal emmarcar-la en el context del moviment internacionalista que tenia un centre neuràlgic en el *Komintern*, corresponent a la III Internacional, amb seu a Moscou, fundada el 1919 i dissolta el 1943, amb la voluntat d'estendre el comunisme arreu del món.

Sumem-hi que el 25 de novembre de 1936 el Japó i l'Alemanya nazi van signar el pacte Anti-Komintern per aturar l'expansió del comunisme, en un moment en què a l'estat espanyol el Front Popular havia guanyat les eleccions del 16 de febrer de 1936, mentre que a França el Front Popular va dirigir les regnes del país entre 1936 i 1938. En realitat, l'influx del Front Popular també es va deixar sentir en les Brigades Internacionals, tal com es desprèn del següent paràgraf:

«L'estrella vermella de tres puntes, símbol del Front Popular Internacional que representa la unió entre comunistes, socialistes i anarquistes, és l'emblema característic d'aquest exèrcit. La Internacional Comunista va impulsar la creació de les brigades Internacionals; per tant, majoritàriament eren comunistes, però el nombre de socialistes, anarquistes o persones que s'identifica amb l'ideari republicà era rellevant. El seu compromís era, com es troba recollit en diversos testimonis, "defensar la democràcia i lluitar contra el feixisme"». ⁵⁶

Paga la pena destacar, igualment, la presència en l'univers brigadista del deixant d'un personatge de la revolució soviètica com Vasili Ivanovich Tchapaeiv (1887-1919), conegut popularment com el guerriller roig, que va ser un heroi de la Guerra Civil de l'Exèrcit Roig contra la reacció blanca, una història que es basa en un llibre de Dmitri Andrei Furmanof (1891-1926) que era el Comissari Polític (*Zampolitruk*) que l'acompanyava. ⁵⁷ Val a dir que la història d'aquest comandant de l'Exèrcit Roig, que va morir el 1919 en un enfrontament amb les tropes blanques que s'oposaven al comunisme, va ser portada al cinema el 1934, en una pel·lícula de 93 minuts dirigida pels germans Georg Vasiliev i Sergi Vasiliev, alhora que podem afegir que Marc Ferro no va dubtar a considerar aquest film com un exemple de la ideologia

⁵⁶ NAYA, R. i PRADES ARTIGAS, M. L. *Op. cit.*, pàg. 221.

⁵⁷ FURMANOF, D. A. *Tchapayef*, Barcelona: Picazo, 1973.

estalinista.⁵⁸ A més, això succeïa després de la Gran Fam (*Holodomor*), que durant els anys 1932 i 1933 va assotar Ucraïna per la política repressiva de Stalin i que va provocar milions de morts, poc abans que esclatés l'època del terror o gran purga, entre 1936 i 1938 que va donar lloc als processos de Moscou.⁵⁹ A més, és ben de remarcar que aquella fam ha donat lloc a la pel·lícula *Mr. Jones* (2019) de la directora polonesa Agnieszka Holland, que s'ha centrat en la figura del periodista gal·lès Gareth Jones que va visitar l'URSS el 1933, un parell d'anys abans de morir, i que es va poder desplaçar fins a Ucraïna on va conèixer de prop els estralls de la Gran Fam que encara avui perdura en la memòria col·lectiva del poble ucraïnès en aquests moments en què lluita amb Rússia.

Amb independència d'aquestes últimes consideracions, i de cara als nostres interessos, s'ha de ressaltar que en el film *Tchapaiev*, el personatge central, el comandant militar, apareix com una persona analfabeta fins a l'arribada de la Revolució, d'algú que s'ha fet a si mateix. Per consegüent, es va convertir en una figura –una espècie de model i exemple– de referència per a les Brigades Internacionals, més encara si tenim en compte que amb aquest mateix títol –*Tchapaiev*– es va publicar en rus un llibre que recollia les accions bèl·liques de la XIII Brigada, també coneguda com Brigada Dombrowski, en honor de l'heroi polonès que va lluitar contra la Rússia tsarista per aconseguir la independència del seu país i va morir en la defensa de la Comuna de París el 1871.

Gairebé no caldria ni dir que Tchapaiev no havia passat per cap acadèmia militar, per la qual cosa representava el comandament nat, sorgit del poble i líder natural d'un exèrcit popular, que no tenia res a veure amb els oficials sorgits de les prestigioses escoles militars europees. Tampoc es pot oblidar que els cadets de Sant Petersburg es van afrontar des del primer moment a la Revolució soviètica, tot defensant els interessos de la tradició nobiliària i tsarista.⁶⁰ A més, la presència femenina queda centrada en el personatge d'Anna, una jove comunista que després d'aprendre a fer funcionar una metralladora dispara contra l'enemic, circumstància que posa de manifest que les dones soviètiques podien participar activament en la lluita armada, extrem que els nazis i feixistes mai no van acceptar, fins el punt que sota aquests règims

⁵⁸ FERRO, M. «L'idéologie stalinienne au travers d'un film "Tchapaev"», *Cinéma et histoire*, Paris: Gallimard, 1993, pàg. 82-102.

⁵⁹ SCHLÖGEL, K. *Terror y utopía. Moscú en 1937*, Barcelona: Acantilado, 2014.

⁶⁰ REED, J. *Deu dies que trasbalsaren el mon*, Barcelona: Edicions de 1984, 1986.

les dones van quedar limitades a serveis auxiliars, sense trepitjar les primeres línies del front. Sigui com sigui, cal afegir que la pel·lícula acaba amb la mort de Tchapaiev –un heroi soviètic que opta per la lluita armada per defensar l'ideal col·lectivista del comunisme enfront de la reacció blanca– i el seu lleial lloctinent Petka en un riu, quan fugien dels blancs. Amb aquests antecedents, va resultar inviable l'amor entre Anna i Petka, una parella de joves soldats que van supeditar els seus sentiments a la causa comunista i que així van esdevenir modèlics per a la joventut internacionalista.⁶¹

A l'hora de referir-nos al cinema soviètic, s'ha de tenir en compte que va gaudir d'una gran acceptació entre el públic català, en un moment en què l'estètica –i per extensió, l'art en general– assumia un component social i alhora abandonava la consigna de l'art per l'art, considerada com una proposta burgesa i reaccionària. De fet, es pot establir una trilogia integrada per les pel·lícules següents: *El cuirassat Potemkin*, el film d'Eisenstein que data de 1925 sobre un episodi revolucionari dels mariners de l'any 1905 i que va servir per commemorar el vigèsim aniversari d'aquell aixecament que va ser finalment reprimat; *El camí de la vida*, la primera pel·lícula sonora soviètica de Nikolai Ekk que data de 1931 i aborda la temàtica de la reeducació dels joves desvagats que pul·lulen per les ciutats i cometien petits furtus; i, finalment, *Tchapaiev*, el film suara esmentat. Paga la pena explicar que segons els registres que Pere Vigués va anotar, abans d'anar al front a lluitar en favor de la República, que el cine-club Avançada de Terrassa, les havia programat pocs abans de l'esclat del sollevament de Franco. En concret, *Tchapaiev* va ser exhibida el 3 de juny de 1936, *El cuirassat Potemkin* el 22 de maig de 1936, *El camí de la vida* el 5 de desembre de 1933, mentre que el 28 de gener de 1936 s'havia passat el documental *Rússia esportiva*, 1936.⁶² Com a corollari del que exposem, es pot afegir que el cinema rus també va ser acceptat i aplaudit pel moviment anarcosindicalista català.⁶³

Vist des d'aquest prisma, es fa palès que l'experiència soviètica no només plàstica i literària, amb referents com Gorki, sinó també política i social

⁶¹ DE LA ARADA, R., SÁNCHEZ MARGALEF, F. i VILANOU, C. «Joventut i cinema: Entre l'adoctrinament ideològic i la rebel·lia. Tres models: L'URSS, l'Alemanya nazi i els Estats Units». *Ars Brevis*, núm. 28 (2022), pàg. 275-307.

⁶² VIGUÉS, P. *Assaig sobre literatura catalana (del 1900 a la guerra civil), amb quatre contes socials*, Terrassa, Rimeba, 1985, pàg. 148-149.

⁶³ PEDRET OTERO, G. «La recepció del cinema soviètic en l'obrerisme català: el cas de l'anarcosindicalisme», a MAYAYO, A., RÚA, J. M. i SEGURA, A. (eds.). *Centenari de la Revolució russa, 1917-2017*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2018, pàg. 443-453.

ja havia despertat l'atenció del públic català, de manera que amb aquest panorama sembla lògic que també es detecti un rerefons comunista en les Brigades Internacionals, tot i la presència d'elements anarquistes, socialistes i militants del POUM com George Orwell amb el seu *Homenatge a Catalunya* (1938).⁶⁴ Endemés, cal tenir en compte que l'imaginari de la Revolució Soviètica, tal com Josep Puigsech ha emfasitzat, va deixar la seva petja durant la Guerra Civil, sobretot a partir de la commemoració del dinovè aniversari de la Revolució que es va celebrar el 7 de novembre de 1936. Igualment, la presència d'un líder revolucionari de primera hora com Vladimir Antonov Ovsenko, en la condició de representant soviètic a Barcelona, va afavorir aquella celebració fins el punt que –com Puigsech recorda– «la Revolució russa era concebuda com a vàlvula d'agitació i propaganda per a la resistència republicana», una realitat que lògicament devia deixar la seva petja entre els membres de les Brigades.⁶⁵

Al seu torn, convé indicar que Ovsenko va visitar l'Escola Popular de Guerra que es va posar en marxa a Catalunya, amb presència de joves nacionalistes, bona part procedents de la FNEC (Front Nacional d'Estudiants de Catalunya), i en col·laboració amb militants de la CNT, en una fusió d'elements nacionalistes i sindicalistes, que segons recorda Raimon Galí va ser enaltida pel cònsol rus que es va dirigir als presents en francès. «Ens explicà que el dia anterior havia visitat Montserrat, símbol de la nostra terra, i també algunes històries seves sobre la presa del palau d'Hivern de Leningrad».⁶⁶ Segons Galí, l'entesa entre nacionalistes i sindicalistes, amb el suport del cònsol soviètic, va ser trencada per les maniobres de García Oliver. De fet, Galí censura el paper de la FAI que va ser una causa indirecta de la derrota republicana, en malmetre i dificultar la col·laboració entre els components procedents del camp nacionalista i els de la CNT. Sigui com sigui, i segons el que Josep Puigsech assenyala, les celebracions de la Revolució Soviètica van anar a la baixa l'any 1937 i, sobretot, el 1938, quan la derrota republicana ja començava a fer-se visible i els brigadistes ja havien abandonat el territori

⁶⁴ ORWELL, G. *Homenatge a Catalunya*. Introducció de Lionel Trilling, Barcelona: Destino, 2010.

⁶⁵ PUIGSECH FARRÀS, J. «El imaginario de la Revolución rusa en la Guerra Civil española», a ANDRADE, J. i HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, F. (eds.). 1917. *La Revolución rusa cien años después*. Madrid: Akal, 2017, pàg. 406. Per aprofundir en la qüestió es pot veure, del mateix autor: *La revolución rusa i Catalunya*, Vic: Eumo, 2017.

⁶⁶ GALÍ, R. *Memòries*, Barcelona: Proa, 2004, pàg. 80.

espanyol després de la seva desfilada pels carrers de Barcelona el 28 d'octubre de 1938.

Gràcies al rigorós i documentat treball del SIDBRINT, que M. Lourdes Prades lidera amb el suport de diferents persones, entre les que podem esmentar Ramon Naya, es capta el sentit del que representava formar part d'un exèrcit popular que anava més enllà d'agafar un fusell o una metralladora, perquè cada brigadista aportava un compromís polític personal en la defensa de la llibertat en contra del totalitarisme feixista.⁶⁷ En l'univers brigadista van confluïr comunistes, socialistes i anarquistes i, fins i tot trotskistes, i així es va configurar un col·lectiu un xic heterogeni des del punt de vista ideològic però bé que les empreses educatives i culturals recorden, si més no amb la presència de Comissaris polítics, les tàctiques i estratègies de procedència soviètica. De pas, cal destacar que l'Exèrcit Roig va desenvolupar una important activitat propagandística a través dels Comissaris per tal d'eleva i mantenir la moral de la tropa abans i durant el combat, tal com es desprèn de la descripció que Curzio Malaparte fa en el llibre *El Volga neix a Europa*, en els inicis de l'operació Barba-roja quan els estols de la Wehrmacht van atacar la Unió Soviètica el 21 de juny de 1941.⁶⁸ No en va, Malaparte va descriure amb cura i precisió com els russos abandonaven les posicions davant de l'avanç alemany, alhora que hom pot entreveure com i de quina manera els Comissaris (amb discos amb cançons patriòtiques i discursos polítics) havien mantingut la moral dels soldats fins al darrer moment, en un retrocés que no té res a veure amb l'acció de terra cremada. No debades, els soviètics no destruïen les màquines perquè pensaven reconquerir aquelles posicions i recuperar els materials abandonats.

Precisament per això, tampoc podem passar per alt que la documentació que el SIDBRINT ha pogut recuperar s'ha localitzat en el *Russian State Archive of Socio-Political*, un fet que indica que va ser recollida per elements comunistes. Tot fa pensar, doncs, que l'experiència de les Brigades Internacionals es devia afegir als fons espellucats d'altres conflictes bèl·lics protagonitzats pels soviètics, ja fos la guerra civil russa contra els blancs (1917-1923) o la guerra russo-polonesa (1919-1921). En definitiva, l'experiència de les Brigades Internacionals va contribuir a ampliar els coneixements militars soviètics, dels quals l'Exèrcit Roig es va beneficiar després d'acumular en pocs anys diversos assaigs i tempteigs que van propiciar que derrotés al tercer Reich,

⁶⁷ NAYA ORTEGA, R. i PRADES ARTIGAS, M. L. *Hablamos diferentes idiomas, pero una misma lengua. Multilingüismo y pedagogías en las Brigadas Internacionales*, Cádiz: Universidad de Cádiz, 2023.

⁶⁸ MALAPARTE, C. *El Volga nace en Europa*, Barcelona: Tusquets, 2015.

hereu del militarisme del Segon Imperi dels Hohenzollern, tot i que militars com Claus von Stauffenberg –que va liderar l’atemptat contra Hitler el 20 de juliol de 1944– han esdevingut referents de l’actual Unió Europea.⁶⁹

Per tant, podem dir que l’experiència de les Brigades Internacionals –tot i la seva retirada a les acaballes del mes de setembre de 1938, amb la posterior derrota militar de la Segona República espanyola– es troba en un punt intermedi, atès que d’una banda recull la iniciativa cultural derivada de la Revolució Soviètica, i, de l’altra, la seva experiència va ser d’utilitat per a l’Exèrcit Roig, quan aquest es va enfrontar a les divisions de Hitler. Com ja hem apuntat, la Revolució Soviètica va portar a terme una activa campanya d’agitació i propaganda, en què va utilitzar mitjans com el cinema, una nova instància en aquell context per despertar la consciència comunista entre el poble i frenar les manifestacions egoïstes i personalistes dels propietaris (*kulaks*), sobretot després de l’assaig de la NEP (Nova Política Econòmica) i la posada en marxa del primer pla quinquennal (1928-1932). Recordem que per tal d’il·lustrar les persones il·letrades la Revolució Soviètica va promoure el cartellisme com instància educadora, alhora que en els primers moments de la Revolució hi havia informadors al carrer per orientar les persones que no sabien llegir.

Com és lògic, la Revolució Soviètica també va recórrer a la ràdio que, com bé recorda Viktor Klemperer, va anunciar la Revolució Soviètica en una al·locució dirigida «A tothom». Dit això, hem de fer notar que únicament amb aquesta filosofia de dirigir-se «A tothom» es podria aconseguir allò que va dir Lenin i que Klemperer considera l’eix vertebrador del nou humanisme proletari d’ascendència comunista i que afecta a totes les persones, sense cap mena de restricció. Si a *Cultura* (1946) Klemperer anota que «qualsevol minyona ha de capaç de governar el país» (pàg. 109), a *El vell i el nou humanisme* (1953) ho rebla de la següent manera:

«Tothom és cridat a participar en l’Estat socialista. Lenin sap que només està capacitat per participar en el govern aquell que posseeix formació, pensament crític i coneixement. La seva cèlebre frase segons la qual una criada hauria de ser capaç de fer la feina d’un ministre de l’Estat soviètic pressuposa, sens dubte, una maquinària estatal senzilla

⁶⁹ HOFFMAN, P. *Claus von Stauffenberg: la biografia del home que atemptà contra Hitler*, Barcelona: Destino, 2009.

i fàcil de comprendre; però, principalment, o com a primera condició, requereix una formació adient de la criada».⁷⁰

Amb la voluntat de participar de la cultura del nou humanisme proletari, inherent al programa pedagògic de les Brigades Internacionals, podem afegir que els murals ja s'havien utilitzat amb èxit en la revolució mexicana (1910-1920). Per això, no estranya que els brigadistes també utilitzessin aquest recurs més encara si tenim en compte que les tècniques Freinet –que promouen l'ús de la impremta– tenien una gran acollida entre els nuclis comunistes, amb mestres ben significatius com la Dolors Piera –la primera dona regidora a l'Ajuntament de Barcelona pel PSUC (1937-1939)–⁷¹ i el grup *Batec*. No per atzar, les tècniques Freinet fomenten el treball cooperatiu, quelcom inherent a la mentalitat brigadista que així potenciava la participació col·lectiva a través d'una pedagogia visual que combinava la lletra amb la imatge. Fet i debatut, diversos mestres com l'Andreu Nin van abraçar la causa comunista, per bé que el líder del POUM –que coneixia l'esperanto– va ser víctima de les tàctiques estalinistes.⁷² Per altra part, potser sigui oportú recordar que Frederica Montseny, primera dona que va ocupar un ministeri a l'estat espanyol durant el període del 4 de novembre de 1936 al 17 de maig de 1937, en ser responsable de la cartera de Sanitat i Assistència Social, no va assistir mai a l'escola, atès que va ser formada pels seus progenitors, ambdós mestres, la Soledad Gustavo i Joan Montseny, més conegut pel pseudònim de Federico Urales. Al capdavant, l'ofici de mestre i el compromís polític i social –ja sigui comunista, llibertari, socialista o trotskista– forneix una constant de la nostra tradició pedagògica més recent, que va ser vivificada per l'ideal del jove combatiu, inspirat en el model del *Komsomol*, que troba un referent de primer ordre en les Brigades internacionals.

⁷⁰ KLEMPERER, V. *Cultura. El vell i el nou humanisme*, Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2019, pàg. 129.

⁷¹ CAÑELLAS, C. i TORÁN, R. *Dolors Piera, mestra, política i exiliada*, Barcelona: Publicacions Abadia de Montserrat-Institut Municipal d'Educació, 2003.

⁷² NIN, A. *Textos de pedagogia i literatura*, Edició a cura de Pelai Pagès, Calafell: Llibres de Matrícula, 2008.

5. A TALL DE CLOENDA

Al llarg d'aquest article, hem intentat posar de manifest que, malgrat les proclames en favor de la pau i l'harmonia entre els éssers humans, la guerra ha estat una constant històrica que ha mobilitzat els joves d'arreu del món, especialment a partir de la instauració del servei militar obligatori. És obvi que des de la pedagogia es va fer molt per contrarestar aquest ideari bel·ligerant entre els infants amb iniciatives com l'Escola Nova, on ressonaven les veus pacifistes d'autors com Lleó Tolstoi amb els seus contes sorgits dels mugics russos, les propostes pacifistes de Romain Rolland que arrenquen de la Gran Guerra i novel·les com *Res de nou a l'Oest* (1929) d'Eric Maria Remarque que a Catalunya va circular a bastament. En aquest sentit, l'any 1935 –poc abans de l'esclat de la Guerra Civil– va aparèixer un volum amb el títol *Una generació destruïda per la guerra*, que incloïa narracions extretes de la famosa novel·la, amb traducció directa de l'alemany de Joan Alavedra.⁷³

En segon lloc, hem volgut ressaltar les relacions entre guerra, llengua i joventut, que en el context de les Brigades Internacionals va donar lloc a una experiència multilingüística gens menyspreable i que la pedagogia ha de tenir ben present, més encara si es té en compte que es va produir en condicions límits com és una guerra i amb l'horitzó d'un ideal de joventut –que en l'òrbita de la Revolució Soviètica de 1917– buscava la concòrdia entre els joves de tot el món. No cal dir que aquells joves foren moguts per un nou humanisme que Viktor Klemperer va sistematitzar i que s'allunyava de les expectatives anteriors, o, el que és el mateix, de l'humanisme renaixentista, del neohumanisme germànic (1780-1830) i, nogensmenys, de les propostes humanistes –una mena de tercer humanisme– de l'època d'entreguerres (1919-1939), forjat a redós de les ciències de l'esperit, una època que va donar autors com Werner Jager amb la seva reconeguda *Paideia*, una obra que es va començar a publicar l'any 1934. En aquella conjuntura històrica, situats en la lluita contra el feixisme, Klemperer apostava en favor d'un nou humanisme des d'un horitzó social de camaraderia entre els joves de tot el món. En síntesi, es tractava d'una rèplica del crit «Proletaris de tot el món, uniu-vos» que s'atribueix a la socialista francesa Flora Tristan i que, a través del marxisme es va incorporar amb diferents llengües, sis només l'any 1936, que es van ampliar posteriorment a setze, a l'escut de la Unió Soviètica.

⁷³ REMARQUE, E. M. *Res de nou a l'Oest. Una generació destruïda per la guerra. Narracions d'escenes viscudes per un soldat Alemany*, Edició de Joan Alavedra. Barcelona: Clarasó, 1935.

En fi, resulta fàcil entendre que els brigadistes internacionals –molt d’ells russos, amb una preparació tècnica excel·lent– van lluitar al costat dels soldats republicans, catalans i espanyols, de manera que es van establir entre ambdós col·lectius llaços de companyonia i amistat. Al cap i a la fi, els brigadistes –d’un cens d’uns trenta-cinc mil es calcula que entre nou i deu mil van perdre la vida en la Guerra Civil– compartien uns sentiments de pertinença a un món que devia estar unit per la força de la fraternitat universal i la lluita per les llibertats, que el feixisme i el nazisme volien arrabassar. Aquella va ser, doncs, una joventut que per damunt de les dificultats lingüístiques per a la comunicació oral, compartia un ideari d’agermanament i uns anhels polítics que malauradament no van poder triomfar. Primer la retirada dels brigadistes a la tardor de 1938, i després la derrota militar amb l’exili posterior, va fer inviable la victòria de la República. En acomiadar-se de les Brigades, Dolores Ibárruri, la Passionària, va expressar el desig que tornessin, quan l’olivera de la pau hagués florit i, de fet, el parlament espanyol va atorgar la ciutadania espanyola a tots aquells brigadistes que eren vius encara l’any 1996 (Reial decret de 19 de gener de 1996), per bé que havien de renunciar a la seva nacionalitat d’origen. Aquesta condició va ser eliminada per l’article 18 de la llei 52/2007 de la Memòria històrica, de data 26 desembre (BOE de 27 de desembre de 2007) i ratificada en l’article 33 de la llei 20/2022, de 19 d’octubre (BOE de 20 d’octubre de 2022), de manera que els brigadistes des de llavors van poder sol·licitar la nacionalitat espanyola i, fins i tot, aquells descendents **«dels brigadistes que acreditin una tasca continuada de difusió de la memòria dels seus ascendents i la defensa de la democràcia a Espanya»**.

És hora de cloure aquest article, que no té altre objectiu que posar de manifest el compromís d’aquells joves voluntaris que es van desplaçar fins a Espanya per a lluitar a favor de la democràcia i la legitimitat de la Segona República. I per fer-ho van haver de salvar dificultats de tota mena com les lingüístiques, en un context límit com és el d’una contesa bèl·lica entre germans que parlaven el mateix idioma. Tenint en compte tot plegat, sembla evident que la mobilització d’aquells joves, ja fos en el front o en el cos de sanitat, revela i treu a la llum un aspecte desconegut de la nostra història recent, com va ser la diversitat lingüística, l’afany pedagògic d’entendre’s i la voluntat de germanor entre tots, ja fossin autòctons o brigadistes. Aquell fou, com altres projectes de la història de la humanitat, un somni, una quimera, una utopia, que emfasitza que malgrat les diferències de tot tipus (llengua, ètnia, cultura, religió, etc.) la Humanitat és sempre una i, el que no és menys important, que la lluita per la llibertat és una de les tasques més nobles i justes

que pot endegar el gènere humà i que troba en la joventut uns dels seus actors més significatius, fins el punt de morir per un ideal com va passar amb els brigadistes de la Guerra Civil.

Universidad, juventud y compromiso social: Una mirada histórico-crítica sobre la tercera misión de la educación universitaria¹

University, youth and social engagement: A historical-critical analysis about the third mission of higher education

Paolo Scotton

p.scotton@ub.edu

Universitat de Barcelona (Espanya)

Àngel Pascual Martín

apascual@ub.edu

Universitat de Barcelona (Espanya)

Data de recepció de l'original: 22-12-2023

Data d'acceptació: 06-03-2024

RESUMEN

El presente artículo estudia la evolución del concepto de compromiso social por parte de la juventud universitaria a partir del debate sucesivo a la II Guerra Mundial hasta la actualidad. En particular, el texto analiza, en perspectiva internacional e intergeneracional, algunas de las principales aportaciones teóricas que han contribuido a la

¹ La recerca que ha donat lloc a aquests resultats ha estat finançada per l'Institut Català Internacional per la Pau (ICIP). Projecte titulat "D'un jovent per a la guerra a un jovent per a la pau. Moviments juvenils i educació (1914-2022). Passat, present i futur" (ICIP019/22/000018).

definición de la misión social de la educación universitaria. Lo hace tomando como punto de partida el momento en el que se consolidan, desde el punto de vista histórico y político, los dos fenómenos de universalización e internacionalización de la Universidad. De esta forma, a través de un análisis histórico-crítico de las diferentes definiciones y reflexiones acerca del compromiso social del estudiantado universitario, el artículo pone en cuestión el actual paradigma de la tercera misión universitaria, la cual, cada vez más, se concibe únicamente como una forma de responsabilidad para con la consecución de una Universidad más sostenible.

PALABRAS CLAVES: Universidad, Compromiso Social, Historia de la Universidad, Juventud, Sostenibilidad

RESUM

Aquest article estudia l'evolució del concepte de compromís social per part de la joventut universitària a partir del debat successiu a la II Guerra Mundial fins a l'actualitat. En particular, el text analitza, en perspectiva internacional i intergeneracional, algunes de les principals aportacions teòriques que han contribuït a la definició de la missió social de l'educació universitària. Ho fa prenent com a punt de partida el moment en el qual es consoliden, des del punt de vista històric i polític, els dos fenòmens d'universalització i internacionalització de la Universitat. D'aquesta forma, a través d'una anàlisi historicocrítica de les diferents definicions i reflexions sobre el compromís social de l'estudiantat universitari, l'article posa en qüestió l'actual paradigma de la tercera missió universitària, la qual, cada vegada més, es concep únicament com una forma de responsabilitat envers la consecució d'una Universitat més sostenible.

PARAULES CLAU: Universitat, Compromís Social, Història de la Universitat, Joventut, Sostenibilitat

ABSTRACT

This article studies the evolution of the concept of social commitment on the part of university youth from the post-World War II debate to the present day. In particular, it analyses, from an international and intergenerational perspective, some of the main theoretical contributions that have marked the definition of the social mission of higher education. It does so by taking as a starting point of the study the

moment in which the two phenomena of universalization and internationalization of the University started to consolidate, both from a historical and political point of view. Thus, through a historical-critical analysis of the different definitions and reflections on the social commitment of university students, the article questions the current paradigm of the third university mission. A paradigm that is increasingly conceived as an overall commitment toward the achievement of a more sustainable University.

KEYWORDS: University, Social Commitment, History of University, Youth, Sustainability

I. INTRODUCCIÓN

En su famosa *Misión de la Universidad*, hace casi un siglo, el filósofo José Ortega y Gasset definía la institución universitaria como aquel lugar en el que «reciben la enseñanza superior casi todos los que en cada país la reciben». Como correspondía al espíritu de los tiempos, el grupo de población al que se refería Ortega estaba compuesto principalmente de «hijos de clases acomodadas», aunque ya empezaba a vislumbrarse con cada vez más claridad, en la España de los años 30, la apertura de tal institución a un número creciente de personas provenientes de todas las clases sociales. Se trataba de la cuestión definida por Ortega como la inclusión de «los obreros en la Universidad».² De hecho, fue propiamente el problema de «universalizar la Universidad» en el contexto de la naciente sociedad de masas lo que constituyó el punto de partida de su propuesta de reforma universitaria dirigida a la educación del «hombre medio»³.

El ensayo de Ortega, por lo menos dentro de la literatura científica iberoamericana, sigue considerándose como un documento prodrómico para

² ORTEGA Y GASSET, J. *Misión de la Universidad. Obras Completas*, Madrid: Taurus, 2004-2010, p. 535.

³ SCOTTON, P. «Educazione alla vita politica: individuo e società nel pensiero di José Ortega y Gasset, a partire dalle Meditaciones del Quijote (1914)», *History of Education and Children's Literature*, vol. 9, núm. 2 (2014), pp. 603-621; RUMAYOR, M. «Aspectos de Ortega y Gasset en la formación de ciudadanos». *Revista Complutense de Educación*, vol. 27, núm. 2 (2016), pp. 741-756.

la definición de la «tercera misión» de la enseñanza universitaria.⁴ Esto es, para la comprensión de su misión social. En palabras del filósofo madrileño:

La Universidad tiene que estar también abierta a la actualidad; más aún: tiene que estar en medio de ella, sumergida en ella [...]. De este modo no será una institución solo para estudiantes, un recinto ad *usum delphini*, sino que, metida en medio de la vida, de sus urgencias, de sus pasiones, ha de imponerse como un *poder espiritual* superior a la Prensa, representando la serenidad frente al frenesí, la seria agudeza frente a la frivolidad y la franca estupidez.⁵

Sirva esta somera referencia a la obra orteguiana para plantear de entrada cuatro cuestiones básicas de gran relevancia para poder analizar y entender la relación entre Universidad, juventud y compromiso social.

En primer lugar, el planteamiento orteguiano enuncia un hecho fundamental. Este es, que las universidades son espacios específicamente concebidos para la formación de aquellas jóvenes generaciones que pretenden llegar a desenvolverse en sociedad optando a tener en ella un rol protagonista. En otras palabras, la Universidad moderna ha sido entendida, y sigue siéndolo, como una de las principales herramientas para el mantenimiento, la promoción y la mejora del capital humano y social.

El texto de Ortega subraya también el hecho que la extensión del conjunto de jóvenes estudiantes haya ido cambiando de forma considerable a lo largo del último siglo. Aunque en los años sucesivos a la redacción de la *Misión* la Universidad española padeció una significativa involución de tendencia en el acceso a los estudios universitarios, en general, posteriormente al retroceso que afectó a las jóvenes generaciones europeas con el estallido del conflicto bélico, y en particular desde la generación del *baby boom*, las puertas de la Universidad se han ido abriendo a lo largo y ancho para un público cada vez más amplio⁶. Así, con el paso del tiempo, y a partir en especial de los años

⁴ Véase, a mero título de ejemplo, la reciente contribución de GARROCHO SALCEDO, D. «La universidad como propósito. Una misión para nuestra institución», *Teoría de la Educación. Revista Interuniversitaria*, núm. 34, vol. 2 (2022), pp. 43-61.

⁵ ORTEGA Y GASSET, J., *op.cit.*, p. 568.

⁶ Este fenómeno, de repentina expansión cuantitativa de la población universitaria, ocurrió en muchos países del entorno europeo a partir de finales de los años 60 y de la primera mitad de los años 70. En el caso español, esto se apreció con mayor evidencia en los años posteriores a la caída del régimen franquista. Véase en particular GARCÍA DE LEÓN, M. A. y GARCÍA DE CORTÁZAR, M., «Universidades y universitarios (1970-1990)». *Revista de Educación*, (1992), pp. 89-107 y PÉREZ GARCÍA, F. y SERRANO MARTÍNEZ, L. (eds.), *Universidad, universitarios y productividad en España*, Bilbao: Fundación BBVA, 2012.

sesenta del siglo pasado, ha ido progresivamente aumentando ese proceso de universalización de la Universidad que Ortega ya prefiguraba en su tiempo. Como consecuencia de esto, actualmente, en España alrededor de la mitad de la población comprendida entre los 24 y 34 años ha podido gozar de instrucción superior.⁷

La tercera cuestión que plantea el texto de Ortega tiene que ver con la participación de la juventud en la vida universitaria, como un aspecto particular de la llamada tercera misión de la misma. Es decir, más allá de la docencia y la investigación, la capacidad de la institución universitaria para abrirse a la sociedad ejerciendo sobre ella una función de orientación. En particular, la cuestión que se plantea es si y en qué medida la juventud universitaria es una mera receptora, o, por el contrario, un agente activo y participativo en la definición y difusión de un sistema de valores sociales.

Finalmente, el cuarto punto concierne la definición del *poder espiritual* ejercido por la Universidad. Como recuerda el texto orteguiano, cada sistema de valores sociales está en un perenne proceso de redefinición. Se trata entonces de comprender cuál es la misión social que la universidad asume o que se le asigna, para poder así entender hacia donde apunta en la actualidad su compromiso para con el bien común.

A partir de estas consideraciones, el presente artículo ofrece una mirada histórico-crítica acerca de la tercera misión de la Universidad, atendiendo particularmente al papel de la participación juvenil en su definición y difusión. Para ello, se procede, en primer lugar, a (1) tratar de comprender lo que se espera actualmente de las instituciones universitarias de cara a la formación de las jóvenes generaciones. Sucesivamente, (2) se analizará qué se entiende hoy en día por «compromiso social» de la institución universitaria y, en consecuencia, de la juventud que la conforma. A partir del esclarecimiento de estos dos asuntos previos se pasará a cuestionar el alcance de tal compromiso social, (3) comparando este concepto con el que caracterizó a las universidades en los primeros años de expansión de su proceso de universalización e internacionalización. De esta forma será posible identificar (4) dos concepciones opuestas que permiten entender el diferente significado que asume la participación juvenil en relación al compromiso social de la universidad.

⁷ OCDE, *Education at a Glance 2023 OECD Indicators*, Paris: OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/e13bef63-en>.

2. LO QUE SE ESPERA ACTUALMENTE DE LA UNIVERSIDAD

Para comprender qué se espera actualmente de la institución universitaria, es decir, de la que se considera su tercera misión, es necesario partir de los criterios que, a día de hoy, se utilizan para discriminar su mayor o menor grado de bondad. Como es bien sabido, junto con la progresiva universalización de la educación superior recogida anteriormente, a lo largo del siglo xx las Universidades han pasado también por un progresivo proceso de internacionalización⁸. Concentrándonos tan solo en las últimas dos décadas, es posible observar como este proceso ha conllevado, a nivel global, dotar a los ránquines universitarios de una importancia cada vez mayor a la hora de definir la calidad de tales instituciones. Todas las personas implicadas en el mundo universitario los conocen y se guían por ellos. Lo hacen los jóvenes cuando tienen que elegir, sea por un período de tiempo limitado o para toda una carrera universitaria, en qué centro de enseñanza gastar su dinero y su tiempo, en muchos casos, y cada vez más a menudo, mirando también fuera del contexto local, fuera de los confines nacionales. Lo hace también el profesorado, para medirse, para tomar decisiones en sus ambiciones de carrera, de crecimiento profesional. Además, los ránquines sirven de referencia y herramienta indispensable para las propias universidades, que, en base a la posición que ocupan en ellos, son capaces de atraer no solo matrículas, sino también financiación, personal, proyectos, lo que termina consolidando circularmente su reputación y su liderazgo en estos ránquines.

Es a partir de ellos, pues, que se ha ido forjando una axiología con respecto al concepto actual de «buena universidad». Si se toman en cuenta algunos de los ránquines internacionales más populares, es decir, el *QS World University Ranking*,⁹ el *Times Higher Education World University Rankings*,¹⁰ y el *Academic Ranking of World Universities*,¹¹ es posible resumir estos criterios, de forma esquemática, en cuatro categorías básicas: a) La reputación de las universidades con respecto a la calidad de la docencia y la ratio entre profesorado y alumnado; b) La calidad de la investigación en términos de

⁸ DE WIT, H. y MERKX, G., «The History of the Internationalization of Higher Education», en DEARDORFF, D.K., DE WIT, H., LEASK, B. y CHARLES H. (eds.). *The Handbook of International Higher Education*. New York: Routledge, 2022, pp. 23-52.

⁹ <https://www.topuniversities.com/qs-world-university-rankings>.

¹⁰ <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings>.

¹¹ <https://www.shanghairanking.com/rankings/arwu>.

producción científica, con particular atención hacia las publicaciones de impacto; c) La internacionalización del estudiantado, del profesorado y del personal administrativo; d) La transferencia del conocimiento al tejido socio-económico que rodea la institución universitaria, incluyendo su capacidad para ofrecer salidas laborales y contribuir a la innovación industrial.

El orden en que se presentan estos cuatro criterios refleja la ponderación que siguen generalmente estos ránkines, atribuyéndoles de mayor a menor peso. El compromiso social que se espera de la universidad, en esta visión, queda, como puede observarse, relegado al cuarto aspecto mencionado. A partir de esta consideración es posible afirmar que lo que se espera que sea la juventud universitaria en la actualidad es una generación de futuros líderes económicos, decisores políticos y ciudadanos, cuya etapa universitaria debería servirles para desarrollar actitudes personales y competencias técnicas que les permitan vivir y trabajar con éxito dentro de una economía capitalista globalizada.¹²

3. EL COMPROMISO SOCIAL DE LA UNIVERSIDAD EN LA ACTUALIDAD

Focalizando la atención en este cuarto criterio cabe destacar cómo, en particular durante los últimos años, los ránkines internacionales hayan ido añadiendo otro término a su vocabulario, el de la *sostenibilidad*. Se trata de un concepto que ha ido adquiriendo también creciente relevancia desde la crisis sanitaria derivada de la pandemia producida por la COVID-19.¹³ Este término constituye en la actualidad el eje vertebrador de lo que suele definirse como el compromiso social de las instituciones universitarias.¹⁴ De hecho, bajo el lema del desarrollo sostenible se intenta ofrecer una salida a la última grande propuesta internacional formulada con el fin de orientar lo que se supone que debería ser un cambio hacia una sociedad mejor, es decir, los ODS

¹² GIROUX, H. *Neoliberalism's War on Higher Education*, Chicago: Haymarket, 2014; McCOWAN, T. «Should universities promote employability?». *Theory and Research in Education*, vol. 13, núm. 3 (2015), pp. 267-285; CORBETT, S. y WALKER, A. «Between Neoliberalism and Nationalist Populism: What Role for the 'European Social Model' and Social Quality in Post-Brexit Europe?», *Social Policy and Society*, núm. 18 (2019), pp. 93-106; ERIKSON, M. y ERIKSON, M. «Learning outcomes and critical thinking – good intentions in conflict». *Studies in Higher Education*, vol. 44, núm. 12 (2019), pp. 2293-2303.

¹³ MARTÍN-BLANCO, C., ZAMORANO, M., LIZÁRRAGA, C. y MOLINA-MORENO, V. «The Impact of COVID-19 on the Sustainable Development Goals: Achievements and Expectations», *International Journal of Environmental Research and Public Health*, núm. 16266 (2022).

¹⁴ ALBA, D. «Hacia una fundamentación de la sostenibilidad en la educación superior», *Revista Iberoamericana de Educación*, vol. 73, núm. 1 (2017), pp. 15-34.

2030.¹⁵ Si se observa más en detalle en qué consiste este criterio, se aprecia que se compone principalmente de dos aspectos: por un lado, se subraya la importancia del compromiso para un desarrollo económico compatible con la preservación del medioambiente; por el otro, se desemboca en una forma de transferencia que, sin alejarse demasiado de la perspectiva mercantilista de los ránquines anteriores, integra también algunas cuestiones más relacionadas con aspectos ideológicos y axiológicos, como por ejemplo la igualdad de género. A continuación, se presentan las subcategorías que enmarcan este concepto con respecto a uno de los ránquines más populares antes mencionados.

Category	Metric	SDG	Paper threshold per SDG*	
Environmental Impact	Research Impact into SDGs for Sustainable Research	SDG 7	99	
		SDG 11	63	
		SDG 12	40	
		SDG 13	40	
		SDG 14	14	
		SDG 15	24	
Social Impact	Research Impact into SDGs for Equality	SDG 5	11	
		SDG 10	27	
	Research Impact into SDGs for Education	SDG 4	35	
		Research Impact into SDGs for Employment and Opportunities	SDG 8	46
			SDG 9	71
	SDG 16		23	
	Research Impact of SDGs for Quality of Life	SDG 1	10	
		SDG 2	20	
		SDG 3	219	
		SDG 6	36	

Tabla 1. QS World University Ranking – Sustainability

¹⁵ ONU. El camino hacia la dignidad para 2030: acabar con la pobreza y transformar vidas protegiendo el planeta, 2015. Recuperado de http://www.hic-gs.org/content/SGONU_A69700.pdf.

La introducción de este nuevo criterio de *sostenibilidad* lleva a una ulterior consideración. En el contexto actual, una buena Universidad, comprometida con la sociedad civil y que se hace cargo de promover valores que, utilizando una expresión orteguiana, se podrían definir como «a la altura de los tiempos», tiene que ser una universidad sostenible. El término «compromiso social», en el plano discursivo actual, resulta ser una expresión sinónima de «compromiso con la consecución de los ODS». Lo que cabe destacar es que, como ya ha sido subrayado por otros autores,¹⁶ de esta forma, el compromiso de la Universidad con la sociedad no viene a ser el fomento de un pensamiento responsable por parte de unos ciudadanos globales que se plantean cuestiones generales acerca de los valores y del modelo de convivencia social que imaginan y desean. Al contrario, implica, directamente y de forma irreflexiva, es decir, excluyendo un debate previo sobre las cuestiones paradigmáticas, que desde la Universidad hay que llevar a cabo acciones a favor de un desarrollo económico más sostenible y respetuoso. Como afirma contundentemente Tania Alonso-Sainz, en la lógica de la educación para el desarrollo sostenible:

El cuidado por el mundo está enmarcado en términos instrumentales, con los que estamos transmitiendo nuestra noción particular de mundo futuro que la próxima generación ha de construir. De este modo, en vez de transmitir el mundo presente para que sea renovado de una manera no prevista por nosotros, se transmite el mundo futuro que el educador ya se ha apropiado, por la adjetivación de la educación, de manera que esta se convierte en un instrumento para nuestros fines externos a la educación.¹⁷

Sin entrar a discutir la corrección o el valor intrínseco de los ODS, la cuestión fundamental que se plantea a partir de esta consideración es que a través de esta tecnificación del compromiso social y de su estandarización a nivel local e internacional, sencillamente se imposibilitan otros planteamientos, y se excluye la posibilidad de definir otras finalidades en relación con el carácter formativo que debería tener la educación universitaria.

¹⁶ SPANNRING, R. «Ecological citizenship education and the consumption of animal subjectivity», *Education Sciences*, núm. 9 (2019), p. 41; KOPNINA, H. «Education for the future? Critical evaluation of education for sustainable development goals», *The Journal of Environmental Education*, vol. 51, núm. 4 (2020), pp. 280-291.

¹⁷ ALONSO-SAINZ, T. «Educación para el desarrollo sostenible: una visión crítica desde la Pedagogía». *Revista Complutense de Educación*, vol. 32, núm. 2 (2021), pp. 249-259, en particular p. 254.

Desde un punto de vista metodológico y organizativo, esta manera de concebir el compromiso social de la Universidad implica, a su vez, una progresiva institucionalización de la participación por parte del estudiantado y del profesorado. Su compromiso, en este sentido, se ve cada vez más reducido al desarrollo de actividades dirigidas a la promoción de la sostenibilidad, por lo que el compromiso social de la institución universitaria se vincula a la necesidad de transformar el conocimiento en un valor social y/o económico tangible dentro de este marco general.¹⁸ De aquí la fortuna de algunas metodologías que se consideran más apropiadas para la consecución de este objetivo.¹⁹ En virtud de esta dinámica, los conceptos de *participación* y de *compromiso social* en el ámbito universitario se ven reducidos a unos parámetros de calidad prefijados por parte de la propia institución y de los organismos internacionales responsables de su evaluación, apuntando hacia la construcción de una economía global que plantea la implementación de formas más eficientes de gestionar los escasos recursos a disposición.

Como consecuencia de esta nueva definición de lo que caracteriza una buena Universidad y de qué significa para una buena universidad ser socialmente comprometida, se simplifica la idea de participación y compromiso de la comunidad universitaria hasta hacer desaparecer cualquier posibilidad de reconceptualización radical y puesta en común genuina de una visión alternativa del orden existente. En otras palabras, en virtud de esta lógica parece fuera de contexto pensar en la Universidad como una institución que contribuye a la construcción de las premisas necesarias para la imaginación de nuevas utopías sociales, capaces de realizar un cambio significativo en el orden material y axiológico que caracteriza nuestro tiempo.

¹⁸ MURGA-MENOYO, M. A. «Competencias para el desarrollo sostenible: las capacidades, actitudes y valores meta de la educación en el marco de la Agenda global post-2015», *Foro de Educación*, núm. 19 (2015), pp. 55-83.

¹⁹ VÁZQUEZ, V. «El aprendizaje-servicio: una estrategia para la formación de competencias en sostenibilidad», *Foro de Educación*, núm. 19 (2015), pp. 193-212; GARCÍA-GONZÁLEZ, E., JIMÉNEZ-FONTANA, R., NAVARRETE, A. y AZCÁRATE, P. «La metodología docente como estrategia para promover la sostenibilidad en las aulas universitarias. Un estudio de caso en la Universidad de Cádiz», *Foro de Educación*, núm. 19 (2015), pp. 85-124.

4. EL COMPROMISO SOCIAL DE LA UNIVERSIDAD EN LOS ORÍGENES DE SU PROCESO DE UNIVERSALIZACIÓN E INTERNACIONALIZACIÓN

Dos fenómenos diferentes, pero concomitantes, trazan el camino de la educación universitaria a partir, en particular, de la segunda mitad del siglo xx, marcando el inicio de un proceso que sigue vigente aún en la actualidad. Estos son, por un lado, su universalización, y, por otro, su internacionalización.

Bajo el primero es posible entender la progresiva expansión de los miembros de la comunidad universitaria. Es decir, la masificación de la Universidad que va acogiendo un número cada vez creciente de jóvenes estudiantes, pasando de ser una institución para unos pocos privilegiados, a ser una institución abierta, como en la actualidad, a la mayoría de la población.

A este primer fenómeno contribuyeron diferentes factores: a nivel económico, la extensión del estado de bienestar después de la II guerra mundial;²⁰ de lo que a cultura política respecta, la reivindicación de la necesidad de construir una nueva paz democrática a través de la formación de la ciudadanía y la creación de un nuevo humanismo; y en el plano de las transformaciones sociales, la explosión demográfica que, a partir de la segunda mitad de los años 40 y durante las dos décadas siguientes, marcó el desarrollo del mundo occidental.

Con el segundo fenómeno, la internacionalización (o mundialización), se entiende aquí la creciente atención al estudio comparativo de los diferentes modelos de educación superior que, a lo largo del tiempo, ha ido derivando en la progresiva uniformidad e intercomunicación de tales sistemas y la creación de marcos comunes más o menos prescriptivos. Como en el caso de la universalización, también la internacionalización del sistema universitario ha ido expandiéndose cada vez más a partir de la II Guerra Mundial. Y esto también se ha debido a razones políticas, como la creación de organismos internacionales que tuvieron una influencia cada vez mayor en el terreno

²⁰ DE PUELLES BENÍTEZ, M. *Elementos de Políticas de la Educación*, Madrid: UNED, 2004.

educativo, como la UNESCO,²¹ o la *International Universities Association*;²² razones culturales, como el crecimiento de los estudios de educación comparada e internacional, en gran medida resultantes de la contraposición entre los dos bloques enfrentados durante la guerra fría,²³ y razones económicas, como la implementación de infraestructuras políticas y sociales que han permitido la expansión de una economía global cada vez más interconectada.

Evidentemente estos dos fenómenos tienen también una prehistoria, la cual es anterior a la segunda mitad del siglo xx. En particular, ambos fenómenos se empiezan a vislumbrar con claridad ya a partir del período de entreguerras. Sin embargo, su relevancia va aumentando en las décadas sucesivas, determinando dinámicas cuya magnitud resulta ser cualitativa y cuantitativamente incomparable respecto a momentos anteriores. Por esta razón, este análisis se centra enfáticamente en las décadas inmediatamente sucesivas a la II Guerra Mundial.

²¹ Como se puede leer en el artículo 1.1. de la Constitución de la UNESCO: “The purpose of the Organization is to contribute to peace and security by promoting collaboration among the nations through education, science and culture in order to further universal respect for justice, for the rule of law and for the human rights and fundamental freedoms which are affirmed for the peoples of the world, without distinction of race, sex, language or religion, by the Charter of the United Nations”. Esta finalidad se destaca con aún más claridad y solemnidad en el *Solemn Appeal Against the Idea that Wars are Inevitable* redactado por la UNESCO nel 1948, y a través del cual se invitaban a todos los promotores de cultura, es decir, educadores, científicos, artistas, escritores, periodistas, etc. a difundir los valores de la paz y a luchar contra la que se definía como la “pernicious idea that war is inevitable”, y evitar así que tuviera cabida “every form of thought or action which may threaten a just and lasting peace”.

²² FILIPPOV, V. «Internationalization of Universities: 70 Years of Experience», VAN’T LAND, H., CORCORAN, A. y IANCU, DC. (eds.). *The Promise of Higher Education*. Cham: Springer, 2021.

²³ Si, hasta la primera mitad de los años 50 del siglo pasado, la respuesta pedagógica a la crisis política se había identificado casi exclusivamente con la necesidad de un estudio histórico, es con la guerra fría que la atención se va desplazando con cada vez más relevancia hacia el lado de la comparativa internacional. De este deslizamiento es buen testigo uno de los más influyentes pedagogos españoles del siglo xx, es decir, Lorenzo Luzuriaga. Así, en 1951, afirmaba que: “En un momento histórico como el actual, de gran tensión política y honda crisis ideológica, en que no se ven salidas claras para nuestra vida, el estudio de la historia, y particularmente el de la historia de la educación, quizá nos pueda servir para encontrar una solución a los graves problemas del momento. Es posible, en efecto, que lo que, al parecer, no pueden lograr las medidas de la política o del gobierno, lo realice la educación”. LUZURIAGA, L. *Historia de la Educación y de la Pedagogía*. Buenos Aires: Losada, 1951. Sobre la importancia de este proceso de internacionalización en el desarrollo del pensamiento de Luzuriaga véase, en particular, SCOTTON, P. «Lorenzo Luzuriaga y el reto de la educación global», *Res Publica. Revista de Historia de las Ideas Políticas*, vol. 19, núm. 1 (2016), pp. 99-129. Sobre la eclosión de la educación comparada y la pedagogía internacional durante la Guerra Fría, ver SÁNCHEZ MARGALEF, F. y VILANOU, C., «Guerra Fría, carrera espacial y educación comparada. A propósito de George Zygmunt F. Bereday (1920-1983) y Joan Tusquets (1901-1998)», *Revista d’Humanitats*, núm. 7 (2023), pp. 124-157.

Una vez definidos los dos conceptos, y motivado el punto de partida de esta genealogía, es necesario ahora comprender qué concepto de compromiso social habría ido caracterizando la tercera misión de la institución universitaria desde que estos dos fenómenos casi concomitantes, la universalización, por un lado, y la internacionalización, por otro, empezaron a manifestarse con mayor fuerza. Para ello, a continuación, se centrará la atención en algunos estudios paradigmáticos que, en ese mismo período histórico, es decir entre las décadas de los cincuenta y setenta del siglo xx, reflexionaron directamente sobre el papel de la juventud universitaria y de su compromiso social en el mundo occidental, en una perspectiva intergeneracional e internacional.

a. La formación política de la juventud universitaria. Max Horkheimer y Jürgen Habermas

Después de la II Guerra Mundial, Alemania es sin lugar a duda el país que más necesita repensar la misión política de la Universidad a partir de un profundo replanteamiento de la conexión entre la formación superior y el compromiso socio-político de la juventud universitaria. En este contexto, Max Horkheimer (1895-1973) se encarga de ofrecer una posible respuesta a tal exigencia en ocasión del discurso de prolucción del año académico 1952-1953 en la Universidad de Frankfurt, titulado *Begriff der Bildung*. El filósofo alemán dirige significativamente la palabra a los nuevos jóvenes estudiantes universitarios, recordándoles desde el comienzo de su intervención que: «Aquellos de ustedes que comienzan hoy sus estudios harían bien en reflexionar un momento sobre lo que esperan de estos estudios».²⁴

En su prolucción, Horkheimer se centra en la misión social de la Universidad, defendiendo la necesidad de que esta sea capaz de otorgar a las jóvenes generaciones las herramientas para evitar reproducir superficialmente los ideales sociales prestablecidos. Esta peligrosa tendencia, avanzada por la progresiva industrialización y mecanización de la existencia, según él, habría hecho del proceso educativo una mera actividad de asimilación. Esto, a su vez, amenazaría, por una parte, con la enajenación de la existencia individual, y, por otra, con la adecuación social a cualquier tipo de régimen político – como quedaría demostrado por el caso reciente del totalitarismo nacionalsocialista.

²⁴ HORKHEIMER, M., *Gesammelte Schriften Band 8: Vorträge und Aufzeichnungen 1949-1973*, Frankfurt am Main: Fisher Verlag GmbH, 1985, p. 409.

En este contexto, la solución propuesta por Horkheimer consistía en superar el viejo concepto de formación universitaria, entendida como una experiencia esencialmente individual, para proveer con una experiencia comunitaria de búsqueda y construcción de una vida en común.²⁵ Su preocupación residía en particular en la experiencia formativa de los jóvenes universitarios alemanes. Estos, a su modo de ver, deberían aspirar a la construcción de vínculos de amistad con sus compañeros. Se trataba de una tarea potencialmente posibilitada, en concreto, por el propio asociacionismo juvenil:

La Universidad es un lugar donde se forjan esas relaciones y donde se forman vínculos y amistades juveniles que, a pequeña escala, anticipan la esencia de la sociedad tal y como un día se configurará a gran escala como la sociedad correcta. Creo que el deseo de unos lazos tan auténticos, si se quiere utópicos, que está profundamente relacionado con el de una verdadera educación, forma parte de la pretensión que traen aquí, y espero de todo corazón que se cumpla para ustedes.²⁶

En sus palabras, debía de tratarse de una unión que: «Surge de una necesidad, de una común y concreta preocupación para con el mundo, de la resistencia a lo que es malo». La formación universitaria tenía por tanto una clara misión política y un compromiso con la sociedad, consistente en ser una herramienta indispensable para construir en el futuro «un mundo libre», mejor y más justo, porque conformado por personas:

Con valentía civil y poder de resistencia, con independencia interior, que no reaccionen siempre y en todas partes a las palabras fanfarronas y a los gritos de los líderes como hacen las masas manipuladas, sino que sean – en el mundo del contra espíritu - personas espirituales.²⁷

Horkheimer enfatizaba así el valor político de la formación juvenil en el contexto universitario, concibiéndola como la vivencia de aventuras intelectuales de tipo comunitario, basadas en el asociacionismo estudiantil.

²⁵ HORKHEIMER, M. *op.cit.*, p. 416: “En la universidad no solo estudias, sino que, al reunirte con los demás estudiantes y con tus profesores, te encuentras en una comunidad que ya está relacionada con la educación y, por tanto, con la verdad, la libertad, la humanidad. Te encuentras con un círculo que se ocupa de cosas que no disminuyan, sino que aumenten con la posesión común, de cosas esenciales de las que depende no solo la tuya sino la existencia del conjunto. Sin embargo, se trata de una relación de lo más humana, y la idea, por vaga que sea, de tal comunidad está, creo, incluida en la imagen que traes aquí de tus futuros días universitarios”.

²⁶ *Idem*, p. 417.

²⁷ *Idem*, p. 418.

Estas darían vida a la experiencia de actividades animadas por la voluntad de realizar formas de vida alternativas respecto a la hegemónica en un determinado contexto sociocultural.

La generación a la cual Horkheimer dirigía estas palabras había nacido en los años en que Hitler había tomado el poder en Alemania. Se trata de la generación de Jürgen Habermas, quien, en 1952, era un joven estudiante de 23 años. El mismo Habermas ha ido reflexionando mucho, durante toda su larga trayectoria intelectual, sobre la función social de la formación universitaria. De hecho, desde sus primeras investigaciones, dedicadas al tema de la formación de la opinión pública, se preocupó por averiguar las condiciones de posibilidad para la creación de una comunidad pensante con pretensión de cambio político. Esto es, se esforzó en concebir un ideal de vida social razonable que no se impusiera con la violencia, sino con la persuasión. Su voluntad, ya manifestada en un artículo de 1968, *Wissenschaft und Technik als Ideologie*, fue desde el comienzo la de comprender cómo dar forma a una comunidad donde reinase el libre debate por medio de una acción comunicativa.

Esta nueva racionalidad comunicativa tenía que contrarrestar la «conciencia tecnocrática» que nacía de la «secularización y el desencantamiento de las cosmovisiones, con la pérdida que ello implica de su capacidad de orientar la acción, y de la tradición cultural en su conjunto».²⁸ Esta nueva formación comunicativa, claramente inspirada por la idea de formación superior de ámbito universitario, debía contribuir a crear una nueva «racionalización», entendida como: «emancipación, individuación, extensión de la comunicación libre de dominio».²⁹ Se trataba de la idea de una formación universitaria que se abriera a la ruptura de la estructura social dominante a través de la creación de un nuevo terreno de debate. En otras palabras, había que crear y fomentar la práctica de redes de diálogo horizontales, orientadas hacia una nueva estructuración de la vida democrática, ya que, comúnmente, «las definiciones permitidas públicamente se refieren a qué es lo que queremos para vivir, pero no a cómo querríamos vivir si en relación con los potenciales disponibles averiguáramos cómo podríamos vivir».³⁰ En toda su producción sucesiva, Habermas irá desarrollando, como es bien sabido, el concepto de la opinión pública comunicativa, la cual se concibe como precondition necesaria para

²⁸ HABERMAS, J. *Ciencia y técnica como ideología*, Madrid: Tecnos, 1984, p. 54.

²⁹ *Idem*, p. 99.

³⁰ *Idem*, p. 109.

la realización de una forma de vida democrática alternativa: la democracia deliberativa,³¹ máxima expresión de la participación política entendida como diseño y definición de los problemas a tratar, y de la manera de hacerlo. Es decir, tratándolos a partir de la experiencia coeducativa de una comunidad racional, solidaria, continuamente dialogante que acepta y perpetua los principios de la acción comunicativa.

b. Juventud universitaria y nuevas utopías sociales. Paul Goodman y Noam Chomsky

En Estados Unidos, uno de los autores más significativos y populares que trataron del tema de la participación política de la juventud universitaria después de la II Guerra Mundial fue el sociólogo y escritor norteamericano Paul Goodman (1911-1972). Políticamente activo en los movimientos socialistas y anarquistas norteamericanos en los años inmediatamente sucesivos al conflicto bélico, Goodman fue un referente clave para los movimientos de protesta estudiantil que caracterizaron las universidades en la década de los 60. Cuando, en 1970, propuso su «nueva reforma» anarquista, recordaba como habrían sido justamente los jóvenes «las únicas novedades que despertaron el interés general»³² en Estados Unidos en el período comprendido entre finales de los años 50 y el momento en el que escribía esas palabras. En uno de sus libros, *Growing up Absurd*, publicado en 1960, Paul Goodman denunció, en la línea ya trazada por la teoría crítica de Horkheimer, que la falta de participación y compromiso social a favor de un cambio real del estado social surgía como el efecto de un supuesto conformismo con respecto a la misión social de la Universidad. Esto pasaba por aceptar el dictamen de un sistema cerrado donde primaba la búsqueda del desarrollo económico sobre la importancia del desarrollo político-social. Escribía Goodman:

Los jóvenes que se amoldan a la sociedad dominante se vuelven en su mayoría apáticos, decepcionados, cínicos y desperdiciados. En nuestra sociedad, los jóvenes brillantes y llenos de vida, con potencial para el conocimiento, los ideales nobles, el esfuerzo honesto y algún tipo de logro que valga la pena, se transforman en bípedos inútiles y

³¹ Véase, en particular, HABERMAS, J. «Three normative models of democracy», en HABERMAS, J. (ed.). *The inclusion of the other*. Cambridge: MIT Press, 1998, pp. 239-252.

³² GOODMAN, P. *La nueva reforma. Un nuevo manifiesto anarquista*, Barcelona: Kairós, 1971, p. 11.

cínicos, o en jóvenes decentes atrapados o tempranamente resignados, ya sea dentro o fuera del sistema organizado.³³

Un ejemplo de sistema organizado era, según él, la misma Universidad tradicional que se olvidaba propiamente de su misión social para con el fomento del compromiso democrático. En sus palabras, al observar el funcionamiento de las universidades estadounidenses:

Me ha horrorizado lo poco que se estudian los temas con un espíritu académico correcto, por su verdad y belleza y como parte de la cultura internacional humana. A los estudiantes se les da, y buscan, una pericia estrecha, la “maestría”, orientada a las licencias y el salario. Se les adoctrina con una mentalidad patriótica que ni siquiera es chovinista. [...] Casi nunca se transmite el sentido en que el aprendizaje es verdaderamente práctico, para iluminar la experiencia, dar valor para iniciar y cambiar, reformar el Estado, fomentar la paz personal y social. Al contrario, todo el sistema educativo crea cinismo profesional, y la convicción resignada de que no se puede cambiar nada.³⁴

Para Goodman la única forma en la que se podía contrarrestar esta tendencia era a través de la valorización de la espontaneidad de la contracultura estudiantil, que se reflejaba, según él, en la generación surgida a raíz de la contribución cultural de la *beat generation*. El movimiento estudiantil norteamericano, respondió a la llamada crítica de Paul Goodman, por ejemplo, con la fundación de la *Students for a Democratic Society*. En su documento fundacional, la declaración de Port Huron de 1962, los estudiantes afirmaban que la Universidad:

Debe ser educativa, no embrutecedora; creativa, no mecánica; auto-dirigida, no manipulada, fomentando la independencia, el respeto por los demás, el sentido de dignidad y la voluntad de aceptar la responsabilidad social, ya que es esta experiencia la que tiene una influencia crucial en los hábitos, las percepciones y la ética individual. [...] La universidad permite que la vida política sea una vida adjunta a la académica y una acción que ha de estar informada por la razón.³⁵

³³ *Idem*, p. 15.

³⁴ GOODMAN, P. *Compulsory miseducation*, United Kingdom: Penguin, 1964.

³⁵ AA.VV. *Students for a Democratic Society, The Port Huron Statement*, New York: The Student Department of the League for Industrial Democracy, 1964.

Cuando se hacía pública tal declaración un joven profesor, Noam Chomsky, tenía entonces 34 años, y ya ejercía como docente en el MIT. Cuando, unos años más tarde deflagró la guerra de Vietnam, Chomsky no dudó en reivindicar el papel social tanto del profesorado como del estudiantado universitario en promover no solo una crítica social, sino también una propuesta de cambio radical. De hecho, para él, la institución universitaria venía a ser un lugar de resistencia contra un pensamiento hegemónico que limitaba la libertad de expresión e investigación, y representaba, al mismo tiempo un incubador de propuestas de cambios sociales. Chomsky expuso estas tesis en 1967, publicando en la *New York Review of Books* un ensayo dedicado propiamente a la responsabilidad social de la academia ante el conflicto bélico. El texto gozó de una extraordinaria acogida, y no solo dentro de la propia institución universitaria.³⁶ En este, defendía que los intelectuales estaban obligados a intervenir en la vida pública, siendo «una minoría privilegiada», con «el tiempo, los medios y la formación que permiten ver la verdad oculta tras el velo de deformación y desfiguración, de ideología e interés de clase a través de los cuales se nos presenta la historia contemporánea».³⁷ Los intelectuales, esencialmente los académicos e universitarios, debían preocuparse, según él de «la creación y el análisis de la ideología»,³⁸ sabiendo ir en contra de lo establecido para construir posibles alternativas críticas. Chomsky era consciente de la paradoja intrínseca de su postura, porque los que pertenecen a la clase intelectual han logrado o pueden lograr influencia y poder justamente «aceptando la sociedad tal y como es y promoviendo los valores que se honran en esta sociedad».³⁹ Sin embargo, lo que tiene que promover una Universidad saludable y en plenitud de facultades es, a su modo de ver, todo lo contrario, es decir, no crear, difundir o tolerar lo que se considera injusto, sino ofrecer una visión diferente a partir del análisis rigurosa y libre.

Como reiterará con aún mayor claridad en otros ensayos posteriores, Chomsky estaba convencido de que «la Universidad debería ser un centro de indagación social radical».⁴⁰ En particular, según el sociólogo y lingüista

³⁶ CHOMSKY, N. y REYNOLDS, L., «The Responsibilities of Privilege», *International Journal of Politics, Culture, and Society*, vol. 29, núm. 1 (2016), pp. 103-109.

³⁷ CHOMSKY, N. *La responsabilidad de los intelectuales*, Barcelona: Ariel, 1971, p. 34.

³⁸ *Idem*, p. 59.

³⁹ *Idem*, p. 65.

⁴⁰ CHOMSKY, N. *La función de la Universidad en tiempos de crisis* (1969), en *Sobre democracia y educación. Escritos sobre ciencia y antropología del entorno cultural*. Barcelona: Paidós, 2003, pp. 245-266, en particular p. 265.

norteamericano, era propiamente la juventud universitaria la que debía representar por excelencia «el estímulo del pensamiento crítico y la acción social». ⁴¹ A partir de ella tenía que surgir un movimiento empeñado en el diseño de una «alternativa social radicalmente distinta». ⁴² La participación activa de la juventud universitaria se concebía así, como una posible respuesta positiva y propositiva ante la crisis de la Universidad profesionalizante y técnica, y al mismo tiempo una medida eficaz ante la creciente despolitización de la sociedad estadounidense. En la eterna lucha para la definición de las metas a perseguir dentro de una sociedad, la institución universitaria, y la juventud en particular, debía jugar un papel decisivo, como demostraban los jóvenes estudiantes del MIT (*Instituto de Tecnología de Massachusetts*), que consiguieron bloquear la investigación militar, cumpliendo así con su misión para con el compromiso social: «Tratar de llevar a cabo un cambio fundamental de los valores, un compromiso con los objetivos generales que, una vez alcanzados, anunciarán el fin de la dominación imperial, el militarismo y la opresión». ⁴³

Como es bien sabido, en la dinámica de progresiva internacionalización que afectó tanto la sociedad civil como la institución universitaria a partir de la II Guerra Mundial, radicalizándose durante la época de la Guerra Fría, la oposición al conflicto en Vietnam representó un motivo de unión transnacional dentro del colectivo estudiantil. Sus repercusiones fueron evidentes en Francia, durante las protestas del Mayo 68. ⁴⁴ Allí también, como en los casos anteriormente mencionados, la cuestión de la juventud universitaria ocupaba el centro de la atención del mundo académico ya en las décadas anteriores. Un ejemplo de ello podemos encontrarlo, sin duda, en los análisis sociológicos de los fenómenos de democratización y de universalización de la Universidad llevados a cabo por Pierre Bourdieu y Jean-Claude Passeron en el contexto de la sociedad parisina de principio de los años 60. ⁴⁵ En resumidas cuentas, a la juventud universitaria después de la II Guerra Mundial no solo se le asignaba,

⁴¹ *Idem*, p. 255.

⁴² *Idem*, p. 250.

⁴³ CHOMSKY, N. *Algunas tareas para la gente responsable* (1969), en CHOMSKY, Noam, *op.cit.*, p. 221.

⁴⁴ Como afirma SÁNCHEZ PRIETO, J. M. «La historia imposible del mayo francés», *Revista de Estudios Políticos*, núm. 112 (2001), p. 109-133, en particular p. 113: «La guerra de España supuso para aquella generación lo mismo que la guerra del Vietnam significaba para la nueva, un auténtico revulsivo, que obligaba a enfrentarse con uno mismo y hacer transparente el propio código de valores».

⁴⁵ Uno de los ejemplos más significativos de estos estudios es el texto clásico de BOURDIEU P. y PASSERON, J. C., *Los herederos. Los estudiantes y la cultura*, Argentina: Siglo XXI, 2003.

sino que también ella misma reclamaba desde dentro, un papel protagonista en la definición y orientación de los valores sociales, a partir de una definición y una búsqueda rigurosa, científica, de lo que debía de ser una real justicia social.

5. DOS CONCEPTOS ANTITÉTICOS DE COMPROMISO ESTUDIANTIL

El breve análisis historicocrítico desarrollado en el apartado anterior ha permitido arrojar luz acerca de la consideración del papel social de la juventud universitaria en el momento en el que, en las dos décadas sucesivas a la II Guerra Mundial, las universidades se estaban volviendo instituciones cada vez más internacionales y masivas. Estos fenómenos, como ya se ha recordado, subyacen a la sucesiva evolución de las instituciones universitarias, en un continuo *crescendo*. De esta forma, se ha podido esclarecer la radical evolución que ha marcado el concepto de «compromiso social de la Universidad» desde entonces y en comparación con el actual.

Para sintetizar en pocas líneas este cambio de paradigma es posible afirmar que la reivindicación del compromiso social que caracterizó las reflexiones de los años 50 y 60 del siglo pasado, tanto por parte de la generación de los «maestros», como por parte de la generación de los «alumnos», se concebía evidentemente de una forma totalmente contraria a lo que representa en la actualidad, como medición técnico-cuantitativa de la transferencia del conocimiento a la sociedad civil. El compromiso social nacía entonces del llamamiento a una responsabilidad intelectual para con la construcción de un mundo social más justo y racional. Una justicia y racionalidad social que no se basaba en el hecho de dar lugar a un mundo más eficiente en el uso de los recursos y en la sostenibilidad del sistema organizado, sino que se caracterizaba por el planteamiento racional y una propuesta de intervención política radical dirigida a la promoción de cambios sociales relevantes. La horizontalidad del debate contra la verticalidad del proceso decisional, o la reivindicación de la autogestión frente a la heteronormatividad académica y social, daban lugar a verdaderos espacios de resistencia y experiencias de contrapoder, los cuales se consideraban como aspectos fundamentales que debían caracterizar la misión de la institución universitaria.

El compromiso social, leído desde esta perspectiva, venía a ser algo muy diferente respecto a lo que se refleja en la actualidad en los ránkines internacionales. La apertura al asociacionismo juvenil, la contracultura y la

subcultura como terreno de cultivo para una mutación radical del discurso hegemónico son algunos de sus rasgos esenciales. Pero también, una acción no preestablecida y abierta a la colaboración entre alumnado y profesorado, teniendo en cuenta que la Universidad se identificaba como el lugar en el que se vislumbraba, a través del diálogo, la construcción de otros y diferentes mundos posibles. Esto es así porque el compromiso social en la enseñanza universitaria se entendía entonces, en primer lugar, como la construcción de una subjetividad socialmente elevada y, en consecuencia, responsable, y, luego, como un momento anterior y necesario con vistas a la politización de los asuntos percibidos como controvertidos, al margen de la lógica del debate público, previsto y previsible. Según esta conceptualización, el compromiso social de la Universidad durante la inmediata posguerra era constituido por la interacción socialmente comprometida en el aula, la espontaneidad de los movimientos juveniles, el cultivo de lazos y vínculos humanos, las afinidades construidas entre alumnado, profesorado, compañeros y compañeras. Más allá de esto, sin embargo, y en particular a partir de los años setenta del siglo pasado, en su activísimo político la juventud universitaria en gran parte de Europa se vio involucrada cada vez más en movilizaciones y manifestaciones violentas.⁴⁶

Es evidente que esta visión resulta radicalmente antitética respecto a la que caracteriza en la actualidad la realidad de la institución universitaria. Los diferentes colectivos que se relacionan en el entorno universitario están actualmente acostumbrados a otra lógica, en la cual la intersubjetividad e identidad profesional y estudiantil se ha ido moldeando en base a razones mercantiles y económicas, términos en los que ha ido explicándose y justificándose a sí misma. Justamente por esto, en el contexto presente, resulta útil preguntarse si y en qué medida la lógica discursiva anterior puede aun encontrar cabida en el escenario actual. Parece imposible concebir un cambio de dirección significativo sin tener en cuenta las líneas de tendencia históricas que, a nivel estructural, caracterizan el tiempo presente.

Queda entonces abierta la cuestión de si la universidad puede y debe concebirse hoy en día como una institución que promueva el desarrollo de

⁴⁶ Significativo, para el estudio de este fenómeno, es el caso de la violencia estudiantil en las universidades italianas en la década de los setenta. Para una aproximación histórico-crítica a este tema, véase en particular CALOGERO, P., FUMIAN, C. y SARTORI, M. *Terrore rosso: dall'autonomia al partito armato*, Roma-Bari: Laterza, 2010; LAZZARETTO, A. y SIMONE, G. *Dall'università d'élite all'università di massa. L'Ateneo di Padova dal secondo dopoguerra alla contestazione sessantottesca*, Padova: Padova University Press, 2017.

subjetividades social y políticamente responsables, y, con ellas, la construcción de colectividades capaces de intervenir activa y creativamente en la redefinición de la axiología social. O si, al contrario, otra es y tendrá que ser su misión en la sociedad.

TEMA MONOGRÀFIC

Escoltar el jovent a partir de les seves
músiques: desencants, violències
i cultura de pau (2008-2020)¹

*Listening to young people through their music:
disenchantment, violence and peace culture
(2008-2020)*

Raúl Navarro Zárate
r.navarro@ub.edu
Universitat de Barcelona (Espanya)

Raúl Arango Pérez
arango.raul2000@gmail.com
Universitat de Barcelona (Espanya)

Data de recepció de l'original: 22-12-2023

Data d'acceptació: 06-03-2024

RESUM

Aquest text s'enfoca a escoltar el jovent a través de les seves músiques. Per a això, es planteja l'exploració de poc més d'una dècada que s'inaugura amb la crisi financera de l'any 2008 i que abasta fins a l'experiència del coronavirus l'any 2020. La finalitat

¹ Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte titulat «D'una joventut per a la guerra a una joventut per a la pau. Moviments juvenils i educació (1914-2022). Passat, present i futur.», finançat per l'Institut Català Internacional per la Pau. Referència de la convocatòria: R-ICIP 2022: ICI019/22/000018.

és comprendre allò que alguns joves ens diuen del món en el qual vivim i, de manera particular, de la seva experiència del ser jove. S'ha optat per treballar en la construcció d'una història del temps present, posant el focus en els processos i les produccions musicals d'una generació de joves que van experimentar amb la música per a narrar una experiència particular: ser jove en el marc d'una dècada llarga —2008 al 2020— caracteritzada per la precarització de les condicions laborals i les maneres de vida on l'horitzó de futur, per molts joves, apareix esquerdat. La nostra conclusió apunta que, a través de les nocions del desencant, les violències i la cultura de pau és possible significar les formes particulars que els joves han construït per «ser i estar junts» davant l'individualisme i la precarització planificada del neoliberalisme contemporani.

PARAULES CLAU: cultures juvenils, música urbana, joventut, pedagogia cultural, moviments juvenils.

RESUMEN

Este texto se enfoca en escuchar a los y las jóvenes a través de sus músicas. Para ello, se plantea la exploración de poco más de una década que se inaugura con la crisis financiera del año 2008 y que abarca hasta la experiencia del coronavirus en el año 2020. La finalidad es comprender lo que algunos jóvenes nos dicen del mundo en el que vivimos y, de manera particular, de su experiencia del ser joven y vivir lo juvenil. Se ha optado por trabajar en la construcción de una historia del tiempo presente, haciendo foco en los procesos y las producciones musicales de una generación que experimentaron con la música para narrar una experiencia particular: ser joven y vivir lo juvenil en el marco de una década larga —2008 al 2020— caracterizada por la precarización de las condiciones laborales y los modos de vida en donde el horizonte de futuro, para muchos jóvenes, aparece resquebrajado. Nuestra conclusión apunta que, a través de las nociones del desencanto, las violencias y la cultura de paz es posible significar las formas particulares que los jóvenes han construido para ser y estar juntos ante el individualismo y la precarización planificada del neoliberalismo contemporáneo.

PALABRAS CLAVE: culturas juveniles, música urbana, juventud, pedagogía cultural, movimientos juveniles.

ABSTRACT

This text focuses on listening to young people through their music. Therefore, it explores a large decade that begins with the financial crisis of 2008 and continues until the experience of the coronavirus in 2020. The aim is to understand what some young people are telling us about the world in which we live and, in particular, about their experience of being young. We have chosen to work on the construction of a history of the present time, focusing on the processes and musical productions of a generation who experimented with music to narrate a particular experience: being young in the context of a long decade -2008 to 2020- characterized by the precariousness of working conditions and lifestyles in which the future horizon, for many young people, appears broken. Our conclusion points out that, through the notions of disenchantment, violence and the culture of peace, it is possible to signify the particular ways that young people have constructed for being and being together in the face of individualism and the planned precariousness of contemporary neoliberalism.

KEY WORDS: youth cultures, urban music, youth, cultural pedagogy, youth movements.

I. INTRODUCCIÓ

John Cage en el seu llibre *Silence* va escriure «dondequiera que estemos lo que oímos es en su mayor parte ruido. Cuando lo ignoramos, nos perturba. Cuando lo escuchamos, lo encontramos fascinante».² Amb l'ànim de transitar aquest camí, d'anada i tornada, entre la ignorància i la fascinació enfoquem aquest treball entorn del fenomen de la música urbana que des de la crisi del 2008 fins a l'actualitat ha generat controvèrsies i fascinacions diferents en la societat. Controvèrsies i fascinacions que han introduït així, algunes preguntes sobre les joventuts contemporànies vinculades a les accions i compromisos de les persones joves amb si mateixes i amb la cultura i la societat en la qual viuen. En el marc d'un projecte de recerca que pretén realitzar un estudi històric sobre «moviments juvenils i educació», l'exercici de recerca que plantequem pretén escoltar els joves a través de les seves músiques, és a dir, ens interessa prestar atenció al que expressen mitjançant les seves

² CAGE, J. *Silencio, Conferencias y Escritos*, Madrid: Ardora, 2005, pàg. 3.

cançons i experiències viscudes. Així mateix, es tracta de prestar atenció a les seves necessitats, preocupacions i desitjos. El mitjà seleccionat és la música. Concretament, seleccionem algunes cançons representatives de la música urbana, analitzem lletres i explorem entrevistes i declaracions dels autors que ajudin a completar el sentit i l'anàlisi de l'escoltat.

Des que la cultura popular va ser considerada seriosament pels Estudis Culturals sabem que els moviments i subcultures juvenils han estat crucials per al consum i la producció de diferents estils musicals.³ S'ha reconegut tant teòricament com històricament la importància de la música en la formació d'identitats de les persones joves i la participació política a través de pràctiques com la composició, la reproducció, l'intercanvi i el consum de músiques on els joves i adolescents es van descobrir i, en certa forma, educant.⁴ Ens enfoquem en la música perquè entenem que, en primer lloc, és la representació d'un context i per tant parla de la història i de la societat en la qual vivim,⁵ metodològicament ens inscrivim en el marc d'una història del temps present, on les manifestacions de la cultura popular, en aquest cas les produccions musicals, jugant un paper central: representen el lloc, l'espai i el temps on es sintetitzen molts dels fenòmens d'interès per al període —de l'any 2008 a l'any 2020— en el qual pretenem indagar. En segon lloc, perquè com va apuntar Mark Fisher la música és un lloc on els principals símptomes del malestar cultural poden detectar-se,⁶ de manera que les cançons poden interpretar-se com una espècie de termòmetres on les disputes, les experiències i les tensions culturals d'alguns sectors de la joventut poden percebre's, explorar-se, temptejar-se. I, en tercer lloc, perquè la música —tant en la seva producció com en el seu consum— es presenta com a centre de subjectivació on les persones joves desenvolupen formes particulars de pertinença, construeixen i

³ HEBDIGE, D., FEIXA, C., GUERRA, P., BENNET, A. i QUINTELA, P. «Subcultura, arte y poder: revisitan-do los Cultural Studies», *Encrucijadas. Revista Crítica de Ciencias Sociales*, núm. 18 (2018), pàg. 1-21; FEIXA, C. i SÁNCHEZ GARCÍA, J. «De las culturas juveniles a los estilos de vida: Etnografías y Metaetnografías En España, 1985-2015», *Revista de Estudios de Juventud*, núm. 110 (2015), pàg. 105-29; HALL, S. i JEFFERSON, T. *Rituales de resistencia: Subculturas juveniles en la Gran Bretaña de la postguerra*, Madrid: Traficantes de Sueños, 2015.

⁴ FEIXA, C. i GUERRA, P. «Units pel mateix somni en una cançó: En música, bandes i fluxos», *The Portuguese Journal of Social Science*, vol. 16, núm. 3 (2017), pàg. 305-322.

⁵ DOLLY RECORDS, *Bailar hasta morir: breve historia de la pista de baile*, Navarra: Antipersona, 2020.

⁶ FISHER, M. *Los fantasmas de mi vida: escritos sobre depresión, hauntología y futuros perdidos*, Buenos Aires: Caja Negra, 2018.

perfilen el seu gust, produeixen imaginaris, fan vida amb els altres i, sobretot, dirimeixen la seva identitat.⁷

Des d'aquesta opció metodològica que es basa en l'exploració del context històric i les anàlisis de les lletres destaquem tres nocions: desencants, violències i cultura de pau que es desprenen de l'anàlisi i ajuden a esbossar un cert paisatge sobre el qual ha transitat la vida d'alguns joves en l'interval de l'última dècada. Una dècada que s'inaugura amb la crisi financera de l'any 2008 i va tenir efectes sobre la vida dels més joves construint un context que es configura al voltant de la noció de precarietat. La «sortida» de la crisi s'efectua transformant el marc de les condicions laborals, fet que va comportar la precarització del mercat laboral i provocar més retards en l'emancipació i el traspàs a la vida adulta.⁸ Així, ens situem en aquest treball davant un temps marcat per les dificultats que experimentaren les persones joves per concretar les seves aspiracions i en el qual, com es fa evident, s'accentuà una «crisi de realització».⁹ Aquesta «crisi de realització» evoca i connecta directament, almenys, amb les nocions de desencant(s) i de violència(es) al·ludint l'inconformisme amb una determinada situació o estat de les coses, però dir-ho amb altres paraules a un escenari ple de desil·lusions: «Sin trabajo, sin vivienda, sin expectativas [...] Vivas como vivas es normal que desesperes»¹⁰. Indirectament, la «crisi de realització» apunta també a la necessitat reconèixer, treballar i construir una cultura de pau que tingui com a horitzó la cerca de la justícia social. Aquestes tres nocions, cal assenyalar, no les entenem ni les proposem com un desplaçament lògic: la del jove desencantat que experimenta la o amb la violència i treballa, després, per construir una cultura de pau. Més aviat, les trobem, com en la realitat de la vida, com a experiències sobreposades que ajuden a explicar algunes experiències de joventut, comprendre els seus múltiples sentits de ser en el món.

⁷ SOLÉ BLANCH, J. «Pedagogia i cultures juvenils», *Revista Catalana de Pedagogia*, núm. 5 (2006), pàg. 243-257. <https://doi.org/10.2436/20.3007.01.15>.

⁸ RAUSKY, M. E. «Trayectorias laborales en la calle: adolescentes y jóvenes de clases medias y sectores populares en el espacio público», *Cuadernos de Antropología Social*, núm. 51 (2020), pàg. 261-279. <https://doi.org/10.34096/cas.i51.5267>.

⁹ VENTURA COMAS, A. *Juventud y Cine: De los jóvenes rebeldes a los jóvenes virtuales*, Barcelona: Ned Ediciones, 2019.

¹⁰ NACH i TRON DOSH. *Adios España*, Universal Music Spain, 2015.

2. MOVIMENTS JUVENILS, MÚSIQUES I CULTURA DIGITAL

Per aproximar-nos als moviments juvenils i les seves músiques en el marc d'una cultura digital ens basem en els Estudis Culturals i la seva proposta d'analitzar els moviments juvenils i comprendre'ls més enllà de la seva espectacularitat i/o expressions de violència des d'on regularment es jutgen. Així mateix, adoptem un concepte ampli d'educació que mira més enllà de la institució educativa i amplia la seva mirada a la vida com experiència de formació.¹¹

En primer lloc, cal apuntar que el marc sociocultural en el qual ens trobem s'arrela tant en la consolidació d'un capitalisme cultural com en la digitalització de la vida, on les expressions de la cultura popular són ineludibles si intentem aproximar-nos a oferir un retrat, més o menys precís, de les formes de vida i les vies per les quals els joves busquen fer-se un lloc al món. Per tant, ens movem en un escenari on la lògica cultural del capitalisme ja no és la de la societat de masses, de la producció en sèrie i homogènia dels productes culturals que suposen unes audiències més o menys passives;¹² sinó, per contra, ens trobem en una societat on la lògica productiva i cultural s'explica des de la noció de multitud, que apunta a la producció diferenciada i heterogènia dels productes culturals on les audiències ja no són passives, sinó actives en la selecció de productes culturals que consumeixen i, fins i tot, productives d'aquests¹³. Així, la figura del *prosumidor*¹⁴ —consumidor i productor d'artefactes culturals— és la que millor explica, al nostre entendre, la condició dels joves i adolescents en l'actualitat. En una societat precaritzada, Internet i la lògica del *Do It Yourself* —la denominada cultura *DIY* de l'autosuficiència, que té les seves arrels en l'escena Punk Rock dels anys 70— han estat determinants per a obrir finestres cap a altres mons i models culturals, com ara l'activitat productiva en l'àmbit cultural —inundant el món digital de músiques i imatges—, obrint noves vies per guanyar-se la vida sense passar, d'entrada, pel filtre de les grans companyies musicals.¹⁵

¹¹ MÈLICH, J. C. *Transformaciones: Tres ensayos de filosofía de la educación*, Barcelona: Tusquets, 2007.

¹² ALONSO, L. E. «Las políticas del consumo: Transformaciones en el proceso de trabajo y fragmentación de los estilos de vida», *Revista Española de Sociología*, núm. 4 (2004), pàg. 7-50.

¹³ GARCÍA CANCLINI, N. «Introducción: De la cultura posindustrial a las estrategias de los jóvenes», GARCÍA CANCLINI, N., CRUCES, F. i URTEAGA CASTRO-POZO, Maritza (eds.), *Jóvenes, culturas urbanas y redes digitales*. Barcelona: Ariel, 2012, pàg. 4-24.

¹⁴ *Idem*, pàg. 12.

¹⁵ REY-GAYOSO, R. i DIZ, C. «Música trap en España: Estéticas juveniles en tiempos de crisis»,

A *Rituales de resistencia*, Hall i Jefferson proporcionen claus interpretatives per comprendre com «les cultures basades en el gust» i en estils molt concrets com el de la música urbana formen part de les transformacions del capitalisme tardà i d'«una globalització de les subcultures» que apunten al traspass d'una economia que ja no se centra en la producció de «béns materials» sinó de «productes culturals».¹⁶ En aquest marc, l'acte del consum vinculat a les produccions culturals exerceix com a centre de la «subjektivació» dels habitants de les societats de consum i, especialment, dels joves i adolescents, que es van convertint en subjectes de processos socials amb els quals conviuen quotidianament, i que alhora que els constitueixen també pateixen els seus efectes.¹⁷ Això ajuda a comprendre la importància que té per a joves i adolescents vincular-se a determinats moviments juvenils i els seus estils particulars, en tant que representen un món social i cultural amb el qual s'identifiquen. Des d'aquesta òptica es pot entendre «cómo las subculturas juveniles están involucradas en las relaciones de clase, en la división del trabajo y en las relaciones productivas de la sociedad, sin obviar lo que es específico a su contenido y a su posición».¹⁸ I, paral·lelament, ja no resulta tan estrany el fet que la música urbana, amb el seu caràcter marginal i reivindicatiu, formi una part molt important del que escolten i canten, consumeixen i produeixen, multitud de joves i adolescents, atès que aquestes produccions musicals no són altra cosa que representacions simptomàtiques d'anhels, pors, cerques identitàries i descobriment i autodescobriment de la realitat en la qual viuen.

Respecte a les condicions de vida que afecten les joventuts actuals, cal assumir que el model de la joventut com a «transició» s'ha quedat fortament desdibuixat, sobretot a partir dels efectes de la crisi financera de l'any 2008 i la posterior precarització tant pel que fa a les condicions laborals com, fins i tot, a les vitals.¹⁹ Rausky, en aquest sentit, adverteix del desencert d'abordar els problemes dels i les joves des d'una perspectiva lineal en la mesura que «el pasaje a la vida adulta se vuelve cada vez más complejo, en algunos casos más prolongado y también más desestandarizado»; a partir d'aquesta

Revista de antropología iberoamericana, vol. 16, núm. 3 (2021), pàg. 583–607. <https://doi.org/10.11156/aibr.160307>.

¹⁶ HALL, S. i JEFFERSON, T. *op. cit.*, pàg. 36.

¹⁷ *Idem*, pàg. 56

¹⁸ *Idem*, pàg. 70.

¹⁹ TEJERINA, B., CAVIA, B., FORTINO, S. i CALDERON, J. A. *Crisis y Precariedad Vital*, València: Tirant lo Blanch, 2013.

indicació cal introduir el «principi de reversibilitat», que fa que s'accentui el caràcter aleatori, divers i «reversible» de la joventut en el pla educatiu, laboral i conjugal, i que caracteritza a les noves generacions.²⁰ La prolongació i la reversibilitat de l'experiència de la joventut en el context actual obeeix al que històricament i socialment estava estipulat com un passatge, i que avui dia s'ha quedat instal·lat com una condició permanent en la vida de moltes persones²¹. De manera que, com a reacció enfront del desencant i les crisis de les societats capitalistes, alguns joves i adolescents adopten i construeixen formes culturals i identitàries per protegir-se d'un món que els és hostil:

Los jóvenes se han autodotado de formas organizativas que actúan hacia el exterior —en sus relaciones con los otros— como formas de protección y seguridad ante un orden que los excluye y que, hacia el interior, han venido operando como espacios de pertenencia y adscripción identitaria, a partir de los cuales es posible generar un sentido en común sobre un mundo incierto.²²

En aquesta cerca de construcció d'un sentit comú i d'un lloc en el món que els permeti enfrontar-se a un context —social, cultural, econòmic, polític, educatiu— minat per les adversitats i les incerteses, les denominades subcultures juvenils juguen un paper especial en la vida dels adolescents. Rossana Reguillo fa referència a la «dramatització de la identitat» per explicar aquests processos mitjançant els quals els joves i els adolescents busquen fer-se reconèixer. En aquest sentit, la identitat necessita mostrar-se i comunicar-se per fer-se real i, per tant, requereix aquests usos dramàtics —ja sigui de manera individual o col·lectiva— de les marques i atributs que permeten el desplegament de tal o tal altra identitat. Així doncs, en la lògica d'aquesta «dramatització de la identitat», la música i la moda serveixen com a metàfores rupturistes i de resistència que, a vegades, acaben per constituir moviments i cultures juvenils que estableixen «estils de vida distintius»²³. Formes de vida vinculades fortament a la producció de músiques i imatges que proporcionen

²⁰ RAUSKY, M. E. *op. cit.* pàg. 263. A més, convé observar els recorreguts de les persones joves, les seves vinculacions amb determinats moviments juvenils i, fins i tot, els seus gustos musicals sense perdre de vista els condicionaments socials en tant que la posició d'origen configura el punt de partida d'una trajectòria, capaça de delinear els camins possibles de ser recorreguts.

²¹ REGUILLO, R. *Emergencia de culturas juveniles: Estrategias del desencanto*, Buenos Aires: Norma, 2000.

²² *Idem*, pàg. 14.

²³ FEIXA, C. *De jóvenes, bandas y tribus: Antropología de la juventud*, Madrid: Ariel, 2006.

als adolescents la «sensació de seguretat i de tancament en un món insegur»²⁴. No obstant això, a aquesta obtenció de sensació de seguretat i de recolliment en grups d'iguals no hauríem d'entendre les expressions culturals dels adolescents i la joventut —les representacions identitàries que es mostren a través de la música o la moda— com a ens que es troben fora o al marge de l'ordre social, sinó que, molt per contra, es construeixen a l'interior i en tensió amb la societat i la cultura hegemònica de l'època i la societat.

La metàfora de l'habitació adolescent²⁵ que es constitueix a l'interior de les llars com a lloc propi i gairebé sempre en funció dels gustos musicals serveix per mostrar aquesta tensió amb la cultura hegemònica i la cultura de la llar a la qual es pertany i que, per tant, ens parla d'un espai conquistat i reivindicat que busca establir les seves pròpies lògiques socioculturals. En un món digitalitzat, aquesta habitació adolescent o juvenil s'obre a la interconnexió amb uns altres, i suposa una extensió i lloc d'interacció d'aquest món musical que influeix en la construcció de la seva subjectivitat.²⁶ En l'expressió de Remedios Zafra, es tracta d'una habitació pròpia connectada que ha canviat les formes de relació, les quals ara succeeixen, en gran part, mediades per pantalles que ofereixen «un nuevo marco de referencias simbólicas e imaginarios para construir modelos identitarios».²⁷ En aquest context d'hiperdigitalització i d'una construcció identitària mediada per la tecnologia i les relacions que s'estableixen en l'espai digital,²⁸ cal no oblidar que històricament la música ha jugat un paper destacat en la formació de subcultures²⁹ en tant que les audiències joves representen el tipus de consumidor musical per excel·lència i una base important per instaurar una cultura moderna i popular.

²⁴ NILAN, P. «Culturas juveniles globales», *Estudios de Juventud*, núm. 64 (2012), pàg. 39–47.

²⁵ LASÉN, A. «Vidas empapadas en música, subculturas juveniles y la importancia del estilo», *Doble Exposición, Miguel Trillo*, Madrid, CA2M Centro de Arte Dos de Mayo, 2017, pàg. 187–207.

²⁶ NAVARRO, R. i ARANGO, R. «Mundos digitales y musicales en la construcción de la subjetividad adolescente: una reflexión pedagógica y cultural», JIMÉNEZ, ANTONIO, CASTRO, C., VERGARA, M. i CHACÓN, R. (eds.), *La escuela promotora de derechos, buen trato y participación.: Revisiones, estudios y experiencias*. Barcelona, Octaedro, 2023, pàg. 1363-1372.

²⁷ ZAFRA, R. *Un cuarto propio conectado*, Madrid: Fórcola, 2015, pàg. 15.

²⁸ LASÉN, A. i PUENTE, H. *La cultura digital*, Barcelona: UOC, 2016.

²⁹ LASÉN, A. *op. cit.*, pàg. 205-206.

3. MÚSICA URBANA, O SOBRE LES HISTÒRIES DELS QUI NO ENCAIXEN

En clau històrica, la música urbana, nascuda als carrers de Nova York dels anys 70, es troba vinculada des dels seus començaments a moviments contraculturals i corrents *underground*, per buscar donar veu a les històries dels qui no encaixen. Amb el nom de músiques urbanes s'identifica una sèrie d'estils musicals sorgits a partir dels anys 80, coincidint amb l'auge de la música *soul*, el *R&B* i especialment el *hip-hop*.³⁰ En els seus inicis, el concepte s'aplicava de forma sovint despectiva, en referir-se a músiques creades per la comunitat afroamericana dels Estats Units, majoritàriament en barris pobres o marginals. Amb el temps, es van anar definint nous estils, especialment amb la incorporació dels artistes llatinoamericans, que van fusionar la seva música amb les influències del *hip-hop* i altres estils urbans. Tots tenien en comú la necessitat de donar visibilitat a les seves comunitats, i ho van fer a partir d'unes músiques reivindicatives, amb missatge i estil propi.³¹ La música urbana històricament pot interpretar-se com una representació de les classes populars i les seves formes d'oci a través de la música i el ball. Avui dia és una de les músiques més escoltades i resulta, sens dubte, una identitat sonora imprescindible si es vol encertar en el retrat dels moviments juvenils actuals i les manifestacions culturals que els configuren.³²

Per a situar la relació entre el ball, la música i les classes populars cal fer un salt cap a la primera meitat del segle xx quan, amb l'aparició dels primers clubs i discoteques, principalment en context anglo-americà, la música i el ball es van convertir en una forma d'oci massiu i una sort d'espai d'alliberament, de pausa i oblit, de les dures jornades laborals. Aquesta relació es va reforçar encara més en la segona meitat del segle xx, amb l'emergència de les denominades societats, de consum donant lloc a aquestes formes de vida juvenil on la música i el ball es tornen una «pausa en l'alienació» i un espai d'«evasió». De la lògica d'«escapar d'una rutina asfixiant i deixar-se portar per la música»³³, emergeixen moviments musicals i estils juvenils, com ara el *Northern Soul* en el nord d'Anglaterra, la terra dels mil balls: la música *disco*

³⁰ CHANG, J. «Generación Hip-Hop: de la guerra de pandillas y el grafiti al gangsta rap», Buenos Aires: Caja Negra, 2014.

³¹ MADJODY, D. «First Dates», *Making Flu\$, la música urbana: un cambio generacional, un nuevo paradigma cultural*. Barcelona: Plaza y Janés, 2021, pàg. 55-83.

³² HORMIGOS, J. i MARTÍN CABELLO, A. «La construcción de la identidad juvenil a través de la música», *Revista Española de Sociología*, núm. 4 (2004), pàg. 259-270.

³³ Dolly Records, *op.cit.*, pàg. 5.

que té com a sòl la vida urbana i nocturna al Manhattan dels anys setanta, un barri paupèrrim que no era, encara, el centre simbòlic del capitalisme; a Rússia, tan lluny geogràfica i políticament, ball i revolució anaven de la mà del *Komsomol* —l'ala juvenil del partit comunista—. I a Espanya, especialment a Barcelona, resulta il·lustratiu aproximar-se a la diversitat i riquesa de la cultura alternativa que —en forma de Ràdios lliures, *Punk*, *Break Dance*, *Rap*, *Hardcore*, *Ska* i *Hip-hop*— s'experimentà en els últims 50 anys en la cerca i construcció d'aquests espais d'alliberament.³⁴

La vitalitat d'aquestes cerques en la construcció d'alternatives a través de la música es mostra en l'obra col·lectiva *Making Flu\$*, que aborda la història i el fenomen de la música urbana com un nou paradigma cultural en el context hispanoamericà i, especialment, a Espanya. Aquesta obra il·lustra, mitjança «una narrativa discontinua y arrebataada», les transformacions culturals, socials, polítiques i econòmiques que han portat a la música urbana a la cúspide dels hàbits sonors de les persones joves, constituint no sols tendències estètiques i musicals, sinó sobretot una cultura: «un estil de vida»³⁵. La música urbana que avui apareix consolidada en la indústria musical —es mostra en aquesta obra— ha estat l'expressió creativa d'una generació —la de la crisi de l'any 2008— i un acte de resistència davant la precarització de les vides i els aparells de normalització i control social. Per aquest motiu, les transformacions del paisatge i de l'imaginari cultural es basen en una espècie de fugida cap a endavant i que busca desbordar els marges de l'ordre social i cultural establert, introduint en els imaginaris socials: «más carga sexual, más baile, más descaro y más libertad».³⁶ La música urbana, amb fort caràcter postmodern, és defineix com una música plural, paradoxal i populista: neix del carrer i de la producció senzilla i no té objeccions a aspirar al *mainstream*, reivindica el marge però, al mateix temps, no té por d'introduir en les seves representacions continguts de la cultura hegemònica: hipersexualització, elements pop, màrqueting, etc., i que no es pren com una derrota participar de les lògiques del capitalisme cultural, perquè l'alegria, el ball i el fet de estar junts també són —en temps de individualització i d'hiperproducció—, un acte de resistència:

³⁴ CAIXAFORUM+, «Fanzilonia: 50 Años de Cultura Alternativa En Barcelona», Barcelona: *CaixaForum+*, 2023. URL: <https://caixaforumplus.org/c/fanzilona> [darrer accés: 30 de septiembre de 2023].

³⁵ MADJODY, D. «First Dates», *op. cit.*, pàg. 65.

³⁶ ÀLVAREZ, A. «Una moto, unas palmas, una corona de espinas», *Making Flu\$, la música urbana: un cambio generacional, un nuevo paradigma cultural*, Barcelona: Plaza y Janés, 2021, pàg. 278.

El encuentro del *mainstream* y este *underground* disidente y de periferia [...] no es una derrota, no puede tratarse solo del chiché simplista de un capitalismo que todo lo engulle ante otro incapaz y sumiso. Para nosotros es más el resultado de la ausencia de prejuicios respecto al cambio, que vio en el *mainstream* un camino más de actualización de la propia identidad, basada desde los orígenes en el intercambio, en la mezcla, en la reunión. Si hay algo que preservar de todo esto son las rarezas y lo desmedido, las alianzas y las bestias, las transacciones y lo problemático, los sinsentidos y la verdad.³⁷

Així, en aquest context de precarització vital, però també d'actes de resistència per part dels les persones joves —especialment la pertanyent a les classes subalternes— estudiem la presència d'aquestes reaccions en les lletres de cançons urbanes publicades entre els anys 2008 i 2020, escoltant directament la veu dels joves que van trobar en la música un espai d'expressió, protesta i/o reivindicació:

Al igual que en otros ámbitos artísticos el contexto histórico influye en las distintas escenas y, la música Rap, no es una excepción en este caso. Eventos históricos del siglo XXI en España como [...] la crisis económica mundial del año 2008; los nuevos movimientos sociales como el 15M o las agrupaciones stop-desahucios son sucesos que influyen dentro de las creaciones. [...] No es una novedad que las profesiones artísticas puedan servir para dar salida a sentimientos de enfado o frustración.³⁸

La crisi de l'any 2008 va comportar un augment de les representacions socials que els joves van dur a terme a través de la música urbana, especialment del *rap* i del *trap*, dins dels quals les dues principals vies de manifestació cultural són el «missatge virtuós o compromès» i el «missatge *gangsta* o de carrer».³⁹ El devastador escenari que va suposar la crisi econòmica per als joves es va convertir en un brou de cultiu tant per l'aparició de veus de desencant i protesta com per la manifestació d'un estil de vida sacsejat per la violència i la marginalitat, propi de les classes socials més desfavorides, les dificultats

³⁷ EL BLOQUE, *Making Flu\$, la música urbana: un cambio generacional, un nuevo paradigma cultural*, Barcelona: Plaza y Janés, 2021, pàg. 350-351.

³⁸ MARTÍN-JUAN, C. «El mensaje crítico y el rap español: crítica mal recibida en el siglo XXI», *Historia Actual Online*, núm. 59 (2022), pàg. 53. URL: <https://doi.org/10.36132/hao.v3i59.2265>

³⁹ NICOLÁS DÍAZ, S. «Sobre rap, trap y calle: imágenes y fenómenos», *Kamchatka, Revista de análisis cultural*, núm. 16 (2020), pàg. 93-128. URL: <http://orcid.org/0000-0002-7727-5665>

de les quals es van veure exacerbades amb l'esclat de la crisi. Per això, es pot afirmar que el rap protesta o compromès ha estat un dels principals canals per la manifestació de la crítica, l'empipament i la frustració, al mateix temps que el missatge de carrer expressat en altres sectors de la música urbana, especialment en el *trap*, ha estat considerat «la banda sonora de la crisi».⁴⁰ No obstant això, malgrat que originalment són gèneres de resistència, s'han vist traspassats per les dinàmiques de mercantilització musical, que han erosionat la seva naturalesa i han convertit bona part de les seves cançons en una sort de nou *pop*.

S'analitzaran les lletres de sis cançons, categoritzades segons la principal naturalesa de l'expressió del seu malestar. Les categories triades per al desenvolupament de l'estudi són les tres següents: *Desencants, violències i cultura de pau*.

Quan parlem de desencants, farem referència a aquelles expressions culturals que manifestin la inconformitat amb una determinada situació o estat de les coses. En aquesta categoria s'inclouran les cançons en les quals el malestar és verbalitzat, però no necessàriament es complementa amb una reacció violenta o una proposta d'acció transformadora.

En el cas de les violències, el malestar és reconvertit en una reacció vinculada amb l'exercici de la violència, no reduint-se únicament a la reacció violenta, sinó també a l'al·lusió o denúncia de situacions violentes. Galtung divideix la violència en 3 categories: la *violència directa*, que fa referència a l'exercici directe de la violència, com en el cas de les agressions verbals o físiques; la *violència estructural*, que és aquella que atenta contra els drets i necessitats bàsiques dels individus, com la pobresa sistemàtica o la repressió de llibertats; i la *violència cultural*, que engloba «qualsevol aspecte d'una cultura que pugui ser utilitzat per legitimar la violència en la seva forma directa o estructural»,⁴¹ com, per exemple, acusar d'agressores les víctimes de la violència estructural i així legitimar l'ús de la violència verbal contra elles.

La tercera classificació fa referència als activismes i la cultura de pau. En ella es recullen aquelles cançons en les quals es vagi més enllà del desencantament, però sense decantar-se per una resposta violenta. El desencantament es reconverteix en un missatge, una invitació a la transformació i a la lluita pacífica per causes com poden ser la justícia social, la lluita contra el racisme,

⁴⁰ CASTRO, E. *El trap: filosofía millennial para la crisis en España*, Madrid: Errata Naturae, 2019.

⁴¹ GALTUNG, J. «La violencia: cultural, estructural y directa», *Cuadernos de estrategia*, núm. 183 (2016), pàg. 148.

l'ecologisme o fins i tot per la mateixa pau. La cultura de pau supera la noció de pau com a absència de conflicte, i l'entén com un procés que no rebutja els conflictes i la violència, sinó que es nodreix de la reflexió sobre l'experiència dels mateixos per promoure interrelacions socials basades en valors com la justícia, la igualtat, el respecte mutu o la cooperació.⁴²

La selecció de les cançons respon a diversos criteris: 1) Que les seves lletres continguin un missatge o una expressió relacionada amb els efectes de la crisi econòmica de l'any 2008 2) Que formin part dels gèneres que formen part d'allò que aquí anomenem «cultura urbana» 3) Que tinguin una rellevància significativa. Per això, hem escollit cançons que tenen més de 3 milions de visualitzacions a la plataforma *YouTube* a principis de 2024.⁴³

4. DESENCANTS

4.1. *Natos i Waor: Una generació perduda*

Natos i Waor són una parella de rapers de primera línia en el marc del rap espanyol dels anys 2010. L'expansió del seu reconeixement va ser molt ràpida, passant dels parcs a les principals sales de concerts de les principals ciutats d'Espanya. Destaquen en la seva discografia els tres volums del seu treball *Hijos de la ruina*, el títol del qual ja insinua la font que nodreix les seves lletres, i *Cicatrices*, el seu àlbum més complet i variat, dins del qual es troba la cançó que aquí serà analitzada: *Generación perdida*.

A *Generación perdida*,⁴⁴ descriuen la forma de vida de bona part dels joves de la seva generació (els nascuts al voltant dels inicis dels 90), incloent trets estètics «De la escuela de los Levi's petados. Los tatuajes, las ojeras, los

⁴² HERNÁNDEZ, I. LUNA, J. A. i CADENA, M. «Cultura de paz: una construcción desde la educación», *Revista Historia de la Educación Latinoamericana*, vol. 19, núm. 28 (2017), 149-172.

⁴³ En relació amb aquest darrer criteri, no s'acompleix en un cas, el d'*Adiós España*. Aquesta excepció és deguda a la estreta vinculació de la lletra amb el tema d'estudi i al fet que es tracta d'un autor de referència en l'àmbit del rap hispanoparlant, que ja ha aparegut en estudis similars com el de FEIXA, C. i RUBIO, C. «Te vas pensando que has dejado atrás a zombis». La emigración juvenil: ¿aventura o exilio?, *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, vol. 72, núm. 1 (2017), pàg. 9-22.

⁴⁴ NATOS I WAOR. «Generación Perdida». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2WKced9ws58>.

pendientes de aro» i hàbits «Beber barato en el parque, robar copas en la discoteca. Con la moto como Márquez, colocados como faltas de Beckham».

Generación perdida fa referència a com diverses conseqüències de la crisi han desencadenat en el context que ha propiciat que optessin per l'estil de vida de carrer, replet de delictes, violència, alcohol i drogues: «Generación perdida como Marco, yo crecí ignorando la luz del faro. Nos vendieron un futuro pero por aquí no lo hay, no: sólo ruina y disparos».

La crisi de l'any 2008 va esbocinar les esperances de futur de tota una generació de joves. Desproveïts d'aquesta esperança, es van posicionar d'una determinada manera en el món, i «para bien o para mal esta es la vida que elegimos». Relaten algunes de les greus conseqüències d'aquest estil de vida pel qual van optar davant les dificultats derivades de la crisi, i així tanquen la narració d'una joventut que va haver d'encaixar-se a un context de portes tancades i cels ennuvolats: «Perdimos un tornillo y par de tuercas. Alguno se quedó pillado entre líneas paralelas, el vicio y las apuestas. Hicimos lo necesario cuando el mercado laboral nos cerró las puertas. Esta vida no es perfecta, y tampoco ejemplar, pero es la nuestra».

4.2. NACH: DEL DESENCANT A LA FUGIDA FORÇADA

L'any 2015, Nach publica *Adiós España*,⁴⁵ una cançó que narra l'esterilitat del context en el qual va haver de viure la generació de la crisi, i la sensació de ser obligats a fugir del país per la falta d'oportunitats. Nach, en paraules de Feixa i Rubio, «denuncia su marcha no como una emigración voluntaria sino como una expulsión forzada por el sistema económico, político y social».⁴⁶

Adiós España es tracta, indubtablement, d'un crit del desencant: «Sin trabajo, sin vivienda, sin expectativas... Vivas como vivas es normal que desesperes». La lletra de la cançó fa al·lusió a diversos problemes i contradiccions que van fer a una joventut sentir-se traïda i abandonada a la seva sort: «Fuimos juguetes del desfalco, nos dejaron mancos probando nuestros billetes salvando a los bancos, y ahora ¿Quién pinta de blanco el futuro?, ¿Quién lo intenta? Si con seiscientos euros no salen las cuentas. Hay dos opciones o largarse a tientas o de mientras ver si papá te alimenta hasta los cincuenta».

⁴⁵ NACH. «Adiós España». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iHGwuSwk4dQ>.

⁴⁶ FEIXA, C.; i RUBIO, C., *Op. cit.*, pàg. 11.

Es percep l'aroma de desencant i retret en cada oració, per conseqüències de la crisi com ara la falta d'un futur dibuixable, la precarietat dels salaris o la impossibilitat d'emancipar-se. Ahora, es llença un dard a polítiques d'Estat com el rescat bancari, que deixa encara més a flor de pell el sentiment de traïció i desemparament que va experimentar la joventut. És per això que Nach expressa que aquesta situació «trae depresiones, cansado de poner granos de arena para una montaña que se mira pero no se come».

En la mateixa cançó, el raper d'Albacete fa referència a la relació entre la seva música i els desencants que experimenta a causa de la situació en la qual es troba: «Yo clavo versos a pesar del temporal, ya lo sabes: recortes sociales, atentados hacia la dignidad...». No proposa respostes, simplement expressa el seu malestar davant els cops de la crisi i el disgust que li provoca haver de plantejar-se abandonar el seu país. Malgrat això, tampoc es pot sentenciar que es resigna a la inacció. La seva via d'acció és l'expressió conscient del desencant a través de la música.

5. VIOLÈNCIES

5.1 *Ayax: El crit del desnonat*

Ayax és un raper granadí que actualment resideix a Barcelona. Juntament amb el seu germà Prok, va promoure una revolució en l'estil del rap urbà: una combinació de lletres dures, referències artístiques constants, voluntat de conscienciar i ritmes crus i melòdics. Actualment, és un dels rapers més coneguts i respectats a nivell iberoamericà.

L'any 2015 va publicar la cançó *Polizzia*,⁴⁷ per la qual va ser imputat per injúries contra les forces de seguretat de l'Estat. En ella, denuncia les pràctiques policials, mitjançant afirmacions rotundes «no morderán la mano que les da de comer aunque esa mano condene al pueblo a perecer» i eslògans més agressius «de qué sirven los maderos si no es para hacer fuego». L'any 2018, publica *Desahucio*,⁴⁸ una cançó en la qual narra l'experiència d'un desnonament, reconvertida en un crit de protesta contra la violència estructural i directa per part del sistema i els cossos policials.

⁴⁷ AYAX. «Polizzia». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=F4tjhu847GI>.

⁴⁸ AYAX. «Desahucio». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nC694Ds6kH4>.

Comença la cançó amb la tornada principal, que repeteix el simple però contundent missatge «me quieren echar de mi hogar». Seguidament, fa referència als seus pares, els qui patiran la violència estructural que suposa un desnonament «madre, tú me has dado todo lo que tengo (...) Padre, sé lo que has luchado. Ellos nunca te han vencido... porque jamás te has agachado», i al sistema que els ha portat a aquesta situació «dinero, te odio, tú me has condenado. Ahora nos vemos desahuciados».

De la mateixa manera que en *Polizzia*, es respon amb violència verbal (directa) la violència física (directa) i estructural exercida per la policia, en aquest cas quan duen a terme un desnonament: «Ahora vendrán 20 maderos. Cerdos, puercos, me cago en sus muertos. Tirarán la puerta abajo y me sacarán a rastras con mis viejos. Os va a costar esfuerzo. (...) Al menos aprieta los puños e imagínalos en la cara desnuda de un antidisturbios.»

La situació descrita per Ajax és un veritable atzucac que, lluny de quedar-se en la ficció, és la realitat quotidiana dels barris més desfavorits, més encara en els anys que van seguir a la crisi del 2008, en els quals va haver-hi una exacerbació de la violència estructural. Davant la indescriptible gravetat d'aquesta tessitura, Ajax ressalta el paper de la música urbana, en el seu cas el rap, com a espai de fugida. En situacions de desesperació, en les quals el sistema escanya i els joves es veuen cara a cara amb l'abisme, la música és un espai que pot donar l'oportunitat als joves de dipositar (amb o sense violència) un fragment del seu crit: «Te echan de tu casa si no te has llevado tus cosas. Reciclan lo que quieren, el resto va a una fosa. En sólo dos días no vayas a reclamar, porque pagas tú el juicio y no recuperas nada. Creo que en esta vida sólo me queda el rap, voy a darlo todo por llegar hasta el final».

5.2 Morad: La veu dels MDLR

Morad és un raper de l'Hospitalet de Llobregat que s'ha convertit en una de les majors icones del *trap de carrer* dels últims anys. D'ell ve la inserció en el context espanyol del terme «MDLR»,⁴⁹ denominació que prové del francès *mec de la rue*, que ve a significar «noi del carrer». El «MDLR» engloba una manera de vida de carrer comuna en joves migrants racialitzats i marginalitzats, especialment d'origen marroquí, que es manifesta com a identitat col·lectiva i

⁴⁹ MORAD. «M.D.L.R.», 19 d'abril de 2019. URL: https://www.youtube.com/watch?v=V38gw_cUNpk.

que conté uns particulars codis i maneres de vestir. Expressant-se especialment mitjançant el *trap* i el *drill*, les músiques urbanes dels MDLR mostren la vida del jove marginalitzat, posant èmfasi en les dificultats per construir un futur en un context envoltat de violències, des dels enormes obstacles socials i administratius fins als conflictes de carrer i el racisme que pateixen.⁵⁰

*Aguantado*⁵¹ és una de les cançons més conegudes de Morad. En ella, narra l'experiència que viu al *gueto*, aclarint que parla des d'una posició d'autoritat, perquè ell no ha marxat del seu barri, i la petjada del seu barri no s'ha esborrat en ell «que yo nunca he salido del *ghetto*, el *ghetto* tampoco salió de mi». La música ha estat la via d'escapament de Morad, qui explica que ara «està en el bé» perquè «s'ha allunyat del mal», però encara té col·legues atracant. En aquest sentit, Morad ha pres distància de l'estil de vida envoltat de violència dels seus «germans», però s'ha convertit en la veu que narra la història de molts joves racialitzats que viuen als *guetos*.

Aquest cantant, exposa la història d'un amic seu per tractar de mostrar una imatge de la realitat d'aquests grups juvenils i els seus enfrontaments amb la policia: «mi colega, el que le robó al hijo de un comisario y se tuvo que fugar del barrio por abusos policiales, porque aquí su palabra ya no vale». Violència estructural, directa i simbòlica apareixen entremesclades en una mateixa història. La tornada de la cançó posa de manifest com aquests joves perceben la seva violenta experiència quotidiana, que deixa poc lloc a indicis d'un futur millor i més pacífic: «Aguantando abusos policiales, levantándome para los juzgados, aguantando charlas de los fiscales para nunca más estar encerrado».

6. CULTURA DE PAU I ACTIVISMES

6.1 Kase.O: Això no s'atura perquè ningú ho atura

Javier Ibarra, més conegut com a Kase.O, és un emblema del rap hispanoparlant. Va començar a publicar cançons de rap a principis dels anys noranta amb tot just tretze anys, i una llarga i rica carrera li ha assegurat un reconeixement gairebé unànime dins de la cultura hip-hop. Bona part de la

⁵⁰ FLORISTAN, E. i MARMÍE, C., «Le flow d'une jeunesse en mouvement: Les jeunes Marocains harragas et le rap en Espagne», *Afrique(s) en mouvement*, vol. 2, núm. 5, (2022), pàg. 76-78.

⁵¹ MORAD. «Aguantando». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pzUBpX3bBp4>.

seva discografia va ser confeccionada dins del grup *Violadores del Verso*, i des de l'any 2012 treballa en solitari, tret de col·laboracions puntuals. *El Círculo*, de l'any 2016, és el seu àlbum en solitari més reconegut, i en ell es tracten gran diversitat de temes com ara l'amor, la depressió, el paper de l'art o la crida a l'acció per la justícia i la pau. Aquest últim tema és abordat a *Esto no para*.

*Esto no para*⁵² fa referència a una situació que es repeteix dia rere dia; «una vuelta más del planeta bajo el sol». Assenyala que el seu causant o agent legitimador es disfressa darrere de diferents denominacions: «la llaman libertad, otros democracia, vestida de justicia oculta su falacia. Tiene convencida a toda la población, mensajera de la paz a la que llaman religión». Kase.O està fent referència als diferents organismes que legitimen l'organització de poder, i posa en dubte la seva credibilitat, perquè al cap i a la fi «matan en su nombre y tiene nombres diferentes» i s'alimenta de «sufrimiento humano a cambio de poder». D'aquesta forma, el raper saragossà posa el focus en la violència i el sofriment ocasionats pels sistemes de poder, més enllà de quin sigui i de la mena de conseqüències que causi, perquè «muertes por la guerra, muertes por la droga; todo son ofrendas a la misma señora».

Esto no para troba motius en el desencant cap a la política i el funcionament del sistema en general, fent referència a la violència que desencadena, tant directa com estructural, i assenyala la passivitat del poble: «políticos cleptomános rigen los países, pueblo cocainómano no mete las narices». Kase.O denuncia situacions com la guerra, la violència, la submissió, la misèria o la corrupció. No obstant això, no es deté en aquest punt i va més enllà, fent una crida a l'acció: «esto no para porque nadie lo para. Y si nadie lo para, nadie dice nada, prepárate para la que se prepara». El desencant va ser una de les principals reaccions de la joventut davant el malestar generat per la crisi —i per les insuficiències del sistema en general—, i la passivitat que el caracteritza porta a una situació de «quedar a l'espera». Kase.O cerca que el seu públic es faci càrrec de la situació, i que no es quedi congelat enfront de la violència i la injustícia: «Si tienes frío, muévete. Si estás cansado de esperar, muévete».

6.2. Canserbero: Educar per a canviar el futur

Canserbero va prendre un paper protagonista en la protesta artística contra la crisi socioeconòmica de Veneçuela en les dues primeres dècades del segle

⁵² KASE. O. «Esto no para». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9JAAh8P-PnU>.

xxi, formant part d'una generació que va entendre el rap com una manera de donar veu als barris marginals a través de l'expressió musical dels problemes socials (Valladares-Ruiz, 2020). Així ho va defensar fins a la seva defunció l'any 2015, i per això avui dia és considerat com una llegenda de l'hip-hop llatinoamericà (Kapkin, 2022). Dins de les diverses línies que componen el rap, Canserbero se situa en una variant que busca la transformació a través de l'educació i la conscienciació. Mora defineix aquest subgènere conegut com a «rap consciència»:

El denominado «rap conciencia» se presenta como una práctica artístico-expresiva y como una estrategia de intervención que busca la transformación de determinadas condiciones sociales, anclado a procesos locales y a las vidas cotidianas de jóvenes varones y mujeres de diversas locaciones en todo el mundo.⁵³

En aquesta línia, destaca el seu àlbum *Guía para la acción*, publicat l'any 2008, en el qual pretén donar un gir a l'enfocament de la seva música, passant de la protesta a la proposta; «llevo tiempo rimando mi preocupación, dando protestas y expresando mi opinión. Ahora quiero dar protestas, pues mi doctrina no es un dogma, es una guía para la acción».⁵⁴ Canserbero planteja que per acabar amb successos com la misèria, la corrupció o la violència de carrer, la música ha de cobrar un paper pedagògic, convertint-se en canal de conscienciació. A *CANbiate*⁵⁵ defensa que «mai hi haurà revolució sense evolució de consciència».

L'any 2010, recupera aquestes idees per construir el missatge d'*Aceptas*.⁵⁶ En aquesta composició, el raper veneçolà construeix una proposta de conscienciació emancipadora, posant l'educació com a eix principal. No obstant això, adverteix: «no es una solución dar educación a los pobres si les das una pobre educación». Canserbero també se serveix de la narració metafòrica per construir el seu discurs: «recuerdo que de niño quise un telescopio y ver con ojos propios los planetas que nos rodean, quizá para cambiar lo que por mi ventanilla veía que eran policías, drogas, peleas». Es narra una infància en

⁵³ MORA, A. S., «Pinta tu aldea con un producto cultural mundializado: el rap conciencia como estrategia de expresión e intervención política», *I Encuentro Cuerpo, Educación y Sociedad 7 al 9 de noviembre de 2016 Ensenada, Argentina. Debates en torno al cuerpo*. Universidad Nacional de La Plata. Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación, 2016, pàg. 473.

⁵⁴ CANSERBERO. «Guía para la acción». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wuIA90RoBjE>.

⁵⁵ CANSERBERO. «CANbiate». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jFMLCkmydQs>.

⁵⁶ CANSERBERO. «¿Aceptas?». URL: https://www.youtube.com/watch?v=mP7huH_oKpc.

la qual es busca l'evasió d'un món travessat per la violència, plantejament que canvia en la maduresa: «hoy sueño con un mundo infestado de ideas, ideas que cambien la pobreza que nos apedrea. Hoy quiero un telescopio donde se vea el futuro, y en este haya paz y un mundo seguro». L'educació és el que permet que el plantejament inicial sigui substituït per la construcció d'idees que condueixin a un futur en el qual la pau prengui el lloc que ocupen la pobresa i la violència. Canserbero proposa en *Aceptas* un despertar de la consciència «hermano latino, despierta», per canviar el futur «con estudio, con trabajo, con respeto y con amor», amb un poble unit, emancipat i emancipador: «nosotros pueblo, no hace falta más ninguno».

7. CONSIDERACIONS FINALS

Escoltar el jovent a partir de les seves músiques és l'objectiu plantejat en aquest treball; la finalitat no ha estat una altra que comprendre allò que algunes persones joves, a través de les seves músiques, ens diuen del món en el qual vivim i, de manera particular, de la seva forma de viure, d'interpretar i construir-se un lloc al món. Per a això, s'ha optat per treballar en la construcció d'una història del temps present, fent focus en els processos i les produccions musicals d'una generació de joves que experimenten amb la música per narrar una experiència particular: ser jove i viure el fet juvenil en el marc d'una dècada llarga —2008 al 2020—, marcada per la precarització de les condicions laborals i de la vida, on l'horitzó de futur, per a molts joves, apareix esquarterat.

L'òptica seleccionada ha permès explorar el fenomen de la música urbana més enllà de la seva espectacularitat i expressions de violència que, en molts casos, és l'element principal a partir del qual es jutja. Basats en els estudis culturals i amb un concepte ampli d'educació, que no té a veure només amb la institució escolar sinó amb la vida i la construcció d'un mateix, traspassem la visió d'una cultura mercantilitzada i situem el focus en la construcció d'artefactes culturals, en aquest cas música, imatges i, especialment, les narracions a partir de les quals joves i adolescents construeixen una cultura comuna i que els serveix com a lloc de protecció davant les lògiques d'un món que els és hostil. En aquest sentit, els moviments i les cultures juvenils proporcionen espais d'identificació i mitjans per a la construcció d'una cultura moderna i popular. Sense buscar escapar de la realitat d'una cultura mercantilitzada, hem optat per prestar atenció, basats en un interès pedagògic, a com grups de joves i adolescents intenten fer-se un lloc en el món, construint

la seva vida amb altres i buscant maneres de sostenir les seves vides no sol econòmicament sinó, sobretot, social, política i afectivament. I en aquesta recerca de sentit i de construcció d'un mateix ocupen, com hem intentat mostrar, un lloc especial la narracions de les seves experiències i l'elaboració d'artefactes culturals, com poden ser una cançó, un videoclip o la escriptura d'una lletra.

Igualment, cal assenyalar sintèticament que és possible interpretar aquestes músiques explorades com, al menys, una part del llegat i de la resposta cultural d'una generació on les estètiques i les maneres de vida es vinculen amb els efectes de la crisi i la precarització. D'igual manera, les lletres de les cançons ens mostren que l'experiència de la joventut, més que un passatge cap a l'adulthood, es manifesta en el seu caràcter ampliable i reversible. Aquesta característica de l'experiència d'una joventut que s'allarga, està latent en les expressions musicals, i en ocasions es mostra com a font de malestar social, tal com hem mostrat. Per altra banda, fer música és, com s'ha apuntat, tant la possibilitat de narrar i tornar a teixir un nou horitzó com, així mateix, un punt de fugida i d'evasió de situacions de desencants i violències que s'experimenten. En tot això, l'amistat, el compartir i fer vida amb els altres, és un valor que sosté la vida grups de joves afectats per la precarització de la vida pels quals allò material és important, però tenir amistats sempre és millor. Així, fer i escoltar música representa també un espai educatiu per la construcció de consciència i un desplaçament de la mirada per inventar junts horitzons de vida possibles.

Per a finalitzar, voldríem posar en valor les tres nocions que han resultat d'aquest estudi: desencants, violències i cultura de pau. Tres nocions clau que ajuden no sols a esbossar un paisatge que ajudi a comprendre de què està fet el món en el qual vivim i com l'experimenten una part important dels i les joves, sinó, sobretot, a observar les respostes que alguns joves inventen per navegar i respondre tant subjectivament com material i socialment a l'organització d'un món i un sistema cultural de notable caràcter neoliberal que ens individualitza i construeix modes de vida específics al voltant de la noció de consum. Fer música i compartir-la ha estat una de les formes per les quals alguns col·lectius juvenils han optat per respondre a aquesta lògica del món en el qual es troben immersos. Escoltar-la i fer-la part del seu món sonor, per a molts joves i adolescents, no ha consistit només en una qüestió de moda i/o de consum en mercat dels productes culturals. La música urbana s'ha constituït com un espai d'identificació de joves i adolescents, que han trobat en la narració compassada elements compartits de les seves experiències particulars del desencantament, de les violències i/o de la necessitat de treballar per construir

una cultura de pau centrada en la consecució d'una major justícia social. És sobre aquest fenomen, en gran part, del que ens parlen les cançons explorades.

TEMA MONOGRÀFIC

Igualtat i democràcia en els moviments juvenils nord-americans de la dècada de 1960: els casos del Black Power i la reivindicació estudiantil mexicana dels Jocs Olímpics de 1968¹

Equality and democracy in U.S. youth movements of the 1960s: the cases of Black Power and the Mexican student's vindication of the 1968 Olympic Games

Eric Ortega González
ericortega@ub.edu
Universitat de Barcelona (Espanya)

Data de recepció de l'original: 22-12-2023

Data d'acceptació: 06-03-2024

RESUM

Aquest article analitza de quina manera dos moviments juvenils, com el Black Power i la reivindicació estudiantil mexicana esdevinguda als Jocs Olímpics de Mèxic de 1968, van convergir en la lluita per la igualtat i la democràcia a l'Amèrica del Nord.

¹ La recerca que ha donat lloc a aquests resultats ha estat finançada per l'Institut Català Internacional per la Pau (ICIP). Projecte titulat «D'un jovent per a la guerra a un jovent per a la pau. Moviments juvenils i educació (1914-2022). Passat, present i futur» (ICIP019/22/000018).

Es destaca l'impacte d'atletes afroamericans emblemàtics, com Tommie Smith i John Carlos, en utilitzar els Jocs Olímpics com a plataforma de protesta contra la discriminació racial. Aquests esdeveniments històrics van deixar una empremta duradora en la consciència pública i van contribuir a canvis significatius en la legislació d'igualtat racial. L'article subratlla la importància de comprendre aquests episodis per a inspirar la justícia i la igualtat en la societat actual.

PARAULES CLAU: Black Power, Democràcia, Igualtat, Jocs Olímpics 1968, Moviments Juvenils

RESUMEN

Este artículo analiza de qué manera dos movimientos juveniles, como los Black Power y la reivindicación estudiantil acontecida en los Juegos Olímpicos de México de 1968, convergieron en la lucha por la igualdad y la democracia en Norteamérica. Se destaca el impacto de atletas afroamericanos emblemáticos, como Tommie Smith y John Carlos, al utilizar los Juegos Olímpicos como plataforma de protesta contra la discriminación racial. Estos eventos históricos dejaron una huella duradera en la conciencia pública y contribuyeron a cambios significativos en la legislación de igualdad racial. El artículo subraya la importancia de comprender estos episodios para inspirar la justicia y la igualdad en la sociedad actual.

PALABRAS CLAVE: Black Power, Democracia, Igualdad, Juegos Olímpicos 1968, Movimientos Juveniles

ABSTRACT

This article analyses how two youth movements such as Black Power and the Mexican student's vindication of the 1968 Olympic Games converged in the struggle for equality and democracy in North America. It highlights the impact of iconic African American athletes, such as Tommie Smith and John Carlos, who used the Olympic Games as a platform to protest against racial discrimination. These historic events left a lasting imprint on the public consciousness and contributed to significant changes in racial equality legislation. The article highlights the importance of understanding these episodes in order to inspire justice and equality in today's society.

KEY WORDS: Black Power, Democracy, Equality, Olympic Games 1968, Youth Movements.

I. INTRODUCCIÓ

La segona meitat del segle xx va ser testimoni d'una sèrie de moviments juvenils que van sacsejar els fonaments de la societat i la política a Amèrica del Nord i en el món. Entre aquests moviments, dos destaquen per la seva lluita incansable en pro de la igualtat, la justícia i la democràcia: el Black Power i la reivindicació estudiantil esdevinguda en els Jocs Olímpics de Mèxic de 1968. Aquests moviments no sols van desafiar les normes establertes de la seva època, sinó que també van deixar una profunda empremta en la història de la reivindicació dels drets de tots els éssers humans, sense diferència de raça o gènere, i en la crítica al poder social i econòmic establert.

La dècada de 1960 va ser un període de gran agitació, un temps en el qual la discriminació racial i social encara prevalia als Estats Units d'Amèrica i la lluita pels drets civils i la igualtat d'oportunitats estava en el seu apogeu. En aquest context, el moviment Black Power —terme encunyat per Richard Wright (1908-1960) i convertit en un eslògan social i polític per Stokely Carmichael (1941-1998)—, va sorgir, de la mà de Malcolm X (1925-1965), els Black Panthers (1966-1982) i Martin Luther King (1929-1968), com una resposta contundent al racisme sistèmic i a l'opressió de la comunitat afroamericana estatunidenca. A la vegada, els Jocs Olímpics de Mèxic de 1968, per la seva part, es van convertir en un sagnant escenari global, on els atletes, particularment els afroamericans, van aprofitar l'atenció mundial per a denunciar les injustícies racials i defensar la justícia social.

El present article té com a objectiu explorar com el Black Power i la reivindicació estudiantil esdevinguda en els Jocs Olímpics de Mèxic van influir en la lluita per la igualtat i la democràcia, especialment en l'àmbit dels moviments juvenils. Per a això s'analitzaran les estratègies i les tàctiques emprades per aquests moviments juvenils amb la finalitat d'examinar de quina manera els seus esforços van contribuir a transformar la realitat social dels seus països.

A mesura que revisem el passat, també considerarem les lliçons que aquests moviments ofereixen per al present i el futur.² En un món on les lluites per la igualtat i la democràcia continuen, examinar aquestes experiències històriques

² ARDERIU, M. i BRASÓ, J., «Cultura de pau, salut, educació i Agenda 2030. Una proposta d'activitat física gamificada per tractar la barbarie nazista amb les llambordes Stolpersteine», *III Jornada Catalana de Recerca en Ciències de l'Activitat Física i de l'Esport*. Universitat de Vic, 2021, pàg. 69. Disponible a: <http://hdl.handle.net/10854/6797>.

ens proporciona valuosos coneixements sobre el poder de l'activisme juvenil i la seva capacitat per a transformar la societat en el seu conjunt.

2. CONTEXT HISTÒRIC

Un dels factors claus de les transformacions culturals polítiques i socials que varen abonar el terreny per al sorgiment de moviments juvenils revolucionaris a Amèrica durant la dècada de 1960 va ser la consolidació de la societat de consum a Occident. Les economies capitalistes estaven en plena expansió, i el consum de béns i serveis es va convertir en una part central de la vida quotidiana. Aquesta tendència va ser impulsada per una creixent indústria publicitària i una invasió dels mitjans de comunicació en la vida de les persones. La televisió, la ràdio i la premsa escrita van exercir una influència sense precedents, promovent estils de vida, valors i productes que buscaven conformitat i uniformitat en la societat.³

Al mateix temps, teories polítiques i filosòfiques, com la de Louis Althusser sobre els «aparells de l'Estat»⁴ i els conceptes posteriors de «biopoder» formulats per Michel Foucault⁵ van anar cobrant major importància. Aquestes teories exploraven com les institucions estatals i els sistemes de control social exercien un poder subtil però efectiu sobre la població, regulant tant els comportaments com les mentalitats de les persones.

En resposta a la influència de la societat de consum i el creixent control estatal, va sorgir una cultura juvenil que buscava empoderar-se i resistir la manipulació. Els joves, identificats amb noves sonoritats provinents de grups musicals emergents com els Beatles, els Rolling Stones, Bob Dylan o Joan Baez es van inspirar en pensadors crítics com Herbert Marcuse, Theodor Adorno i Guy Debord, els qui van llançar llum sobre la unidimensionalitat de la societat⁶ i van denunciar la falta d'autenticitat en les democràcies occidentals.⁷

³ MARWICK, A. «Youth Culture and the Cultural Revolution of the Long Sixties», SCHILDT, A. i SEIGFRIED, D. (eds.), *Between Marx and Coca-Cola: Youth Cultures in Changing European Societies, 1960–1980*. Berghahn Books, Oxford, 2005, pàg. 39-48.

⁴ ALTHUSSER, L. *Ideología y aparatos ideológicos de estado: notas para una investigación*, México DF: Editorial Quinto Sol, 1970.

⁵ FOUCAULT, M. *Nacimiento de la biopolítica: curso del Collège de France (1978-1979)*, Madrid: Ediciones Akal, 2009.

⁶ MARCUSE, H. *El hombre unidimensional*, Barcelona: Editorial Seix Barral, 1972.

⁷ DEBORD, G. *La sociedad del espectáculo*, Valencia: Pre-textos, 2005.

No obstant això, fou en l'acció dels joves on l'impacte d'aquest context històric es va fer més evident. D'aquesta manera van sorgir moviments juvenils revolucionaris que lluitaven per la igualtat i la justícia, qüestionaven la participació dels seus països en conflictes bèl·lics, com la Guerra de Vietnam, i criticaven la societat de consum, el capitalisme i l'autoritarisme, tot desafiant les estructures tradicionals i contribuint significativament a la cerca d'un món més equitatiu i democràtic. Aquests moviments juvenils, que inclouen el moviment per la igualtat dels afroamericans i els esdeveniments al voltant dels Jocs Olímpics de Mèxic en 1968, es van convertir en manifestacions significatives de la lluita per l'equitat ètnica i la democràcia en una època de profunds canvis i tensions.

3. LA CERCA I LES DEMANDES D'IGUALTAT RACIAL EN ELS ESTATS UNITS

A diferència d'altres moviments de drets civils que advocaven principalment per la integració racial, el Black Power es va centrar en l'apoderament de la comunitat negra i la promoció de la identitat racial com a mitjans per a combatre l'opressió sistèmica.⁸ Aquest moviment advocava per la independència i l'autodeterminació dels afroamericans, buscant una transformació radical de la societat que permetés la igualtat de drets i oportunitats.

L'activista afroamericà Malcolm X (1925-1965), líder i orador carismàtic, va ser un dels defensors prominents del Black Power. Abans de la seva tràgica mort el 1965, Malcolm X va promoure la resistència i l'autodefensa dels afroamericans en un context d'injustícia racial. D'aquesta manera, l'activista, en plena consonància amb els temps, també criticava el model democràtic, que no era tal, i proposava reivindicacions per a la llibertat, l'educació i la igualtat.⁹ Tot arribant a justificar l'ús de la violència en cas necessari per a enfrontar-se a un poder que els menyspreava. El seu missatge de dignitat, apoderament i orgull racial va inspirar molta gent en la lluita per la igualtat.

Amb Malcolm X va aparèixer també l'organització Black Panthers (1966-1982), que va adoptar els pensaments del líder afroamericà. Liderada per

⁸ OGBAR, J. O. G. *Black Power: Radical Politics and African American Identity*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2004.

⁹ JOSEPH, P. E. «The black power movement: A state of the field», *The Journal of American History*, vol. 96, núm.3 (2009), pàg. 751-776.

Huey P. Newton (1942-1989) i Bobby Seale (1936), la seva idea inicial era l'autodefensa i la supervivència dels membres de la comunitat negra. Amb el pas del temps l'organització va adoptar un enfocament multifacètic en la lluita pels drets civils afroamericans; per la qual cosa, a més del seu èmfasi en la resistència contra la brutalitat policial i la promoció de l'autodefensa de la comunitat negra, els Black Panthers van llançar també programes socials destinats a abordar les necessitats de les comunitats desfavorides.¹⁰ Els seus programes de desdjunis gratuïts per a nens i clíniques de salut van proporcionar serveis essencials als qui més els necessitaven.

En aquest breu recorregut també cal destacar a l'estatunidenc Martin Luther King (1929-1968), pastor baptista i premi Nobel de la Pau (1964), les propostes del qual advocaven per un món millor. Luther King s'oposava a la superioritat i drets dels blancs pel simple fet de ser-ho. Raó per la qual les seves reivindicacions pacífiques pels Drets Civils i per la igualtat dels afroamericans van tenir cada vegada més seguidors.¹¹ A tall d'exemple, va ser partícip i va promocionar els «Dilluns de protesta» quan els afroamericans havien de cedir el seient a l'autobús als blancs. També va fundar el 1957 la Conferència de Lideratge Cristià perquè les esglésies sensibilitzades pels afroamericans es poguessin coordinar i així proposar una coordinació major a l'entorn d'aconseguir els objectius per la igualtat. Luther King va ser empresonat en nombroses ocasions sovint promogudes per falses acusacions. El 28 d'agost de 1963 fou una data clau en la història ja que en la marxa a Washington, amb 200.000 manifestants, Luther King va pronunciar el seu famós discurs per a la igualtat i un món millor: *I have a dream*.

Martin Luther King mai no rebutjà directament els Black Power, però els considerava part d'un moviment recolzat majoritàriament per una nova generació de joves que reclamaven més oportunitats en un context en què les mesures del govern per fer front a les poques oportunitats d'aconseguir feina —sempre precària— i a la vida en guetos eren francament insuficient. Tanmateix, Luther King veia els Black Power com un moviment que «was born from the wombs of despair and disappointment. Black Power is a cry of pain. It is in fact a reaction to the failure of White Power to deliver the promises

¹⁰ WALDSCHMIDT-NELSON, B. *Dreams and nightmares: Martin Luther King, Jr., Malcolm X, and the struggle for Black equality in America*, University Press of Florida, 2012.

¹¹ ¿Quién fue Martin Luther King?, National Geographic (16 enero de 2023). Disponible a: <https://www.nationalgeographic.es/historia/quien-fue-martin-luther-king>

and to do it in a hurry. The cry of Black Power is really a cry of hurt».¹² Un crit que fou més tard utilitzat per dirigents amb tendències nacionalistes més radicals, com fou el cas de l'*Organization of Afro-American Unity*, fundada per Malcolm X, el que tingué com a conseqüència que la població blanca ho interpretés com una amenaça en considerar que el Black Power cercava la supremacia del poble negre sobre el blanc.¹³

El cert, emperò, és que sense ser un moviment exclusivament juvenil, el Black Power va atraure un bon nombre de joves que cercaven un canvi radical en la societat en un context de lluita pels drets civils auspiciada per líders com el mencionat Martin Luther King o les organitzacions Southern Christian Leadership Conference (SCLC), de la que Luther King fou el primer president, i la Student Nonviolent Coordination Committee (SNCC), així com per la violència i la repressió policial que es posà de manifest amb l'assassinat de Malcolm X o els Watts Riot de 1965, entre d'altres, tot contribuint a la creixent frustració i consciència de què la igualtat de drets estava lluny d'aconseguir-se.¹⁴

A través d'alguns dels referents acabats de veure, el Black Power va reconèixer que l'educació era un component fonamental per a l'apoderament de la comunitat negra i l'eliminació de la discriminació racial sistèmica. Per la qual cosa va tractar de promoure l'educació i la consciència racial com una manera d'empoderar les persones i fomentar la igualtat. Entre els seus programes i iniciatives educatives poden destacar-se les següents:

- Escoles de llibertat: En resposta a la falta de representació de la història i la cultura afroamericana en el currículum educatiu convencional, es van establir «Escoles de Llibertat» en algunes comunitats. Aquestes institucions oferien educació centrada en la història i la cultura negra, amb l'objectiu d'empoderar els estudiants en proporcionar-los una comprensió més profunda de la seva herència i lluita.¹⁵
- Grups de consciència negra: Dins de les universitats i comunitats, van sorgir grups de consciència negra que se centraven en l'educació i la

¹² LUTHER KING, M. 14 de novembre de 1966, The King Center, Black Power, http://kingencyclopedia.stanford.edu/encyclopedia/encyclopedia/enc_black_power/ (consultat: 1 de febrer del 2024).

¹³ ROYO HERRERA, A., «Todo el poder para el ghetto. The black panther party: entre la violencia y el servicio a la comunidad». Treball de Fi de Grau presentat a Universitat Jaume I. (2015).

¹⁴ VAN DEBURG, W. L., *The Black Power Movement and American Culture, 1965–1975: New Day in Babylon*, Chicago: The University of Chicago, 1993.

¹⁵ HALE, J. N. *The Freedom Schools: Student Activists in the Mississippi Civil Rights Movement*, New York: Columbia University Press, 2016.

consciència racial. Organitzaven xerrades, seminaris i activitats culturals que promovien el coneixement de la història i la lluita dels afroamericans, al mateix temps que fomentaven un sentit d'unitat i orgull racial.¹⁶

- Iniciatives de mentoria: El Black Power també va promoure programes de mentoria que aparellaven a joves afroamericans amb adults i líders de la comunitat. Aquestes relacions mentores proporcionaven orientació, suport i una educació més profunda sobre la història i la lluita dels afroamericans, contribuint a la construcció d'una identitat sòlida i a l'apoderament de la joventut.¹⁷

Aquestes iniciatives educatives i de consciència racial van exercir un paper crucial en la promoció de la igualtat i la dignitat racial en el context del moviment Black Power. Van ajudar a empoderar la comunitat negra en proporcionar les eines necessàries per a desafiar l'opressió sistèmica i construir una base sòlida per a la lluita contínua pels drets civils tant als Estats Units com en altres parts del planeta.

4. LA REIVINDICACIÓ ESTUDIANTIL MEXICANA I ELS JOCS OLÍMPICS DE 1968

Els Jocs Olímpics de Mèxic de 1968 es van dur a terme en un moment històric d'agitació política i social a tot el món. La selecció de Ciutat de Mèxic com a seu guanyadora, superant a Detroit i Lió, es va veure impulsada per raons polítiques, entre les quals destacaven les aliances entre països que havien sorgit durant la Guerra Freda i l'interès en què Amèrica Llatina fos l'amfitrió dels Jocs.¹⁸

En aquest context, Mèxic, com a país amfitrió, tenia l'oportunitat de mostrar el seu creixement econòmic i el seu incipient desenvolupament, però també estava immers en diferents tensions polítiques i socials, provinents en molts casos de les revolucions estudiantils d'Europa i Amèrica. El moviment global pels drets civils i les lluites per la igualtat i la justícia racial havien cobrat

¹⁶ MORE, M. P. «The intellectual foundations of the Black Consciousness Movement», *Intellectual traditions in South Africa: Ideas, individuals and institutions*, 2014, pàg. 173-196.

¹⁷ JOSEPH, P. E. «The black power movement, democracy, and America in the king years», *The American Historical Review*, vol. 114, núm. 4 (2009), pàg. 1001-1016.

¹⁸ RODRÍGUEZ KURI, A. «Ganar la sede. La política internacional de los juegos olímpicos de 1968», *Historia mexicana*, vol. 64, núm. 1 (2014), pàg. 243-289.

impuls, quedant reflectides àmpliament en l'ambient que va envoltar als Jocs.¹⁹

De fet, en l'estiu de 1968, un gran nombre d'estudiants va començar a mobilitzar-se de manera pacífica en oposició al règim autoritari que en aquells dies es trobava en el poder.²⁰ Amb el temps, aquestes demandes van guanyar suport, i el que inicialment involucrava només els estudiants es va expandir per a incloure mestres, metges i la població en general.²¹

No obstant això, la determinació del govern per mantenir el control, juntament amb el temor associat a la Guerra Freda i al comunisme, va portar a un augment en la brutalitat per part de les forces policials. A més, es va implicar a l'exèrcit en aquesta repressió. Tot això tenia un propòsit clar: sufocar les protestes a qualsevol preu durant els Jocs Olímpics, un esdeveniment que atrauria l'atenció de milions de persones i en el qual Mèxic seria el focus d'atenció a nivell mundial.²²

Les manifestacions estudiantils van arribar a un punt crític el 2 d'octubre de 1968, tan sols dues setmanes abans de l'inici dels Jocs Olímpics, amb el tràgic esdeveniment conegut com la matança de Tlatelolco, que va tenir lloc a la Plaça de les Tres Cultures, en el Conjunt Urbà Nonoalco Tlatelolco de Ciutat de Mèxic.²³ En aquest moment, el govern mexicà, liderat per Gustavo Díaz Ordaz i amb el suport d'agències com la CIA i el Pentàgon, va respondre amb violència policial i militar a la concentració pacífica d'uns 15.000 manifestants aproximadament. El diàleg sol·licitat pels estudiants mai no es va materialitzar; en el seu lloc, es van produir trets, ferits i morts.

¹⁹ ELÍAS, A. «'We Do Not Want Olympics, We Want Revolution': The Student Movement and the XIX Olympiad, July–October 1968», *Mexico City's Olympic Games: Citizenship and Nation Building, 1963–1968*. Soringer, 2021, pàg. 103–144.

²⁰ RODRÍGUEZ KURI, A. *Museo del universo.: Los juegos olímpicos y el movimiento estudiantil de 1968*, El Colegio de México AC, 2019.

²¹ LOPEZ ARRETICHE, L. (dir.), *El grito. Cine en línea*, UNAM, 2020. A <https://www.filmoteca.unam.mx/cine-en-linea/el-grito/>.

MARTÍNEZ, A. *Movimiento estudiantil 1968*, Cine en línea, UNAM, 2019. Mín 88. A <https://www.filmoteca.unam.mx/cine-en-linea/movimiento-estudiantil-1968/>.

²² MUSOTTI, S. i RODRÍGUEZ, S. E. B. «México 68: las olimpiadas de la protesta y la violencia», *Cuadernos de Aletheia*, núm. 3 (2019), pàg. 61–72. Disponible a: https://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/art_revistas/pr.9692/pr.9692.pdf

²³ MUSOTTI, S. i RODRÍGUEZ, S. E. B. «México 68: las olimpiadas de la protesta y la violencia», *Cuadernos de Aletheia*, núm. 3 (2019), pàg. 61–72. Disponible a: https://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/art_revistas/pr.9692/pr.9692.pdf

Com a resultat d'aquests esdeveniments, després de 90 minuts d'intensos tirotejos i l'ús d'armament divers, les forces de seguretat del govern van procedir a rematar els ferits, se'ls van emportar i alguns van ser cremats o desaparèixer. Avui dia, a la Plaça de les Tres Cultures, s'erigeix una placa commemorativa en memòria de les víctimes. Aquesta placa resa de la següent manera:

¿Quién? ¿Quienes? Nadie. Al día siguiente nadie.

**La plaza amaneció barrida;
los periódicos dieron como noticia principal el estado del tiempo.**

**Y en la televisión, en la radio, en el cine
no hubo ningún cambio en el programa.**

Ningún anuncio intercalado.

**Ni un minuto de silencio en el banquete
(pues prosiguió el banquete).**

***Rosario Castellanos, Memorial de Tlatelolco.*
Plaza de las tres Culturas, 2 de octubre de 1993.**

Van ser, al final, més de 300 els estudiants i ciutadans que van perdre la vida, i molts més els ferits i detinguts, tot amb una fi: el desenvolupament de les Olimpíades sense disturbis. Tot es va ocultar i els Jocs Olímpics van començar al cap de pocs dies, sense nomenar els fets succeïts.

En aquesta tessitura, els atletes negres van resoldre les protestes racials i els sagnants successos a Tlatelolco. Descartaren boicotejar els Jocs de Mèxic, però no fer un gest reivindicatiu.²⁴ Avery Brundage, que entre el 1952 i el 1972 fou el president més conservador en la història del Comitè Olímpic Internacional (COI), sabia que a la Universitat de San José, a Califòrnia, hi havia atletes que escoltaven amb atenció les paraules del sociòleg Harry Edwards, fundador del Projecte Olímpic per als Drets Humans (OPHR). Per dissuadir-los, va enviar el mític Jesse Owens, l'heroi negre dels Jocs nazis de Berlín 36. Però Tommie Smith i John Carlos no li van fer cas. I el 16 d'octubre del 1968

²⁴ **ABBIATI, L. A.** «Las repercusiones de los movimientos sociales del año 68 dentro de los juegos olímpicos de México D. F.», *XII Jornadas Interescuelas/Departamentos de Historia. Departamento de Historia, Facultad de Humanidades y Centro Regional Universitario Bariloche*. Universidad Nacional del Comahue, San Carlos de Bariloche.

van protagonitzar el que encara avui, cinquanta sis anys després, és recordat com un dels moments més icònics i l'acte més polític a la història dels Jocs Olímpics. El podi del Black Power amb la salutació de puny enlaire dels atletes afroamericans Tommie Smith i John Carlos. Tots dos competien en la prova dels 200 metres i van guanyar medalles en una carrera històrica. Smith es va emportar la medalla d'or, Carlos la de bronze i l'australià Peter Norman la de plata. En el rerefons, el que Smith i Carlos feien era donar visibilitat al Black Power.²⁵ Aquest gest s'unia a les manifestacions liderades per figures com Malcolm X, els Black Panthers i Martin Luther King i va tenir una audiència de milions d'espectadors. Al mateix temps, l'atleta australià Peter Norman exhibia una medalla del Projecte Olímpic en Defensa dels Drets Humans.

Durant la cerimònia de lliurament de medalles, mentre sonava l'himne nacional dels Estats Units, Smith i Carlos van abaixar el cap i van aixecar els seus punys enguantats en un gest de solidaritat amb la lluita pels drets civils i contra l'opressió racial al seu país. A més, Smith i Carlos portaven bufandes negres al coll per a simbolitzar la lluita contra el llinxament, i Carlos va descordar la seva jaqueta per a denunciar l'explotació econòmica de la classe treballadora. Aquest acte simbòlic va ser una poderosa crida a la igualtat i la justícia, així com una crítica a la discriminació racial que persistia als Estats Units.

El Comitè Olímpic Internacional (COI) va condemnar la protesta i va sancionar Smith i Carlos, expulsant-los de la Vila Olímpica i retirant-los les seves medalles. La pressió pública i la condemna internacional no sols van portar al COI a revisar la seva posició, sinó que, amb el temps, el gest de Smith i Carlos va ser àmpliament reconegut com un acte valent que va contribuir a destacar les lluites per la justícia social a tot el món. Aquest moment històric es va convertir en un recordatori perdurable de la importància de la igualtat i la democràcia en l'esport i en la societat en general. A més, Peter Norman, l'atleta australià que va compartir el podi amb Smith i Carlos, va mostrar el seu suport al gest i també va ser objecte de crítiques en el seu propi país.

La situació de Peter Norman no va millorar substancialment. Malgrat haver aconseguit la cinquena millor marca mundial, se li va negar la participació en els Jocs Olímpics de Munic en 1972. A més, 32 anys després, en la inauguració dels Jocs de Sídney en 2000, no va rebre una invitació, la qual cosa reflectia la persistent penalització del seu país. Sorprenentment, davant

²⁵ BRASÓ, J. *El Black Power y los JJOO de México 1968. Imágenes para la memoria histórica*, Ed. Books on Demand GmbH, 2023.

l'actitud d'Austràlia, els estatunidencs li van estendre una invitació per a unir-se a ells en l'esdeveniment.

Els gestos en favor de la llibertat van tenir un alt cost en les carreres esportives d'aquests atletes, marcant el punt i final de les seves trajectòries en l'esport. Va ser només dècades després que es va començar a reconèixer el seu mèrit. Tommie Smith i John Carlos van rebre una escultura en el seu honor a la Universitat Estatal de San José, Califòrnia, on van estudiar, però això va ocórrer en 2005. El cas de Peter Norman és encara més cridaner, ja que no va rebre homenatges fins a 2012, quan el parlament australià es va disculpar. No va ser fins a 2019 que es va erigir una escultura en el seu honor per a commemorar la seva destacada gesta.

Malgrat aquests tristos esdeveniments, els Jocs Olímpics de Mèxic de 1968, amb la salutació de puny enlaire de Smith i Carlos com a punt culminant, es mantenen com un capítol emblemàtic en la lluita per la igualtat i la democràcia en un moment de profunds canvis socials i polítics.²⁶ Aquest esdeveniment no sols va deixar una impressió duradora en la història olímpica, sinó que també va servir com un catalitzador per a reconsiderar el paper dels atletes en la promoció dels drets civils i la justícia a tot el món.

5. A TALL DE CONCLUSIONS

L'educació va exercir un paper fonamental en la promoció de la presa de consciència sobre les desigualtats racials i la injustícia social. A través de diferents programes educatius, a partir dels anys 70 es va exposar la història d'opressió i discriminació racial als Estats Units i en altres parts d'Amèrica. Tot destacant les lluites històriques per la igualtat i ressaltant la necessitat d'abordar les desigualtats sistèmiques.²⁷

A través de les «Escoles de Llibertat» i els grups de consciència negra, els estudiants i les comunitats van aprendre sobre la rica història afroamericana i les lluites per la igualtat. Aquest coneixement va permetre als participants d'aquestes iniciatives comprendre millor les arrels de la discriminació racial i l'opressió, la qual cosa al seu torn va impulsar un sentit d'identitat i orgull

²⁶ BREWSTER, K. «Implicaciones políticas y culturales de las Olimpiadas de México 1968», *Razón y palabra*, núm. 69 (2009). Disponible a: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=199520330043>

²⁷ JOSEPH, P. E. «Dashikis and democracy: Black studies, student activism, and the black power movement», *The Journal of African American History*, vol. 88, núm. 2, (2003), pàg. 182-203.

racial. A més, aquests programes educatius els hi proporcionaven una comprensió més profunda de les qüestions polítiques i socials que enfrontaven, la qual cosa els encoratjava a lluitar per un canvi significatiu.

Però l'educació també es va convertir en una eina poderosa en la mobilització i la lluita pels drets civils i polítics. La conscienciació i el coneixement adquirits a través de l'educació van portar a una major participació en manifestacions, protestes i accions polítiques. Els moviments estudiantils, en particular, van exercir un paper crucial en aquesta lluita, especialment a través d'encoratjar els joves a inscriure's per a votar, a involucrar-se en organitzacions cíviques i a considerar postular-se per a càrrecs públics. A més, l'educació també va ser un mitjà eficaç per a informar la població sobre els seus drets civils i polítics, la qual cosa els va permetre defensar-se millor de la discriminació i l'opressió.

Però l'impacte a curt i llarg termini dels moviments juvenils de la dècada de 1960 a Amèrica no sols van afectar l'educació, sinó que també van deixar una marca indeleble en la societat i la política, influint en moviments posteriors i en la percepció de la igualtat i la democràcia.²⁸

En el curt termini, els moviments juvenils de la dècada de 1960 van provocar canvis significatius en la societat i la política. Es van promulgar lleis i polítiques clau que van abordar la discriminació racial i la desigualtat, com la Llei de Drets Civils de 1964 i la Llei de Dret a Vot de 1965 als Estats Units, lleis que tenien com a objectiu eliminar la segregació racial i garantir el dret al vot per a tots els ciutadans, sense importar la seva raça.

A llarg termini, però, els moviments juvenils de la dècada de 1960 van deixar un llegat profund en la societat i la política. Van inspirar moviments posteriors que van continuar la lluita per la igualtat i la justícia social.²⁹ Per exemple, el moviment feminista de la dècada de 1970 es va basar en gran manera en la lluita per la igualtat de gènere i l'equitat, i va adoptar moltes de les tàctiques i estratègies utilitzades pels moviments juvenils dels anys 60.

La lluita per la igualtat racial i la justícia social també va persistir en les dècades posteriors, donant lloc a moviments com el moviment *Black Lives Matter*, que s'ha centrat en la lluita contra la brutalitat policial i la discriminació

²⁸ GARCIA TAPIA, M. «México 68: El inicio de una tradición de lucha», *Revueltas. Revista Chilena de Historia Social Popular*, núm. 5 (2022), pàg. 43-56.

²⁹ ZOLOV, E. *Protest and counterculture in the 1968 student movement in Mexico*, Student Protest. Routledge, 2014, pàg. 70-84.

racial.³⁰ Aquests moviments han continuat pressionant per reformes i canvis en la societat i la política.

A més, la percepció de la igualtat i la democràcia s'ha vist modelada per aquests moviments, que han portat a un major reconeixement de la importància de la igualtat racial en una societat democràtica i han generat debats sobre com abordar la discriminació i la desigualtat de manera efectiva. Reforçant la idea que la igualtat i la justícia són pilars fonamentals d'una democràcia forta i saludable. D'aquí que aquest recordatori de resistència i compromís amb la justícia ens esperoni a mantenir viva la flama de la igualtat, tot assegurant que el seu llegat continuï inspirant generacions esdevenidores en la cerca constant d'un món més equitatiu i humà.

³⁰ HARTMANN, D. «The politics of race and sport: Resistance and domination in the 1968 African American Olympic protest movement», *Ethnic and racial studies*, vol. 19, núm. 3 (1996), pàg. 548-566.

INFORMACIÓ SOBRE ELS AUTORS DELS ARTICLES
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS OF THE ARTICLES

Informació sobre els autors dels articles

Information about the authors of the articles

ARANGO PÉREZ, RAÚL. Graduat en Pedagogia i Màster en Formació del Professorat de Secundària Obligatòria i Batxillerat, Formació Professional i Ensenyament d'Idiomes a la Universitat de Barcelona. Col·labora amb el Grup de Recerca en Pensament Pedagògic i Social (GREPPS) i amb el Grup de Recerca Ensenyament i Aprenentatge Virtual (GREAV), ambdós de la Universitat de Barcelona. Les seves línies de recerca es concentren al voltant de la filosofia de l'educació i el pensament pedagògic. Adreça electrònica: arango.raul2000@gmail.com.

ARIAS ORTIZ, LILIANA. Investigadora predoctoral del Doctorat en Educació i Societat de la Universitat de Barcelona. Línia de recerca Pensament Pedagògic i Teoria de l'Educació. Professora de la Facultat d'Educació i Pedagogia de la Universidad del Valle (Cali, Colòmbia). Màster i Llicenciada en Història de la Universitat de la del Valle. Àmbit de coneixement: història de l'educació i la pedagogia. Adreça electrònica: liliana.arias@correounivalle.edu.co

BRASÓ RIUS, JORDI. Doctor en Pedagogia (Universitat de Barcelona) i llicenciat en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport. Acreditat ANECA. Membre del Grup de Recerca en Pensament Pedagògic i Social (GREPPS-UB). Professor a diverses universitats en matèries relacionades amb la història de l'educació, la didàctica, el joc i l'esport (UB, UOC, UVIC, INEFC). És autor de diverses publicacions relacionades amb la història de l'educació, l'Escola Nova, el joc, l'educació crítica, la didàctica, les noves tecnologies i l'escola. Adreça electrònica: jbrasorius@ub.edu

FONTÁN DE BEDOUT, LAURA. Doctora en Educació i Societat, màster en Recerca i Canvi Educatiu i Graduada en Psicologia i Filosofia. Professora del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona i de la Universitat Oberta de Catalunya. És membre del Grup de Recerca en Educació Moral (GREM) i col·labora amb Grup de Recerca en Pensament Pedagògic i Social (GREPPS) de la Universitat de Barcelona. Les seves línies de recerca giren entorn de la teoria i la filosofia de l'educació. Adreça electrònica: laurafontan@ub.edu

GARCÍA FARRERO, JORDI. Pedagóg, màster en Història Contemporània i doctor en Educació per la Universitat de Barcelona. Premi extraordinari de Doctorat en el curs 2012-2013. Professor del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona i membre del Grup de Recerca en Pensament Pedagògic i Social (GREPPS). Vicepresident de la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. Autor de diferents llibres, capítols de llibres i articles sobre els discursos pedagògics contemporanis. Adreça electrònica: jgarciarf@ub.edu

ISABEL VILAFRANCA MANGUÁN. Doctora en Pedagogia i llicenciada en Filosofia per la Universitat de Barcelona i professora agregada del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona. És investigadora principal del grup de recerca consolidat GREPPS (Grup en Pensament Pedagògic i Social) i membre de l'Institut de Recerca en Educació (IRE), ambdós de la Universitat de Barcelona. Les seves línies de recerca es concentren al voltant del pensament pedagògic i social contemporani, la història de l'educació, la filosofia de l'educació, els moviments juvenils i l'educació per a la pau. Adreça electrònica: ivilafranca@ub.edu

NAVARRO ZÁRATE, RAÚL. Pedagóg, màster en Humanitats i doctor en Educació i Societat per la Universitat de Barcelona. Professor del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona i professor col·laborador de la Universitat Oberta de Catalunya. Membre del Grup de Recerca en Pensament Pedagògic i Social (GREPPS) i de la Taula per a la Reflexió en Educació Social (TreS). Les seves línies de recerca se centren en la història de l'educació, l'anàlisi de la cultura i els moviments juvenils contemporanis amb un enfocament que es nodreix de l'antropologia pedagògica i la filosofia de l'educació. Adreça electrònica: r.navarro@ub.edu

NAYA ORTEGA, RAMON. Llicenciat en Història i llicenciat en Documentació. Doctorand en Educació i Societat a la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona seguint la línia de recerca de pensament pedagògic i teoria de l'educació. És investigador del projecte SIDBRINT, sobre les Brigades Internacionals. Les seves línies de recerca se centren en la vida quotidiana al front i la rereguarda, la lluita contra l'analfabetisme i el multilingüisme a les Brigades Internacionals; aquest darrer tema és el principal de les seves publicacions. Adreça electrònica: ramonnaya@ub.edu

ORTEGA GONZÁLEZ, ERIC. Doctor en Educació i Societat, graduat en pedagogia i professor del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona i de la Universitat Oberta de Catalunya. És membre del Grup de Recerca en Pensament Pedagògic i Social Contemporani (GREPPS) i del Grup de Recerca en Educació Moral (GREM), ambdós de la Universitat de Barcelona. Les seves línies de recerca es concentren al voltant de l'ètica, la filosofia de l'educació i el pensament pedagògic contemporani. Adreça electrònica: ericortega@ub.edu

PASCUAL MARTÍN, ÀNGEL. DOCTOR EN FILOSOFIA I PROFESSOR DEL DEPARTAMENT DE Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona. El concepte d'educació liberal i la teoria i pràctica de l'educació literària, especialment en l'educació superior, centren el seu interès tan a nivell històric com filosòfic. Sota aquest esquema, recull treballs sobre Plató, Leo Strauss, Robert M. Hutchins i la tradició dels Grans Llibres. Adreça electrònica: apascual@ub.edu

PRADES ARTIGAS, LOURDES. Doctora en Història Contemporània, llicenciada en Història i diplomada en Biblioteconomia i Documentació. És responsable del CRAI-Biblioteca del Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona. Des del 2011 dirigeix el projecte SIDBRINT. Les seves recerques tracten especialment dels voluntaris internacionals, l'exili espanyol i l'hermenèutica de les fonts documentals relacionades amb la Guerra Civil. És autora de diverses publicacions sobre aquests temes. Adreça electrònica: lourdesprades@ub.edu

SÁNCHEZ MARGALEF, FERRAN. Professor associat de la Universitat de Barcelona (UB) del Departament de Teoria i Història de l'Educació i professor col·laborador de la Universitat Oberta de Catalunya (UOC). En aquestes

universitats, imparteix docència en assignatures de política de l'educació, ètica i educació social i teoria de l'educació. La seva recerca està focalitzada en àrees com l'epistemologia educativa, la història de l'educació o el transhumanisme, temàtica de la qual ha realitzat la tesi doctoral. Adreça electrònica: ferran.sanchez@ub.edu

SCOTTON, PAOLO. Doctor en Història del Pensament Polític pel IMT Institute for Advanced Studies, és professor lector de Teoria i Història de l'Educació en la Universitat de Barcelona. Les seves principals línies de recerca se centren en la història i teoria de l'educació moderna i contemporània, amb un triple enfocament: l'estudi de l'evolució dels conceptes pedagògics en perspectiva diacrònica; l'estudi de les institucions educatives en els segles XIX i XX; i l'educació per a la ciutadania. Sobre aquests temes ha publicat diferents llibres i articles. Entre ells: *Bildung, educació i utopia*, Barcelona, 2023; *Maria de Maeztu. Una mestra alle origini della pedagogia sociale spagnola*. Lecce, 2022; i, amb E. Zucchi, *Tracing the Path of Tolerance*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2016. Adreça electrònica: p.scotton@ub.edu

SOLÉ BLANCH, JORDI. Doctor en Pedagogia, Educador Social habilitat i professor dels Estudis de Psicologia i Ciències de l'Educació de la Universitat Oberta de Catalunya. És membre del Laboratori d'Educació Social (LES-UOC) i del Grup de Recerca en Pensament Pedagògic i Social Contemporani (GREPPS) de la Universitat de Barcelona. Les seves línies de recerca es concentren al voltant de la pedagogia social i el pensament pedagògic contemporani. Adreça electrònica: jsolebla@uoc.edu

VILANOU TORRANO, CONRAD. Doctor en Filosofia i Ciències de l'Educació i professor emèrit del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona. És membre del Grup de Pensament Pedagògic i Social (GREPPS) de la Universitat de Barcelona. Les seves línies de recerca es concentren en l'estudi dels conceptes, discursos i narratives pedagògiques. Adreça electrònica: cvilanou@ub.edu.

NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS PER A L'EDICIÓ

1. Els articles han de ser originals i estar redactats en llengua catalana, preferiblement, tot i que també s'admetran articles rebuts en altres idiomes sempre que el seu interès ho justifiqui. La direcció es reserva el dret de sol·licitar la traducció dels articles que no s'hagin presentat en llengua catalana als autors per a la seva publicació.
2. Els articles s'han de presentar en suport de paper i en disquet (preferiblement en MS Word per a PC o MAC).
3. El tipus de lletra ha de ser, preferiblement, Times dels cos 12, i el text s'ha de compondre amb un interlineat d'espai i mig.
4. L'extensió del articles no pot ser inferior a deu pàgines ni superior a vint i cinc (trenta línies de setanta espais). Tots els fulls han d'anar numerats correlativament.
5. Les notes s'han de posar numerades correlativament a peu de pàgina. Per a les referències bibliogràfiques de les notes s'han de seguir els criteris següents:
6. Els llibres s'han de citar: COGNOM, [*Atenció: són versals, no majúscules*], Nom sense abreujar; COGNOM; Nom sense abreujar; COGNOM, Nom sense abreujar. *Títol de la monografia: Subtítol de la monografia*, nombre de volums. Lloc de publicació-1: Editorial-1; Lloc de publicació-2: Editorial-2, any. [Nom de la Col·lecció, Nom de la Subcol·lecció; número dins de la col·lecció o subcol·lecció), Any, Nombre de pàgines [Informació addicional].
Els articles de publicacions periòdiques s'han de citar: COGNOM, [*Atenció: són versals, no majúscules*], Nom sense abreujar; COGNOM, Nom sense abreujar, COGNOM, Nom sense abreujar. «Títol de la part de la publicació en sèrie». *Títol de la Publicació Periòdica* [Lloc d'Edició-1; Lloc d'Edició-2], número del volum, número de l'exemplar (dia mes any), número de les pàgines en què apareix aquesta part. [Informació addicional]
7. En el cas que hagi figures, fotografies, gràfics o taules, s'han de presentar numerats correlativament en fulls a part i s'ha indicar dins del text el lloc en què s'han d'incloure durant el procés de maquetació. Les fotografies,

- els dibuixos o les imatges s'han d'entregar en reproducció fotogràfica o en format digital JPG o TIF i amb una resolució mínima de 300 punts.
8. Els títols dels apartats han d'anar en versals i numerats.
  9. Cal adjuntar algunes dades del currículum de l'autor o els autors, amb un màxim de 4 línies, que han d'incloure: institució a la qual pertanyen i el correu electrònic.
  10. Al principi de l'article hi ha d'haver el títol en la llengua original de redacció i la traducció a l'anglès. S'hi ha d'afegir també un resum, d'un màxim de quinze línies, i les corresponents paraules clau, en català, castellà i anglès.
  11. Amb vista a la indexació en diferents bases de dades, es demana que es segueixi el *Thesaurus català d'educació*.
  12. Per a garantir la qualitat dels treballs que es publiquin, el Consell de Redacció enviarà de manera anònima els articles a especialistes, els quals recomanaran si un article pot publicar-se immediatament, necessita revisió, o bé és rebutjat. Es comunicarà als autors l'acceptació dels treballs. Si el treball requereix revisió, es facilitaran als autors els comentaris escrits dels especialistes que l'hagin revisat.
  13. Els treballs s'han d'adreçar a la plataforma de la revista. En cas d'incidències escriure a pere.fullana@uib.es

PRESENTATION REGULATIONS OF ORIGINALS FOR PUBLISHING

1. Articles must be original and be written in Catalan, preferably, although articles received in other languages will be admitted, providing their interest warrants this. The management reserves the right to ask the authors for the translation of articles that have not been submitted in Catalan for their publication.
2. Articles must be submitted on paper and on disk (preferably in MS Word for PC or MAC).
3. Letter font must, preferably, be Times size 12, and the text must have one and a half line spacing.
4. The length of the articles cannot be shorter than ten pages or longer than 25 (30 lines of 70 spaces). All pages must be numbered consecutively. The Editorial Board may authorise the publication of longer articles.
5. Notes will be placed consecutively numbered as footnotes. Bibliographic references of the notes must meet the following criteria.
6. Books must be cited: Surname [*Notice they are small caps not capital letters*], Unabbreviated name; Surname, Unabbreviated name; Surname, Unabbreviated name. *Title of the monograph. Subtitle of the monograph*, Number of volumes. Place of publication-1: Publishing house-1; Place of publication-2: Publishing house-2, [Name of the Collection, Name of the sub collection; number in the collection or sub collection], Year, Number of pages [Further information].
Articles from periodical publications must be cited: Surname [*Notice they are small caps not capital letters*], Unabbreviated name; Surname, Unabbreviated name; Surname, Unabbreviated name. «Title of the serial publication», *Title of the Journal* [Place of publication-1; Place of publication-2], number of volume, number of issue (day month year), number of pages on which this part appears. [Further information].
7. Should there be figures, photographs, graphs or tables, they must be presented consecutively numbered on separate sheets and the place where they should be included during the layout process must be indicated in

the text. Photographs, drawings or images must be submitted as photo256 Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació, Núm. 29 (gener-juny, 2017) pàg. 253-256 graphic reproductions or in JPG or TIF digital format, with a minimum resolution of 300 points.

8. Titles of sections must be in small caps and numbered.
9. Details of the author's or authors' CV must be enclosed, with a maximum of four lines, which will include: institution the author or authors belong to and their e-mail address.
10. The title in the original language along with its translation into English will be at the beginning of the article. An abstract must also be added, with a maximum of 15 lines, and the corresponding key words in Catalan, Spanish and English.
11. With a view to indexing in different databases, authors are requested to follow the *Thesaurus català d'educació*.
12. In order to ensure the quality of the articles that are published, the Editorial Board will send the articles anonymously to specialists, who will recommend whether an article can be published immediately, needs revision, or is rejected. Authors will be informed of the acceptance of the articles. If the article requires revision, the written comments of the specialists who have reviewed it will be made available to the authors.
13. Articles must be sent to the journal's platform. In case you need assistance write to pere.fullana@uib.es

DRETS D'AUTOR I RESPONSABILITATS

La propietat intel·lectual dels articles és dels respectius autors.

En el moment de lliurar els articles a *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació* per sol·licitar-ne la publicació, els autors accepten els termes següents:

1. Els autors cedeixen a la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana (filial de l'Institut d'Estudis Catalans) els drets de reproducció, comunicació pública (incloent-hi la comunicació a través de les xarxes socials) i distribució dels articles presentats per a ser publicats a *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, en qualsevol forma i suport, i per qualsevol mitjà, incloses les plataformes digitals. El Comitè Editorial es reserva els drets d'acceptar o de refusar els treballs presentats i, igualment, es reserva el dret de fer qualsevol modificació editorial que consideri convenient. De ser acceptada pels autors, aquests hauran de lliurar l'article amb els canvis suggerits.
2. Els autors responen davant la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana de l'autoria i l'originalitat dels articles presentats. És a dir, els autors garanteixen que els articles lliurats no contenen fragments d'obres d'altres autors, ni fragments de treballs propis publicats anteriorment; que el contingut dels articles és inèdit, i que no s'infringeixen els drets d'autor de tercers. Els autors accepten aquesta responsabilitat i s'obliguen a deixar indemne la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana de qualsevol dany i perjudici originats per l'incompliment de la seva obligació. Així mateix, han de deixar constància en els articles que enviïn a la revista de les responsabilitats derivades del contingut dels articles.
3. És responsabilitat dels autors obtenir els permisos per a la reproducció sense restriccions de tot el material gràfic inclòs en els articles, així

com garantir que les imatges i els vídeos, etc., han estat realitzats amb el consentiment de les persones que hi apareixen, i que el material que pertany a tercers està clarament identificat i reconegut dins del text. Així mateix, els autors han d'entregar els consentiments i les autoritzacions corresponents a la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana en lliurar els articles.

4. La Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana està exempta de tota responsabilitat derivada de l'eventual vulneració de drets de propietat intel·lectual per part dels autors. En tot cas, es compromet a publicar les correccions, els aclariments, les retraccions i les disculpes si escau.
5. Els continguts publicats a la revista estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari en el text o en el material gràfic— a una llicència Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya (by-nc-nd) de *Creative Commons*, el text complet de la qual es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada.
6. La revista no es fa responsable de les idees i opinions exposades pels autors dels articles publicats.

PROTECCIÓ DE DADES PERSONALS

L'Institut d'Estudis Catalans (IEC) compleix el que estableix el Reglament general de protecció de dades de la Unió Europea (Reglament 2016/679, del 27 d'abril de 2016). De conformitat amb aquesta norma, s'informa que, amb l'acceptació de les normes de publicació, els autors autoritzen que les seves dades personals (nom i cognoms, dades de contacte i dades de filiació) puguin ser publicades en el corresponent volum de la revista *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*.

Aquestes dades seran incorporades a un tractament que és responsabilitat de l'IEC amb la finalitat de gestionar aquesta publicació. Únicament s'utilitzaran les dades dels autors per gestionar la publicació de la revista *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació* i no seran cedides a tercers, ni es produiran transferències a tercers països o organitzacions internacionals. Un cop publicada la revista, aquestes dades es conservaran com a part del registre històric d'autors. Els autors poden exercir els drets d'accés, rectificació, supressió, oposició, limitació en el tractament i portabilitat, adreçant-se per escrit a l'Institut d'Estudis Catalans (carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona), o bé enviant un correu electrònic a l'adreça dades.personals@iec.cat, en què s'especifiqui de quina publicació es tracta.

COPYRIGHT AND RESPONSIBILITIES

The intellectual property of the articles belongs to the respective authors.

At the time of submitting the articles to *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, authors accept the following terms:

1. Authors assign to the Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana (a subsidiary of the Institut d'Estudis Catalans) the rights of reproduction, public communication (including communication through social networks) and distribution of the articles submitted for publication to *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, in any form and medium, including digital platforms. The Publications Committee reserves the right to accept or refuse submitted articles and the right to make any editorial changes it deems appropriate. If the suggested changes are accepted by authors, they should re-submit the article with such changes.
2. Authors answer to the Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana for the authorship and originality of submitted articles. In other words, authors assure that submitted articles do not contain fragments of works by other authors or fragments of their own previously published works; that the content of articles is original, and that the copyright of third parties is not infringed upon. Authors accept this responsibility and undertake to hold harmless the Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana for any loss or damage resulting from non-compliance with this obligation. Furthermore, they should include a statement in articles submitted to the journal regarding their responsibility for the content of the articles.
3. Authors are responsible for obtaining permission for the reproduction of all graphic material included in articles, and they should moreover ensure that images, videos, etc., have been created with the consent of the individuals appearing in them, and that material belonging to third parties is clearly identified and acknowledged as such within the text. Likewise, authors should provide the respective consents and authorisations to the

Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana when submitting articles.

4. The Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana is exempt from any liability arising from the possible infringement of intellectual property rights by authors. In all cases, it undertakes to publish corrections, clarifications, retractions and apologies, if necessary.
5. Unless otherwise stated in the text or in the graphic material, the contents published in the journal are subject to an Attribution - NonCommercial - NoDerivs 3.0 Spain (by-nc-nd) license from Creative Commons, the full text of which may be consulted at <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.en>. Therefore, the general public is authorised to reproduce, distribute and communicate articles as long as their authorship and publishing entity are acknowledged, and no commercial use is made of them nor derivative work produced from them.
6. The journal is not responsible for the ideas and opinions expressed by the authors of published articles.

PROTECTION OF PERSONAL DATA

Institut d'Estudis Catalans (IEC) complies with the provisions of the General Data Protection Regulation of the European Union (Regulation 2016/679 of 27 April 2016). In accordance with this regulation, we state that, with the acceptance of the publication rules, authors authorise that their personal data (forenames and surnames, contact data and affiliation data) may be published in the respective volume of the journal *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*.

These data will be incorporated to a processing controlled by IEC for the purpose of managing this publication. The authors' data will be used solely for managing the publication of the journal *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació* and they will not be transferred to third parties nor will transfers be made to third countries or to international organisations. Once the journal has been published, these data will be stored as part of the historical record of authors. Authors may exercise the rights of access, rectification, erasure, objection, restriction of processing and portability by addressing themselves in writing to Institut d'Estudis Catalans (Carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona, Spain) or by sending an e-mail to the address dades.personals@iec.cat, in which the publication in question should be specified.

Presentació del monogràfic:

Raúl Navarro Zárate i Ferran Sánchez Margalef

D'un jovent per a la guerra a un jovent per a la pau.

Moviments Juvenils i Educació (1914-2022). Passat, present i futur

Ferran Sánchez Margalef, Isabel Vilafranca Manguán i Liliana Arias Ortiz

Activisme juvenil, dones i educació. Una visió històrica

Jordi Solé Blanch i Jordi Garcia Ferrero

Subvertir la vida, transformar la societat.

Les revoltes juvenils dels anys seixanta als Estats Units i França

Ramon Naya Ortega, M. Lourdes Prades Artigas i Conrad Vilanou Torrano

Guerra, llengua i joventut.

El cas de les Brigades Internacionals a la Guerra Civil (1936-1939)

Paolo Scotton i Àngel Pascual Martín

Universitat, joventut i compromís social. Una mirada

historico-crítica sobre la tercera missió de l'educació superior

Raúl Navarro Zárate i Raúl Arango Pérez

Escoltar als joves a partir de les seves músiques:

desencants, violències i cultura de pau (2008-2020)

Eric Ortega González

Igualtat i democràcia en els moviments juvenils nord-americans de la

dècada de 1960: els casos del Black Power i els Jocs Olímpics de Mèxic

*Societat
d'Història
de l'Educació
dels Països
de Llengua
Catalana*

Universitat
de les Illes Balears